Fx B30 11. ell. CS-S. M.

ÚJ FOLYAM XXVIII. 7–8. SZÁM 2019. JÚLIUS–AUGUSZTUS

MAGYAR SZEMLE

KÉTHAVONTA AZ EGÉSZ LÁTÓHATÁR

Miguel Ayuso: A liberális hegemónia • Szekfű Gyula vitái – Beszélgetés Monostori Imrével • Szatmári Mária: Architektúra és teológia – a felújított pannonhalmi bazilikáról • Réti László: A kun Miatyánk és az alföldi birtokperek • Hajdú András az uniós választásról és lehetséges következményeiről • Suba Zoltán: A szürrealista mozgalom válsága és újjászületése 1929-ben • Munkácsy Pécsett

ÚJ KIADVÁNYAINK

Már kapható a *Magyar Szemle Füzetek* első kötete, Miskolczy Ambrus tanulmánya, *Román nemzetgyűlés Gyulafehérvárott – 1918. december 1.* címmel.

A *Magyar Szemle Könyvek* sorozat új darabja Horányi Károly tanulmánygyűjteménye, amely *A Vízöntő küszöbén* címmel a szerző Kodolányi Jánosról, Márai Sándorról és Szabó Lőrincről született írásait adja közre.

Kiadványaink szerkesztőségünkben megvásárolhatók vagy postázással megrendelhetők.

*

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN

http://www.magyarszemle.hu

ELÉRHETŐSÉGEINK

Főszerkesztő (Gróh Gáspár), szerkesztőség: msza@magyarszemle.hu

A szerkesztőbizottság elnöke: kodolanyigyula@magyarszemle.hu

Terjesztés: msza2@magyarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapítvány igazgatósága: Bod Péter Ákos, Bollobás Enikő, Borostyánkői Mátyás, Entz Géza (elnök), Fodor István, Gróh Gáspár, Horkay Hörcher Ferenc, Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula.

Prima Primissima Díj 2003

otpbank

Emberi Erőforrások Minisztériuma

Nemzeti Művelődési Intézet

Batthyány Alapítvány

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Gróh Gáspár*

A szerkesztőbizottság elnöke:
Kodolányi Gyula
Szerkesztőbizottság: *Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter, Horkay Hörcher Ferenc, Kulin Ferenc, Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton*

Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*
Szerkesztő: *S. Király Béla, Stamler Ábel*
Online szerkesztő: *Horváth István*
Tördelés: *Dombi Viktória*
Korrektor: *Gombor Lili*

Új folyam XXVIII. *2019/7–8. szám*

Entz Géza	***Háború és béke*** – *Néhány közhely harminc év után…*	3
Miguel Ayuso	***A liberális hegemónia***	6
Gróh Gáspár	***Szekfű Gyula vitái*** – *Beszélgetés Monostori Imrével*	16
Petrik Béla	***A krónikás emlékezete*** – *Száz éve született Borbándi Gyula*	27
Falusi Márton	***Költői igazságszolgáltatás és politikai teológia Nagy Gáspár lírájában***	33
Szatmári Mária	***Architektúra és teológia*** – *A pannonhalmi apátsági templom felújításáról*	41
Guitman Barnabás	***A magyar királyok vallásosságáról a kora újkorban***	57
Réti László	***A kun Miatyánkkal Bécstől az alföldi birtokperekig*** – *Politika, közvélekedés és tudomány egy nyelvi lelet kapcsán*	70
Arday Géza	***Önazanosság, közép-európai pop-art és kaméleonizmus*** – *Galambos Tamás festőművész pályaképe*	84

1% METAFIZIKA

ABÚ-HÁMID MOHAMMED AL-GHAZÁLÍJ	***A misztikusok útjai***	95

KÖRKÉP

HAJDÚ ANDRÁS	***Közép-Európa új esélye*** – *A 2019-es európai parlamenti választás eredményei és lehetséges következményei a Visegrádi Négyek szempontjából*	97
PETŐ ZOLTÁN	***A modernitás irracionalizmusa –*** *Nyirkos Tamás: Politikai teológiák*	105
SUBA ZOLTÁN	***A szürrealista mozgalom Dalítól Magritte-ig*** *– Válság és újjászületés 1929-ben*	110
LUDMANN MIHÁLY	***Munkácsy Mihály képei Pécsett***	117
PÁPAI GÁBOR	***Az erdészekről másképp***	121
JESZENSZKY GÉZA	***Kinek a bűne a rossz béke?***	125

SZERZŐINK 128

Lapszámunk illusztrációit Szatmári Mária, a Pannonhalmi Főapátság, Takács Imre, Galambos Tamás, Guitman Barnabás, a Magyar Nemzeti Galéria és a Zsolnay Kulturális Negyed jóvoltából közölhetjük. A fedélen Joan Miró: Festmény, 1930 című alkotása látható. (Olaj, vászon, 155,3 × 235 cm. Párizs, Centre Pompidou, Musée national d'art moderne – Centre de création industrielle. Centre Pompidou, MNAM-CCI/Jacques Faujour/Dist. RMN-GP © Successió Miró / Adagp, Paris).

ENTZ GÉZA

HÁBORÚ VAGY BÉKE?

Néhány közhely harminc év után...

A kérdés olyan régi, mint a történelem, sőt, bizonyos szempontból a földi élet története is erről szól. Ugyanis egyebek közt az a további kérdés húzódik meg mögötte, hogy mi a fejlődés legfőbb mozgatórugója: a harc, vagy az együttműködés? A kevésbé lefegyverző válasz lehet az is, hogy mindkettő. Ha innen nézzük, akkor ideje van a háborúnak és ideje van a békének is. Most vajon éppen merre tartunk?

A minket nap mint nap érő hírözönben, de már-már hétköznapi tapasztalataink nyomán is egyre markánsabban merülnek fel efféle dilemmák. A fosszilis energiaforrások ellenőrzéséért folyó, egyre több szereplős ádáz küzdelem kapcsán egyesek új hidegháború kezdetét vizionálják, miközben az olyan nyomasztó globális problémák, mint többek közt a migrációs nyomásért is nagyban felelős klímaváltozás, nemigen éri el a világ döntéshozói jelentős részének ingerküszöbét. A *historia et magistra vitae* bölcsessége, amiben oly jó lenne hinni – hiszen „aki elfelejtette a múltat, arra van ítélve, hogy megismételje azt" – ebben a megvilágításban ugyancsak illúziónak tűnik, pedig már mindenki tudja, hogy a negyedik világháborút botokkal és kövekkel fogják megvívni. A végzet tehát olyan világosan áll előttünk, hogy már szinte kézzelfogható. Mégis elkerülhetetlen?! Pedig még van időnk, ha nem is túl sok, és persze egyre fogy. Na, de akkor mit tehetünk például mi? Például e sorok írója és olvasói? Mert a mi felelősségünk semmivel sem kisebb, mint másoké, hiszen végső soron mindenki saját magáért felelős. Magyarok vagyunk, rajtunk tehát leginkább Magyarország jövője áll vagy bukik.

„Előttünk egy nemzetnek sorsa áll" – sokan éreztük így a (politikai) rendszerváltozás éveiben. 1990-ben páratlan történelmi esélyt kaptunk. A hatalmi tér úgy változott, hogy éppen senki nem szőtt terveket az alávetésünkre, modern történetünkben először potenciális barátok körében, szabadon dönthettünk sorsunkról. A kegyelmi pillanat sosem húzható sokáig, és mi itt valamennyien aligha voltunk e feladatra mentálisan felkészülve. Korántsem csak a politikáról vagy a gazdaság drámai állapotáról és a nem kevésbé drámai tőkehiányáról van szó. A legnagyobb hiány a békeidőben döntő együttműködési képességekben volt. Az együttműködési képesség az alapvető bizalmon alapul, azon a meggyőződésen, hogy a tudás tőke, és ha okosan egyesítjük, sokkal többek lehetünk, mint külön-külön. Van tehát közös érdek, nem barát és ellenség áll egymással szemben, hanem potenciális partnerei vagyunk egymásnak. Terveink vannak, bízunk magunkban, egymásban és a jövőnkben. És szorosan hozzá tartozik mindehhez a tulajdon szentségének tisztelete és annak tudata, hogy a jogos tulajdon tartósan biztonságban van. Ezek nélkül nincs valódi vállalkozói piac, nincs nemzeti gazdaság, nem jöhet létre a széles, a társadalom gerincét alkotó középosztály, az ország lakói nem válhatnak az ország gazdáivá. Ha mindez nem alakul ki, a határok korábban annyira

vágyott leomlása enyhülést hozhat bajainkra, de prosperitást már kevésbé. A jó kormányzás is alulról jön, az öntudatos, saját (helyi) érdekeit jól ismerő, azokat gazdaként kezelő, s ha kell, értük harcolni képes, morálisan fejlett társadalomtól – ez nem a bölcs vezető vagy a jó király ajándéka, ezt ki kell küzdeni.

A szabadság gyümölcseihez belsőleg szabad emberek kellenek, a négy évtizedes szovjet világ ebben végezte a legnagyobb pusztítást. Olyannyira, hogy harminc év után bizony azt látjuk, hogy az ezt tükröző mentalitás nemigen terjedt el honunkban, legfőbbképp azok körében nem, akik az igát itthon húzzák. Éppen ezért a mi világunkban korábban ismeretlen négy szabadság, az áruk, a tőke, a szolgáltatások és a személyek szabad áramlása sok tekintetben inkább nehézség, mint hajtóerő a remélt kibontakozás útján. Ez a dolog természeténél fogva mindig az éppen erősebbnek kedvez, a terep tehát sajnos kifelé, egészen pontosan Nyugat felé lejt. Így legjobb erőink szinte minden rétegből elhagynak minket, sohasem látott magyar diaszpórát hozva létre Európa gazdagabb államaiban. Ebben is van pozitív lehetőség, de az jobbára még várat magára. Nem vigasztaló, hogy másokkal is ez történik, és hogy lehet olyan statisztikai összehasonlítást tenni, amiben a mi helyzetünk nem is olyan drámai. A tendencia megfordítására aligha van biztos recept, de néhány dolog azért világosan látszik.

A világban még mindig vannak szilárd pontok, amelyekre egy barátságosabb jövő építhető. *Ezeket* kell keresni és ahol lehet, *erősíteni*. Energiáink javát azonban, szabadságunk *belső* feltételeinek megteremtése érdekében, belső ügyeinkre kell koncentrálni. Kivételes, nem mindennapi feladat ez, és négyéves ciklusok horizontján (hatalom megszerzése, harc a megtartásáért és az újraválasztásért) kezelhetetlen. Átlátható és kiszámítható viszonyok megteremtésével és fenntartásával a gazdasági stabilitáson folyton dolgozni kell, de nem szabad közben megfeledkezni a működés hosszú távú feltételei szempontjából döntő jelentőségű egészség, a tudomány és kultúra, valamint a mesterséges és természeti környezetünk ügyének hasonló szellemű, távlatos fejlesztéséről sem. És nem mondunk újat azzal sem, hogy mindezek mögött szilárd alapot kell (kellene!) képezzen az oktatásügy valamennyi, egymásra épülő/építendő és jó esetben egymással szinergikus szintje és ágazata.

Az oktatás megszervezése különösen nehéz feladat, mert nem egyszerűen a munkaerőpiacon jól hasznosítható ismereteket, tudást kell közvetíteni és ehhez szükséges kompetenciákat fejleszteni, hanem kultúrát kell átadni és megalapozni. Akkor, amikor erre a területre iszonyú globális nyomás nehezedik, a hagyományos műveltségi területek sorra esnek áldozatul a kommunikációs technika fergeteges újításainak, világon végigsöprő divatoknak, ország- és régióhatárokat nem ismerő karrierutak csábításának, és ki tudja még mi mindennek. Márpedig amikor hagyományos műveltségi területek kiszorulásáról beszélünk, nem egyszerűen a régi és új közötti elkerülhetetlen szelekcióról van szó, hanem arról, hogy ennek során a következő generációkat megfosztjuk a világban való önálló tájékozódás és kritikai gondolkodás eszköztárától. Ezek hiányában pedig nem fejlődik ki az információáradatban tájékozódni képes autonóm személyiség, és nincs mire építeni a nemzeti identitást sem. Lehet, hogy a globális tőkének elsősorban nem ilyen munkaerőre van szüksége, de, ha egy nemzeti közösség és egy

ország társadalma nem akar feloldódni a globális nihilben és így a világ perifériájára szorulni – hányszor elhangzik ez (!) –, erőforrásainak kiemelt hányadát okos szakpolitikákkal tartósan erre a területre kell koncentrálnia. Belátható időben ez teremti meg nemzeti és társadalmi szinten is a béke feltételeit. Ami nélkül a világban sem lehet béke.

MIGUEL AYUSO

A LIBERÁLIS HEGEMÓNIA

Talán megengednek nekem annyi szabadságot, hogy ezúttal a kocsmai életből jól ismert fordulattal éljek, nevezetesen „az utolsó" helyett inkább az „utolsó előtti" kifejezését használjam nagyra becsült barátunk, Molnár Tamás professzor műveinek tárgyalása során is.[1] Megfelelőbbnek tartom esetünkben az „utolsó előtti" írásról beszélni, ha arra gondolunk, hogy a molnári életmű darabjai milyen iramban követik egymást.

Amennyire én tudom, a magyar származású amerikai professzor – aki viszont soha nem vált „igazi amerikaivá" – ezen „utolsó előtti" munkája, *A liberális hegemónia*[2] idén, 1992-ben jelent meg, amelyben újra felmerülnek azok a világtörténelmi tendenciák, amelyek Molnárt az ezredvég modern gondolkodásának oly éles kritikusává tették. És bár intellektuális személyisége jól ismert az olvasók számára – nem hiába volt oly sok évig folyóiratunk, a *Verbo* egyik legfontosabb szerzője – talán érdemes megemlékezni e termékeny életmű mérföldköveiről, mielőtt a címben foglalt jelenség tartalmának tárgyalására térnénk.

Egy nem „amerikanizált" „esszéista"

Molnár Tamás az európai értelmiségiek azon népes táborába tartozik, akik az öreg kontinensről a harmincas évektől kezdődő válságok miatt az Egyesült Államokba emigráltak, hogy az új nagyhatalom védőszárnyai alatt folytassák munkájukat. Szerzőnk Budapesten született 1921-ben, hazáján kívül Romániában és Belgiumban nevelkedett. 1949-ben távozott Amerikába, és majd csak a „létező szocializmus" bukása után térhetett vissza Magyarországra, azzal a felállással, hogy egy szemesztert a New York City University-n, a következőt pedig a budapesti egyetemen oktat. Mindazonáltal – szemben sok száműzetésben élő sorstársával – soha nem nyerte meg az őt befogadó ország mentalitása; és mivel arról az országról van szó – azaz az Egyesült Államokról, amely Molnár Tamás ottani tartózkodása alatt a világ vezető hatalma volt –, ez a „nem amerikanizált" mentalitás együtt járt e hatalom győzedelmeskedő és világhódító ideológiájának elutasítá-

[1] Miguel Ayuso Torres spanyol jogász, jogfilozófus, a Comillas Pápai Egyetem tanára, a *Verbo* katolikus és természetjogi folyóirat főszerkesztője. Jelen szöveg is utóbbi lap oldalain jelent meg egy negyedszázada. A szerző Molnár Tamás ez évben (1992) megjelent kötete apropóján elmondott beszédében a molnári életművet és legfontosabb gondolatait tekinti át. A szövegben meghagytam az eredeti művekre való hivatkozásokat, míg a spanyol nyelvű kiadások adatait, oldalszámait elhagytam. Amennyiben létezik, az egyes művek esetén a magyar fordítás könyvészeti adatait adtam meg. (A fordító megjegyzése.)

[2] Vö. Molnár Tamás: *A liberális hegemónia*. Ford. Gábor Zsuzsa. Gondolat, 1993, Budapest, Kairosz, 2001, Budapest

sával is. Molnár Tamás mindenekelőtt kényszerzubbonyként érzékelte az amerikai konformizmust. Egy kedves barátom, Frederick Wilhelmsen, aki Molnárral is jó kapcsolatot ápolt, egy alkalommal hasonló véleményt fogalmazott meg, amit persze nehéz megérteni az amerikai lelkialkat és társadalomkép nézőpontjából.[3] Molnár professzor viszont saját sorsát szemlélve érzékelte azt, amit egy nagyon kifejező írásában „a száműzött írók kálváriájának" nevezett, utalva itt mindenekelőtt azokra az írástudókra, akiknek ez az állapot írói munkásságuk kulcsát rejti.[4]

Szerzőnk munkássága a filozófiai esszé és a történeti értelmezés azon műfajába tartozik, amellyel tiszavirág életű népszerűséget viszonylag könnyen elérhetünk, de annál nehezebb az írások színvonalát hosszabb távon megőrizni. Az is igaz, hogy az egyetemi tudósok közül sokak kelletlenül tekintenek a Molnár Tamásra oly jellemző írói formára, amelynek minden egyes nagy gonddal összeszőtt darabja egy lenyűgöző kulturális műveltség lenyomata. Ehhez a gondolkodásnak ama autentikussága szükséges, amely esetenként – de többször, mint az először kitűnhet – képes hátrahagyni a konvenciókat, utat engedve a szabad és gördülékeny okfejtéseknek. Így, ahogy Molnár professzor esetében is, a különböző irányú problémafelvetések (teológiai, politikai, szociológiai, pszichológiai, művészeti, irodalmi, és így tovább) egy természetes áramlásban kapcsolódnak össze; ez a fajta esszé néha olyan magasságokba tud emelkedni, mintha már egy más műfajról lenne szó. Mindemellett prózájának nyelvezete, amelyen könyveit és tanulmányait írta – angol és francia nyelven egyaránt – különös vonzerővel bír. Meglehet, nem a legtisztább franciasággal vagy a legkifinomultabb angol fogalmakkal élt. De mindezt olyan szuggesztív stílussal ötvözte, amely „sokkal többet rejtett magában, mint amit első olvasásra vélnénk".

Az utópizmus eretneksége és az ideológiák

Korunk e sokrétű valóságában, amelyet Molnár professzor oly találóan írt le, az utópia és az ideológia – e kettőt gyakran szinonimákként használják – körvonalai rajzolódnak ki elsődlegesen. Az utópiát „örök eretnekségként" jellemzi, amely a korábbi korokhoz képest vezető szerepre tett szert és terjedt el napjainkban. Ehhez kapcsolódóan a következőket írja: „Ha utópizmusról beszélünk, akkor egy filozófiai rendszerről beszélünk, amelynek nagyon is jól körülhatárolható nézetei vannak Istenről, emberről, természetről és társadalomról. Az utópizmus egész történelme, a különböző gnosztikus tanoktól kezdve a marxizmusig és a spirituális evolucionizmusig azt bizonyítja, hogy az utópizmus az emberi gondolkozásnak éppolyan kitörölhetetlenül örök típusát képviseli, mint a realista filozófia. Az utópizmus szinte kimeríthetetlen változataiban mindig ugyanazon alapminta tér vissza."[5] Ugyanakkor jelenkorunk az, amelyben olyan jól felismerhető az utópizmus rémisztő üzenete, amely azt sugallja, hogy rajta kívül nincs tovább,

[3] V. ö. Thomas Molnar: *La Sociedad „Philadelphia"*. In Razón Española (Madrid), 14. sz. (1985), 357–361.
[4] V. ö. Thomas Molnar: *El calvario de los escritores exiliados*. In Verbo (Madrid), 233–234. sz. (1985), 475–479.
[5] Molnár Tamás: *Utópia – örök eretnekség*. Ford. Boros Attila. Szent István Társulat, 1992, Budapest, 202.

tehát elérkeztünk a szabadságnélküliségnek abba az állapotába, „ahol az emberiség minden vágya beteljesült, minden ösztöne megszelídült, minden törekvése kollektivizálódott". Ugyanígy „az embert már semmi sem hajtja új, ismeretlen lehetőségek föltérképezésére." Végül tehát az utópia „az emberiség hirtelen, végső megdermedésének önkényesen megválasztott pillanatává válik."[6]

A baloldal utópiája

Világos tehát, hogy ezen emberi igény utópikus-ideologikus természete nem egyedül a marxizmusban testesül meg. Amikor a jól ismert amerikai és európai „konzervatívok" nagy részének látóköre csak addig terjed, hogy a marxizmust elutasítsa, szerzőnk arra figyelmeztet, hogy ezzel elvétik azt a szellemi köteléket, amely a marxista gnoszticizmust a nyugati liberalizmussal állítja párhuzamba, és nem gondolnak ez utóbbi ragályos gyengeségével sem. A baloldal válaszútjáról szóló, 1970-es tanulmányaiban azt a helyzetet vázolja fel, amelyben a hatalmon lévő politikai baloldal, hogy saját szélsőbaloldali folyamatos ellenkezését legyűrje, a végső megoldást az utópiában leli meg.[7] Ez a patthelyzet elsősorban elméleti, mivel a baloldal kudarca a *status quo*tól való irtózásából, semmint a kormányzásra való képtelenségéből fakad. Így „a baloldal mindent megtesz, hogy aláássa az intézményeket és a létező társadalmi formákat, azzal a céllal, hogy az intézményeket és a jövő társadalmi formáit hozzá tudja igazítani ideáihoz; de amikor e jövő formát ölt, megszilárdulna és megkezdené saját létét, egyszóval *szituációvá* válna, a baloldal megkérdőjelezi ezeket az alapjait, úgy tekintve rájuk, mint egy káros véralvadás veszélyére, amelyet ezzel ellentétben, folyamatosan „áramlásban" kell tartani."[8]

Egy harmadik modell felé? Az „arcnélküli szocializmus"

Ugyanebben a kontextusban Molnár – aki mindig is figyelemmel kísérte a történések mögött megbúvó trendeket és erővonalakat – 1976-os írásában felismerte a két világraszóló ideológia tekintélyének csökkenését. A prológusban arra figyelmeztet, hogy egyáltalán nem áll szándékában „az ideológiák végét" ünnepelni, csupán csak a „jelen történelmére" vonatkozó néhány megfigyelését kívánja összegezni. Kiindulópontja az olyan fogalmak értékvesztése, mint a demokrácia, a liberalizmus, a kapitalizmus, a kommunizmus, az alkotmányos rend, a parlament, a pluralizmus, a politikai párt, a burzsoázia, a proletariátus, az osztályharc stb. Az akkoriban domináns felfogás szerint – amelyet a média (ide sorolhatjuk az egyetemeket és szerkesztőségeket egyaránt) gátlástalanul hirdetett – a jövő valahol a liberális demokrácia és a marxizmus elméletei mentén bontakozik ki, vagy

[6] Uo. 199.
[7] Jean-Marie Domenach – Thomas Molnar: *L'impasse de la gauche.* In *Esprit*, Párizs, Juillet-Août, 1969
[8] Thomas Molnar: *La gauche vue d'en face.* Párizs, 1970

még inkább – a politikatudomány professzorai és a politikusok szerint – e kettő konvergenciája valósul meg.

Utóbbi nézettel szemben, amely egy „harmadik modell" keresését jelenti, szerzőnk fenntartja, hogy a világ nem a marxista és liberális demokrata rendszerek konvergenciája, vagyis az „emberarcú szocializmus" felé halad, hanem a monolit állam felé, melynek a hadsereg, a nacionalista hevület és a kidolgozott elmélet nélküli, így ideológiától mentes szocializmus az alapjai. Ezért nevezi „arcnélküli szocializmusnak" e jelenséget. Függetlenül a beavatkozó államról szóló vitákról, az állam – amelyet Molnár művének lezárása idején egyaránt kárhoztattak aktivitásáért és passzivitásáért – intézményeinek liberális gyengítését Molnár a politika általános romlásaként fogja fel. Ez történik bárhol, ahol a demokratikus államot egyes nyomásgyakorló csoportok foglalják el, egy kifejező megjelölés szerint ez a „feudalitások támadása". E folyamat párhuzamba állítható azzal, amit a kommunista rezsimekben figyelhetünk meg, ahol az államot egy párt és egy politikai osztály ejtette foglyul. A „harmadik modell" tehát a magyar professzor szerint egy autokratikus–bürokratikus–monolit rendszer felé mutat, amelyért magas árat kell fizetni: gazdasági hanyatlás, eltünedező civil társadalom, gerinctelen állam stb. Végül pedig, még ha e modell győzelmét puszta feltevésnek is nyilvánítjuk, a látható tünetek már most is diagnózisért kiáltanak: felszámolódó intézmények, erőteljes feudalitások, homogenizálódó társadalom stb.[9]

Az Egyesült Államok, új utópia. Az „eltorzult modell"

A politikai eszméknek és fejlődésüknek szentelt lebilincselő ábrázolásában különösen érdekfeszítő, amellyel a hetvenes évek végén az Egyesült Államok felé fordult. Referenciaként kezelve Alexis de Tocqueville megfigyeléseit *A demokrácia Amerikában* című, 1830-ban kiadott könyvében, az akkori demokrácia modelljét veti össze a kortárs fejlődés tendenciáival. Következtetéseiben Molnár arra emlékeztet, hogy mit figyelt meg Tocqueville az észak-amerikai társadalmi valóságot szemlélve: azt, hogy az egy elképesztően sikeres, mintaszerű kísérlet. Szerzőnk szerint az amerikai szemlélet mára már megváltozott, a gazdasági siker és a gigantizmus hajhászása mellett mintha az eredeti társadalmi modell eltűnt volna.

Mintegy másfél évszázaddal később, az intézményi folytonosság ellenére, a helyzet alapvetően megváltozott. Itt pedig nem arra kell gondolni, hogy az emberi dolgoknak sosem kellene változniuk, hanem a liberális–demokratikus–szocialista modell elkopására. Ez hozzá tartozik a Nyugat és az Egyesült Államok visszavonulásához és visszaeséséhez.

Miután áttekintette a politikai térképet (az *olvasztótégely*, nyomásgyakorló csoportok, az elnök kapcsolata a Kongresszussal és a politikai pártok) és a kulturális színteret (elitek, kultúra, média és az észak-amerikai ideológia), illetve az Egyesült Államok tevékenységének a földgolyóra kiterjedő szerepét, szavait a követ-

[9] Thomas Molnar: *Le socialisme sans visage*. Párizs, 1976. Vö. Angel Maestro recenziójával in *Verbo* (Madrid), 183–184. sz. (1980), 517–524.

kező dorgáló intéssel zárja: „Amit komolyan kell vennünk, hogy a megszokott zaj és zűrzavar közepette nem tűnnek fel a társadalmi bomlás zavaró jelei. Az amerikai társadalom egyhangú látképén, ezen az elit nélküli vidéken, nincs szellemi vagy politikai autoritás, amely a nemzet lelkiismereteként szolgálna és figyelmeztetne a szembejövő veszélyekre. Mindenki ugyanazon a hangon beszél; ugyanúgy van igazuk és ugyanúgy tévednek. Egy új Tocqueville-re lenne szükség, aki hallathatná távolságtartó, ugyanakkor bátor és tiszta hangját. Egy Tocqueville, aki az Egyesült Államok szívéből emelkedik ki és irányt mutat a harmadik évezred küszöbén." [10]

Az autoritás válsága

Az Egyesült Államokat bomlasztó bajokból, amelyek így a nyugati, sőt az egész világra kiterjednek az általuk elszenvedett amerikanizációnak köszönhetően, Molnár leírásából mély teológiai, filozófiai és morális rendetlenségre következtethetünk. Ezektől szerzőnk élesen elhatárolja magát, kiváltképpen elutasítva azokat. Ugyancsak a hetvenes évek végén megjelent egyik könyvében, amelyet az autoritás válsága kérdésének szentelt, annak a megfigyelésének ad hangot, mely szerint frontális és szünet nélküli támadás érzékelhető az autoritással szemben, annak minden terepén: a családban, az iskolában, a bíróságokon, a hadseregben, az egyházban, a politikai és civil társadalom teljes spektrumán. Így – szól az okfejtés – a mitikus szabadság és a határtalan demokratizáció nevében a társadalmi együttélés alapjai töredeznek szét. Ebben a szellemi válságban a kiindulópontot ismét az ideológia jelenti, és különösen az a feltevés, amely az „autonóm emberek" létrehozását célozza egy „új társadalomban": „Az autoritás ellentéte olyan mesterséges alapelv tehát, amelyik szintén előír viselkedési szabályokat, ám valamiféle »új társadalom« perspektívájából, egy nem racionális társadalom felől nézvést teszi ezt; olyan társadalom perspektívájából tehát, amelyet magukban és magukért vett emberi lények sosem alapítanának, s amely az ember egyetlen természetes vágyát sem elégítené ki soha. Ennélfogva itt szüntelenül munkál az erőszak, és esetleges győzelmét az a tény tenné bizonyossá, hogy az emberek végül a robot állapotába kényszerülnének. Ez ellentétben áll az autoritással, melynek racionalitását az jelenti, hogy nem szükséges mindig alkalmazni, hiszen irányelvei egybeesnek azzal, amit az emberek racionálisnak, ennél fogva érvényesnek és természetes módon követendőnek tartanak. E racionalitás további megerősítését jelentené az, hogy milyen hatalmas területet hagy háborítatlanul az autoritás."[11]

[10] Thomas Molnar: *Le modèle défiguré. L'Amérique de Tocqueville a Carter*. Paris, 1978. Nagyon érdekes bibliográfiai információkat közöl Juan Vallet Goytisolo: *Verbo* (Madrid), 179–180. sz. (1979), 1323–1340. V.ö. itt is Angel Maestro recenziójával in *Razón Española* (Madrid), 21. sz. (1987), 125–127.

[11] Molnár Tamás: *Az autoritás és ellenségei*. Ford. Ábrahám Zoltán. Kairosz, 2002, Budapest, 234.

A kétarcú humanizmus

A humanizmus, beleértve katolikus változatát is, mint a szekularizmus kifejeződése, Molnár egy másik könyvének központi témája. Hogy teljes képet adjon róla, végigköveti az antropocentrikus humanizmus ideológiai alapjainak születését és kiterjedését, a keresztény tanítással és élettel való összevetésben. A konklúzió élesen állapítja meg: „Az értelmet és a tisztességes életformákat kereső ember számára a humanizmus nem választási lehetőség, hanem erkölcsi és szellemi öngyilkosság. A vallással való szembeállítása hamis alternatívát teremt: társadalom sosem épült »humanista« értékekre; ilyen alapokon, mint mondottuk, csak a társadalom felszámolása valósulhat meg, amelyet a még létező keresztény értékek lassítanak. Így még csak választani sem lehet a vallás és a humanizmus között. Könnyű okosan értekezni különböző társadalommodellekről, mintha a tervezők alkatrészeket látnának maguk előtt, amelyekből egy gépet rakhatnak össze. Az, aminek híján vannak, olyan modell, amely annyira meghaladja az embert, hogy utánzásának semmiféle ideológia vagy mechanizmus nem lehet az eredménye. Mert az összes lehetséges humanizmussal és ezek emberdicsőítésével szemben mélységesen igaz, hogy [miként azt VI. Pál pápa írta] »az önmagára hagyatkozó ember nem ismeri a kilétét. Híján van Isten igazi Fiának, a valódi ember eleven mintaképének«, az egyetlen hiteles humanizmus alapjának."[12]

Az újpogány kísértés

1987-ben az újpogány fellendülés okainak tisztázása kívánkozott tollára. Az emberiségnek alapvető szükséglete, hogy feltárja e világ értelmét, ez saját fejlődésének kulcsa. A puszta ész gyakorlása ezt az igényt nem szükségszerűen elégíti ki, hanem a mítosz és szimbólum formájában, amelyek közvetíteni képesek ember és a transzcendens között. Annak ellenére, hogy a mítosz és a szimbólum a keresztény világkép konstitutív elemét képezte, fokozatos elutasítás lett részük azzal, hogy az Egyház a racionális gondolkodás erejét kezdte hangsúlyozni. Az ész erejének gyakorlásával a keresztény „racionalista" képes némely igazság feltárására, de a racionális igazság soha nem lesz elegendő, hogy a hit elfogadását a megváltó Isten felé mozdítsa. Így, egy racionalizált és mítoszaitól megfosztott kereszténységgel szemben sokan alternatív mítoszokat és szimbólumokat kerestek a világ megértéséhez. Ezt jelenti a pogány kísértés, ezért az egyetlen helyes módja az ellene való szegülésnek az, hogy helyre kell állítania a mitikus és szimbolikus lét alapvető szerepét a keresztény hitben.[13]

[12] Molnár Tamás: *Keresztény humanizmus. A szekuláris államnak és ideológiájának kritikája.* Ford. Turgonyi Zoltán, Kairosz, 2007, Budapest, 212.

[13] Molnár Tamás: *A pogány kísértés.* Ford. Berényi Gábor. Kairosz, 2000, Szentendre. V. ö. A. Landa recenziójával (In *Razón Española* [Madrid], 27. sz. [1988], 1211–22.), ahol Molnár tézisének második felét illeti kritikával, azaz, anélkül, hogy a neo-pogány tendenciák jelenlétét megkérdőjelezné, a kereszténység racionalizációjának folyamatát tagadja.

Egyház az ezredforduló előtt

Ami szinte a mai napig leköti szerzőnk figyelmét – ahogy erről egyik utolsó könyve is tanúskodik –, az az Egyház viszontagságos helyzete. Az Egyházat, amely évszázadok zarándoka, nem csak szemtől szembe érik támadások, de közvetett módon, a művészeteken keresztül, a modernitás, a forradalom és a liberalizmus eszközeivel is megkérdőjelezik igazságait. Ugyanis a progresszió e heves támadását nem lehet figyelmen kívül hagyni, kövessék el azt erőszakosabb, vagy másképp, módszeresebb, óvatos és kifinomult módon; ez a szekularizmus a kor kultúráján keresztüli beszivárgását jelenti, amely egyfajta felpuhulással jár és mindent képes áthatni. A könyv alapvető érvelése szerint, amelyet Patricio Randle professzor összefoglalójában e folyóirat oldalain már kiválóan kifejtett, egyház és állam elválasztása egyáltalán nem az egyház szabadságát szolgálta, hanem a civil társadalom oltalma alá rendelte mindkettőt, ha kell, erővel is. Ez a civil társadalom pedig nem csupán semlegesítette és kiszorította a keresztény vallást, hanem egy immorális és ateista ideológiával helyettesítette, amely a Nyugat államai nagy részének „hittételévé" vált: a társadalmi szerződés az egyedüli, ami „szent" a modern polgári társadalomban; legyen az szocialista vagy liberális, a világ, megszabadulva a változatlan morális rendtől, saját magát imádja. Ráadásul, a modern ész társadalommérnökei számára a liberális civil társadalom jelenti a történelem végét. Az Egyház pedig, ebben a tekintetben, még mindig nem választotta meg útját: jó szándéka ellenére ez a felismerhető kétértelműség nyilvánul meg sok püspöki és pápai kijelentésben és néhány zsinati szövegben. Ebben a helyzetben figyelemre méltó, hogy a katolikusok már odáig jutottak, hogy kívülállónak és gyakorlatilag idegennek érzik magukat az Egyház tanításától és intézményétől. Ez az Egyház, amely a 18. és 19. századból veszteségként került ki, nem tekintheti magát nyertesnek a 20. században sem.[14]

A zárójelbe tett Európa

Molnár sok műve szerényebb és kevésbé nagyravágyó célokat kíván maga elé tűzni, mint az előbb tárgyaltak. Olyan kötetek, amelyek valamely módon kapcsolódnak a már hivatkozott írásokhoz, azokkal a gondolati szálakkal és konzisztenciával, amelyek félreérthetetlenül Molnár Tamás munkájának sajátosságait jelentik. Így foglalkozhatnánk a külpolitikával kapcsolatos esszéivel, mint a *The Two Faces of American Foreign Policy*[15], politikafilozófiai műveivel, mint a *L'animal*

[14] Molnár Tamás: *Az egyház, évszázadok zarándoka.* Szent István Társulat, 1997, Budapest. Vö. Patricio H. Randle recenziójával in *Verbo* (Madrid), 303–304. sz. (1992), 460–476. Ezzel kapcsolatban szintén idézhetjük Molnár másik művét: *The Church at Century's End, Modern Age* (Bryn Mawr), 1990, Nyár, 169–175., illetve Alain de Benoist-val közös könyvét (*L'eclipse du sacré*, Paris, 1986). Utóbbi könyvről, amelynek szerzői egymással kemény vitákat vívnak, lényeglátó recenziót írt J. L. Núñez In *Razón Española* (Madrid), 30. sz. (1988), 126–127.

[15] Thomas Molnar: *The Two Faces of American Foreign Policy*, New York, 1962.

politique[16] vagy *A hatalom két arca: politikum és szentség*[17], illetve filozófiai okfejtéseivel, mint *A filozófusok istene*[18]. Átböngészhetnénk gazdag publikációs tevékenységét is, amelyet folyóiratok sokaságában fejtett ki szerte a világon – amelynek e sorok írója csak egy kisebb részét ismeri, ha ennek van valami jelentősége –, vagy legalább azokat a műveket, amelyek a *Verbo* folyóirat oldalain láttak napvilágot (az utóbbi időkben az én fordításomban). Ugyanakkor megértem, hogy nem lenne teljes a kép anélkül, hogy ne szentelnék pár sort az általam „legutóbbinak" nevezett könyveinek – ahogy ezzel a kis tréfás felvetéssel éltem szövegem elején –, és egy olyan zárszóval szeretnék élni, amelyben egy régebbi írással hozom párhuzamba a legutóbbiakat.

Egy újabb áttekintésében a jelenlegi európai helyzetet sikerült megragadnia, amely, röviden szólva, Európa zárójelbe tételének eljövetelét eredményezi. Meglehetősen pontos magyarázata szerint az európai panoráma legutóbbi átrendeződésével – a földrész egysége felé tett lépéssel, a német újraegyesítéssel, Közép-Európa és a szovjet birodalom környezetének felszabadításával – a háború utáni 45 év végre valóságos eredményeket ért el. Kelet-Európában a hagyományosan keresztény népeknek a szovjet hadsereg barbár elnyomását kellett elszenvedniük. Ehhez hasonló nyugaton nem történt, habár a győztesek ideológiája, a liberalizmus „made in USA", itt is érvényesült. Egyik modell sem felel meg ugyanakkor a kimagasló európai tehetségnek és hagyományoknak; a keleti rendszer további sorvadása mellett sem lehet más, mint terméketlen vállalkozás saját identitásunk felszámolása és a második Egyesült Államok létrehozásának terve, valójában imitálása. Molnár régóta tartó idegenkedése az amerikai ideológiától – amely egyre csak mélyült azzal, hogy annak torzulásait felfedezte – nem vezetett tehát egy naiv Európa-bűvölethez, éppen ellenkezőleg, utóbbit az előző nyomdokain haladóként látta.[19]

Az „amerikanológiától" a liberális hegemóniáig

Folytatva az előző reflexiókat, Molnár annak adja magyarázatát, hogy mi okozza a civilizációs erők jelenlegi egyensúlyának hiányát, olyan eszközöket kínálva, amelyek rámutatnak az álcázott totalitarizmusra, amely napjainkban is fojtogat minket.[20] Ahogy már korábban elmagyarázta, a nyugati civilizáció három konstitutív intézménye – az állam, az egyház és a polgári társadalom – jelentősen leértékelődött. Az állam nem más, mint eszköz a lobbik kezében; az alaktalan, ám mégis kötelező demokrácia pedig egyre átláthatatlanabbá teszi a kormányzat működését. Ami az egyházat illeti, amelyet egy külön társaságnak tekintenek, pusztán egy nyomásgyakorló csoport a többi között, amely spirituális termékeit kínálja az áruk világpiacán. Ebben a homogenizált univerzumban, amely kizárólag az

[16] Thomas Molnar: *L'animal politique*, Paris, 1974
[17] Molnár Tamás: *A hatalom két arca: politikum és szentség*. Európa, 1992, Budapest
[18] Molnár Tamás: *A filozófusok istene*. Európa, 1996, Budapest
[19] Thomas Molnar: *L'Europe entre parentbèses*. Paris, 1990
[20] Thomas Molnar: *L'Américanologie*. Lausanne, 1991

uralkodó polgári társadalom által felállított kereskedelmi törvényektől függ, a fennen hirdetett tolerancia nem más, mint, hogy minden véleményt egyaránt érvényesnek kell tekinteni és egyúttal zárójelbe kell tenni. Következésképpen az intellektuális és spirituális élet elszegényedik, teret engedve fokozatosan a média durva zsarnokságának és a szórakozás egyre vulgárisabb formáinak. Ezzel az univerzális nivellálódással egyre nehezebb felvenni a harcot, amint haladásként álcázza magát és a liberalizmus „objektív" törvényszerűségében nyer igazolást.[21]

Harc a forradalom ellen

Molnárnak azt az írását, amely a forradalom és ellenforradalom problémájával néz szembe, szándékosan hagytam mondandóm végére. Maga a könyv rendkívül lebilincselő és gazdag a legmélyebb problémák felvetésében, ugyanakkor híján van annak a gondolati tisztázottságnak, mint amelyet a brazil Correa del Oliviera munkássága képvisel e műfajban.

Szerzőnk abból a kezdeti megfontolásból indul ki, hogy az ellenforradalom ideológiája, társadalomképe, kormányzásról és törvényről vallott eszméi nem kevésbé gazdagabbak, mint a forradalmi doktrínák. Az elmúlt két évszázadban azonban a forradalmi hevülettel szembenálló tanok nem érték el azt a hallgatóságot, sem azt a mélységet, mint ami ellen felléptek. Ennek a „kudarcnak" az okait vizsgálja Molnár munkája, amely így az ellenforradalom megvédésének hatalmas csataterévé változik. Ugyanakkor józanul felméri azokat az elsősorban stratégiai gyengeségeket, amelyeket az ellenforradalom magában hordoz. Az utolsó oldalon annak a pesszimista benyomásának ad hangot, amely jól tükrözi saját intellektuális feladatát és ugyanakkor annak áthághatatlan határait is: „Nem lehet utószót írni ehhez a történethez, mert még nem ért véget. Befejezését mindenesetre el kell halasztani, mert a forradalom, még ha hódító is, képtelen volna rendet teremteni a maga zavaros belső világából. Ha győzne, az állandó rendetlenség állapotát hozná létre, egymásra következő »szituációk« egyfajta őrült táncát. A forradalom mindenféle rendet lerombol, még azt is, amelyet egy adott pillanatban maga állít fel. Egy forradalmi rendszer csak egy olyan osztályt tehet tartóssá, amely miután hasznot húzott belőle, vaskézzel kormányoz. Így a forradalmi győzelem mindig félelmetes stagnálást eredményez. Ha viszont a forradalom nem győz, hanem csupán destruktív tényező marad egy nem forradalmi társadalomban, elbátortalanítja ez utóbbit, megtámadja egészséges alapjait, a terror állapotában tartja. Az ellenforradalmárok feladata egyszerűen az, hogy megvédjék a társadalmat és a rendezett közösség elveit. Ez nem látványos feladat, s teljesítése során nincs végső győzelem; sikereit inkább elmékben és lelkekben aratja, mint fórumokon. Véget nem érő munka, mindennapos teher. És így is kell elvégezni, nap nap után."[22]

[21] Molnár: *A liberális hegemónia*, op. cit.
[22] Molnár Tamás: *Az ellenforradalom*. Ford. Turgonyi Zoltán. Kairosz, 2005, Budapest, 174.

Kóda

Talán megbocsájtják az iménti hosszú, ám tömör és érdekfeszítő idézetet. Mindössze arra a hasonlóságra emlékeztetnék, amely az utóbbi molnári ítéletet a „megtért" Donoso Cortés (azaz az örök Donoso Cortés) nézetével állíthatja párhuzamba, mégpedig abban a meggyőződésében, amely a rossz természetes győzelmét feltételezi az evilági jó felett. Nyilvánvaló, hogy ezen ítélet önmagában való tárgyalása egyenesen a hit szigorú védelmezőinek szerepéhez vezetne minket, ahogy erre Donoso Cortés, az extremadurai zseni is emlékeztet. De talán ugyanígy eljuthatunk „Krisztus királyságának" vigaszt nyújtó értelmezéséig is, amelyet a múlt században Ramiére atya alapozott meg, Orlandis atya terjesztett tanítványaival (különösen a sokat csodált Francisco Canals-szal), és amelyben a molnári tézis ellenpontját találhatjuk. Ez azonban már egy „másik" történet lapjaira tartozik.

(Pap Milán fordítása)

(Eredeti megjelenés: *Verbo*, núm. 307–308. (1992), pp. 841–855.)

GRÓH GÁSPÁR

SZEKFŰ GYULA VITÁI

Beszélgetés Monostori Imrével

GRÓH GÁSPÁR: *Szinte egész életét átfogta Németh László műveinek vizsgálata, az életmű legapróbb részleteinek megismerése és megismertetése. Mi késztette, hogy ezek után ne Németh Lászlóról írjon reprezentatív nagymonográfiát, hanem Szekfű Gyulának szenteljen tekintélyt parancsoló, átfogó kötetet?*

MONOSTORI IMRE: Szekfű Gyula a 20. századi magyar szellemi élet egyik megkerülhetetlenül fontos alakja. Hosszú ideig (1907-től 1925-ig) levéltáros Bécsben, történész, majd egyetemi tanár, az akadémia levelező, később rendes tagja, igen aktív publicista, „történetpolitikai" szakíró, újságíró, kiváló folyóirat-szerkesztő. A Trianon utáni magyar szellemi (és közvetetten politikai) élet egyik vezető személyisége; Bethlen István, Klebelsberg Kunó, Kornis Gyula s a hercegprímás: Serédi Jusztinián híve, bizalmasa. Aktív szellemi tevékenysége még az Osztrák–Magyar Monarchia idején, a század első éveiben kezdődik és az ötvenes évek közepéig tart. A nagy *rendszeralkotó* tudósok közé tartozott, még ha e rendszer egyes elemei vagy maga a lényege sokak számára vitatható volt és maradt. Történetírói módszere a már a tízes, de még inkább a húszas években nálunk is hódító szakmai és gondolkodásbeli újdonság: a szellemtörténeti módszer és szemlélet, amely lehetővé, sőt, kötelezővé tette a történelmi jelenségek lehető legszélesebb körének (társadalom, kultúra, életmód, politika, államigazgatás, gazdaság stb.) *egyidejű* figyelembe vételét és teljes, mégpedig szerves egységét. Ezzel a szakmai világképpel és gyakorlattal Szekfű a magyar történetírás egyik megújítójává lett. (Más jeles történész megújítók is gazdagították ezt a korszakot: elég, ha csak a Mályusz Elemér nevéhez köthető népiségtörténetre, továbbá Domanovszky Sándor gazdaságtörténeti és művelődéstörténeti iskolájára vagy éppen Hajnal István szociológiai szemléletű történetírói működésére gondolunk. Megjegyzendő, hogy Németh László éppen a megújító, enciklopédista tudású és szakmunkáiban színesen elbeszélő Szekfűt tartotta nagyra már a harmincas évek elejétől. Történetszemléletét viszont már ekkor óvatos kritikával fogadta.)

Szekfű Gyula élete, közéleti működése és tudományos munkássága a legmakacsabbul kísérő és kísértő intellektuális élményeim közé tartozott kutatói életem során: vajon mit tudok kezdeni ezzel a rendkívül érdekes, ám egyben nyomasztóan nagy szellemi jelenséggel? Több évtizedre elhúzódó kutatói programom ugyanis kiterjedt nemcsak Németh Lászlóra és a vele kapcsolatos környező szellemi világra, hanem Szekfű Gyula világára és a vele kapcsolatos jelenségekre is. A párhuzamosságon van a hangsúly, hiszen már a nyolcvanas években is jól látszódott ennek a két eredeti világképnek a szinte egymást feltételező, ugyanakkor egymással polemizáló természete.

Németh és Szekfű sokáig becsülte egymást (előbbi még a nagy leszámolással felérő 1939-40-es munkáiban (*Kisebbségben, Szekfű Gyula)* is megadta neki az

elismerést, miként egy időben Szekfű sem fukarkodott a társadalomreformer Németh dicséretével), ám a harmincas évek második felétől kezdődő felfokozott politikai és szellemi légkörben a két *eszmény*világ nem volt kibékíthető. Bibó István metaforikus terminológiáját kölcsönözve: ekkor már a „túlfeszült lényeglátó" (Németh) és a „hamis realista" (Szekfű) állt egymással szemben. Németh volt a „kurucosabb", Szekfű a „labancosabb", Németh volt – úgyszintén metaforikusan (de ezek már Szekfűtől vett szemléleti és magatartásminták) – a „keleti", Szekfű a „nyugati", Németh a „protestáns", Szekfű a „katolikus", Németh a „tiszántúli", Szekfű a „dunántúli", Németh a „kismagyar", Szekfű a „nagymagyar", Szekfű az „aulikus", Németh a „convulsio". Kutatásaim során meg kellett vizsgálnom a két életmű érintkező (és nem érintkező) tartalmát, majd el kellett távolodnom kettejük szellemi párviadalától (amely Németh részéről sokkal hevesebb és hosszabban tartó volt, mint Szekfű támadásai, aki nem óhajtotta Németh rangját emelni saját teljes fegyverzetének hosszan tartó latba vetésével); végül a teljes munkásságuk ismeretében a korszak szellemi életében kellett elhelyeznem ezt a két nagy életművet. Először (több könyvemben) Németh Lászlóét, majd – most, ebben a legutóbbi munkámban – Szekfű Gyuláét. Ehhez a megismeréshez tevődött hozzá azután – mindkét életmű esetében – a nyolcvan-százéves időtartamot átfogó recepciótörténeti szempont és tudás („anyagmennyiség"), amelyből igen érdekes és tanulságos szellemi utazás kerekedett a 20. század elejétől a 21. század elejéig.

Csak azt a kérdést ne tegyük fel: „kinek volt hát *igaza*"? Mert ez félrevezető kérdés és torzult képzetekhez, történelemfelfogáshoz vezethet. A legnagyobbak szintjén ugyanis korántsem evidens az „igaz-hamis" dichotómia, sokkal inkább *eszmények* sorozatos ütközései figyelhetők meg: ki hogyan képzelte el és eszményesítette (a „csinált belőle eszményt" értelemben) a magyarság sorsát abból kiindulva, hogy ennek a nemzetnek mi volt, milyen volt a múltja, és hogyan lehetne jobb, méltóbb jövője. Szekfű (aki nagyon is „nemzeti" volt), de Németh, vagy a korszak másik, Szekfűvel egyenrangú, s őt úgyszintén hevesen bíráló történésze, a már említett Mályusz Elemér, vagy később Bibó István ugyanezt az utat kereste. Az ő „céljaik" tehát hasonlóak voltak, ám *eszményeiket* más szempontok szerint alakították ki, építették fel, mint Szekfű.

Az eszmény az én felfogásom szerint a vonzáskörébe eső *lényegest nagyítja fel* és teszi meg mértéknek. Ez az erőssége. De az esetleges gyengesége is. Ugyanis, ha nem a megfelelő *arányok* szerint építi fel, azaz, ha nem enged be ide (nyilván kisebb arányban) más természetes, önmagát gyengítő, ám szintén létező elemeket, máris torzít, azaz vét a *történeti valóság sokszínűségének* természete ellen. Nekünk, az utókornak valószínűleg nem ítélkeznünk kell legnagyobb szellemi elődeink felett, hanem *megértenünk* őket. Ez sem kis feladat. (Ám volt olyan hajdani kortárs – példáinknál maradva – akinek ez szépen sikerült: Németh, Szekfű és Bibó esetében a legendás Szabó Zoltánnak, aki mindhármuk munkásságát el tudta helyezni a virtuálisan mindenképpen létező magyar szellemi értéktárban.)

Mint tudjuk, a megértés első állomása a *megismerés*. Ebbe a körbe tartozik az a feladat is, hogy némely Szekfűvel kapcsolatos, szinte axiomatikus megállapítás („antiszemita", „antiliberális", „Habsburg-barát", „protestánsellenes", a „Horthy – Bethlen rezsim igazolója", „szélkakas ideológus" stb.) tartalmát újravizsgáljuk,

s a ráolvasásszerű, makacsul élő sztereotípiákat korrigáljuk, netán megcáfoljuk. (Éppúgy, mint Németh László esetében a hasonló megbélyegzéseket.) Mindehhez az szükséges, hogy az eredeti Szekfű- (Németh-) szövegeket vizsgáljuk újra harag és elfogultság nélkül, s a recepciótörténet körébe utalható korabeli és utólagos vélekedéseket erről az életműről ne keverjük össze magával az életművel. Ugyanakkor nem tekinthetünk el a mai szemmel a Szekfűre (vagy Némethre) nézve gyenge vagy tévesnek minősíthető álláspontok, megállapítások, cselekvési formák rögzítésétől sem.

Kutatásaim során hamar kiderült, hogy akár a Szekfű- akár a Németh László-témakörben meglehetősen éles *igen*ek és *nem*ek feszültek, feszülnek egymásnak (amit még manapság is érezhetünk), s az is világossá vált, hogy a történész céhhez nem tartozó kutatónak Szekfű Gyuláról szólva nem föltétlenül kell csatlakoznia egyik vagy másik szellemi-ideológiai vagy szakmai táborhoz. Sokkal hasznosabb (és talán komolyabb, divatoktól, maníroktól mentesebb is), ha a lehetőleg minden fontos momentumra (és dokumentumra) kiterjedő kutatások során a föltárt és feldolgozott források értelmezései kínálnak támpontokat a következtetések levonásához. Munkám során ügyeltem arra, hogy elkerüljem az ideologizáló, valamint a sémákban, divatos formákban történő (főként az előre kigondolt) elbeszélést: korunk nem egy, esetleg kiváló tudományos művének fölismerhetően torzító jellegzetességét. Szekfű-könyvem munkálatai során arra is igyekeztem ügyelni, nehogy – mintegy a már „sokat tudó" utókor önkényes képviseletében – belecsússzam a hamis és kéretlen igazságosztó pózába. (Lásd: „Kinek volt igaza?")

G. G.: *De valóban két pólust jelent Németh László és Szekfű Gyula?*

M. I.: Milyen *világképbeli*, ezen belül ideológiai keretekben gondolkodott Szekfű Gyula? Mindenekelőtt markánsan és újszerűen volt *polgári* gondolkodó: az egész magyar történelmet az újkori magyar polgárosodás szemszögéből nézte, azaz a nyugatias társadalomfejlődés eredményeit, hiányosságait és lehetőségeit kutatta és írta le munkáiban. Ugyanezt kereste és propagálta mint „történetpolitikai" gondolkodó s mint a politikához közel álló, a magyar társadalomfejlődést reformokkal gyorsítani kívánó publicista és folyóirat-szerkesztő. Erősen vonzódott a nagy szellemi és politikai rendszerekhez. Mindenekelőtt a katolicizmushoz. Ez a gondolati és érzelmi kötelezettség az egyik legfőbb kalauza. Elméleti fejtegetéseiben a *természetjog*, a krisztusi parancsolatok és a megváltottság tudata jelenti számára a morális és hitbéli elkötelezettséget. Ugyancsak a természetjog tanításaiból vezeti le az eredeti, a még *„romlatlan" liberalizmus* fő tételeit. Csakhogy – mondja Szekfű – a liberalizmus, azaz az emberi szabadság alapelvei a 18. században, elsősorban a francia forradalom egyik szellemi következményeképpen elvesztették eredeti tartalmukat, és mindinkább *hatalmi*, vagyis politikai tényezőkké váltak, torzultak. Azzal a burkolt céllal és politikai megfontolással, hogy leplezzék, illetve igazolják a politikai és gazdasági hatalmak jogait és hatalmuk természetét. Szekfű – ezt több helyen kifejti – ennek az eredeti tartalmától *megfosztott*, tehát eltorzított liberalizmusnak a heves bírálója. (Mely torz liberalizmusnak az ember mint társadalmi lény ellen működő válfajait – lásd korlátlan szabadverseny, védtelenség a liberális gazdasági erőkkel szemben, tömeges kiszolgáltatottság stb.

– oly élesen támadta Németh László is, később Bibó István is.) Nagy félreértésre és félremagyarázásra adott viszont okot, s ebben Szekfű felelőssége könnyen kimutatható, hogy nem tisztázta kellő nyomatékkal és kellő gyakorisággal, hogy ő maga miféle „liberalizmus" ellensége és leleplezője; így azután máig élően reá égett az „antiliberális" megbélyegzés. (Holott számos elméleti fejtegetésben foglalkozott a liberalizmus eredetével, tartalmával és működésével – erre a témakörre külön is kitérek könyvemben – s az is kiderül ezekből a fejtegetésekből, hogy megkülönbözteti egymástól az „elvhű" liberalizmust (amit például a magyar centralisták is képviseltek a 19. század közepén), valamint a „doktriner", továbbá a „nacionalista" liberalizmust, illetve a „forradalmi" liberalizmust, amely már korlátlan teret enged a természetjogot végképp megsemmisítő kapitalista, illetve forradalmi erőknek.)

Németh László legnagyobb szellemi és lelki indíttatású rendszere a protestantizmus *és* a minőségszocializmus összekapcsolása volt. A katolikus szemlélet (a *gyónás* mint a bűnbeesés és a megtisztulás folytonos körforgásának jele és ismétlődése) számára statikus lelkiállapotot testesített meg; ő az egész életen át tartó állandó *üdvösségharcot* állította ezzel szembe. Protestantizmusa nem egyházhoz kötődő hitvallás, hanem a *bennünk lakó* Isten kihívása, cselekvésre ösztönző erő: életstimuláns. Szocializmusa pedig nem az újabban keletkező eszmék lecsapódása, hanem a bennünk élő legmagasabb emberi képességek folyamatos próbája: *aktív erőfeszítés*.

Értelemszerűen a *társadalomkritikai* és szociális érzékenység és elkötelezettség volt az a közös pont Szekfű és Németh világképében, amely ideig-óráig rokon szemléletük meglétét feltételezte. Csakhogy elég hamar kiderült, hogy nincsenek ugyanazon az oldalon. A helyzetükben, pozíciójukban az volt a legfeltűnőbb különbség és ellentét, hogy Szekfű a hatalmi pozíciókon *belülről* fejtette ki ezen irányú munkásságát, Németh a hatalmon kívül (sőt: valóban – néha nyomasztó – „kisebbségben"). Az általa is „ellenforradalmi"-nak nevezett korszak – hiszen valóban forradalomellenes volt mindvégig – három jellegzetes „korhősét" Szekfű Gyula, Babits Mihály és Bethlen István személyében jelöli meg, akik „szabadon bonthatták ki alaperényüket ott, ahol másoknak épp legfontosabb erényükben meg kellett lapulniok vagy össze kellett törniök". (*Messziről*, 1936. Itteni példái Móricz és Szabó Dezső.) Lényeges különbség továbbá: Szekfű Gyula klasszikusan konzervatív polgár, Németh László viszont mint a minőség forradalmára, radikális reformokban, valódi társadalomátalakító programok szerint él és gondolkodik. Csak egyetlen példa. A korszak egyik legtöbbet taglalt társadalompolitikai témája a magyar középosztály átalakítása, reformja volt. Szekfűnek is állandó gondja ez, ő hosszú időn át azt vallja, hogy a középosztályt a parasztság legjobb elemeivel kell felfrissíteni, mintegy beemelni őket eme legfontosabb, „nemzetfenntartó" osztályba. Németh viszont azt hirdeti, hogy merőben új középosztály kialakítása szükséges: a régi nem alkalmas semmiféle megújításra. (Legvégül Szekfű is erre a következtetésre jutott.) Ez az új középosztály-idea (bár a gyakorlati kivitelezése éppolyan megkérdőjelezhető, mint a Szekfű-féle) rávilágít e két reformer gondolkodásának, illetve politikai kötöttségeinek lényeges különbségére.

G. G.: *Németh László és Szekfű Gyula igen élesen bírálták a kiegyezés korának gondolkodásmódját, politikáját – saját korukat illetően ez a bíráló szenvedély inkább Némethben működött. Szekfű nemcsak leírta a „neobarokk" világot, de bele is illeszkedett, erősen különböztek (sokban szemben is álltak) politikai és külpolitikai elképzeléseik. Gondolkodóként vagy ideológusként hatottak-e erősebben a kortársakra?*

M. I.: A kiegyezés témája és egész problematikája az egyik kulcskérdése mind Szekfű, mind Németh történelemértelmezésének. Szekfű sokszor leírja, hogy a magyar politikai vezetés, az uralkodó rétegek a szerinte *nagyszerű kompromisszumnak* (1848 *kiteljesedésének*) tekinthető 1867-es kiegyezés *lehetőségével* nem tudtak élni: sutba hajították Széchenyi konzervatív reformeszméinek alapjait, utat engedtek az egyre vadabb szabadversenyes liberalizmusnak, valamint a zsidó térhódításnak, nem törődtek igazán a nemzetiségi kérdésekkel, sem bármely szociális feszültséggel: nos, mindezeknek a következtében nemzedékről nemzedékre hanyatlott a „kor" (vö. *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. 1920., továbbá: *Három nemzedék és ami utána következik*. 1934.); egészen a teljes összeomlásig. A liberális pártalakulatok – állítja a történész – az értelmetlen közjogi küzdelmekkel végül is „szétkuruckodták" a dualista magyar államot.

Ma már a történelmi kutatások szinte egybehangzóan azt állítják, hogy a kiegyezés kora több évtizeden át a magyar történelem egyik virágkora volt a rohamos *gazdasági* fejlődésünk, a városiasodás, a polgárosodás, a nyugati szellem elterjedése (és így tovább) tekintetében. (Másfelől persze a „vidéki" Magyarország mérhetetlen nyomorával.) Vajon ezt Szekfű ne tudta, ne érzékelte volna? Ez nyilván lehetetlen. Újabb kérdés: hogyan lehetséges az, hogy a Szekfű által piadesztálra emelt *kiegyezési aktus* után – ugyancsak Szekfű szerint – szinte azonnal bekövetkezett a hanyatlás kora Magyarországon? Nem lehetséges, hogy már a kiegyezésben ott lappangott a későbbi katasztrófa? Mert mit is mondanak erről Szekfű legtekintélyesebb ellenfelei: Németh László és később Bibó István? Azt mondják, hogy a 67-es kiegyezés már *eleve hazug és gyáva kényszer*kompromisszum volt, s az ország vezető rétegeit, sőt az egész közvéleményt hazugságba, erkölcsileg bomlasztó, beteges állapotba kényszerítette. No de ők – Németh, illetve Bibó – sem vették volna figyelembe a dualista rendszer megannyi tényleges nagyszerűségét, például a tagadhatatlan gazdasági felfutást? Természetesen észrevették. Cakhogy az ő *eszményvilágukban* – hiszen ők is eszményekben gondolkodtak – a Szekfűével szemben másféle elsőbbségek, másféle értékek kerültek előtérbe. Ők ugyanis meggyőzően azt állították, hogy egy egészséges társadalom nem épülhet *eleve* hazugságokra, kölcsönös félelmekre, önbecsapásokra. (Miként Németh László fogalmazott 1940-ben kis Szekfű-könyvében: „67 erkölcsi csapda volt, amelyből nem nyílt szabadulás.") S nem épülhet a megalázott emberek nyomorára sem. S amely társadalom vezetése ezt mégis kierőszakolja, ezzel végzetes *morális válságba kerül*. S éppen ez a morális társadalmi válság rágta szét a vezető rétegeket, majd lejjebb is, milliókat. Aztán az első világháború és Trianon következett. Nos, megfontolandó szempontok ezek a megközelítések is, miközben azt is láttuk, hogy Szekfű éles cezúrája, melyet a kiegyezés megkötésének pillanatától meghúz, nem életszerű. Még ha „történelmileg" hitelesnek látszik is az *„után"* nagy tablója a *Három nemzedék*ben. Magának a kiegyezés tényének a dicsőítése

ilyen körülmények között meglehetősen ellentmondásos helyzetet hagy feloldatlanul.

Látszólagos kitérőként az említett, 1940-es Németh-kötetecskének a végéről is hozunk egy idézetet. Azért tesszük ezt, mert ez a rövid szövegrész azt a felfokozott (és elfogult) érzelmi világot érezteti, amelyben a szerző – szinte irracionális haraggal – ellenőrizhetetlen és megállíthatatlan fantomnak állítja be történész ellenfelét. Ekként: „Szekfű Gyula húsz éven át a Habsburg-restauráció érdekében csinált nekünk múltat és jelent, s ennek a képtelen történelmietlen rögeszmének a szolgálatába toboroz ma is [...]". Szükséges megfogalmaznunk azt a következtetést, hogy az érzelmi hév, a művészi bátorság mint motiváló erő Némethben sokkal erősebben működött, mint Szekfűben: *alkatuk* merőben más volt. S ehhez tegyük még hozzá: miközben Szekfű a háborús évek elejére az egyik legfontosabb és legolvasottabb véleményformáló lett (lásd *Magyar Nemzet*), Németh a szinte teljes szellemi és társadalmi elszigeteltség helyzetébe és állapotába került.

G. G.: *Miként jelent meg a beilleszkedés és a konzervatív reformgondolatban meghúzódó szembenállás Szekfű munkásságában? Mit jelentett ebben Szekfű számára a* Magyar Szemle*?*

M. I.: Mindenekelőtt a *történetpolitikai gondolkodás* megerősödését, sőt, felülkerekedését kell szemügyre vennünk. A „Hóman-Szekfű" kötetek megírásának lezárultával, a harmincas évek elejétől erősödik meg markánsan ez a fő vonal Szekfű munkásságában: a klasszikus, hagyományos történészi munka háttérbe szorul a politikai gondolkodói tevékenységi formákkal szemben. Ez azt jelenti, hogy a tudós történész kivételes ismeretanyaga, tapasztalata, személyes kapcsolatrendszere bázisaira építve saját kora politikai, társadalmi, stb. kérdéseinek megoldásában kíván ily módon segíteni. Ehhez – már Bécsből történő hazaérkezésétől kezdődően – minden támogatást megkap a legmagasabb köröktől: Bethlen István miniszterelnöktől, Klebelsberg kultuszminisztertől s politikus társaitól, illetve számos tudós barátjától, valamint a bethleni politika mellett elköteleződött zsidó nagytőke kulturális és társadalmi támogatási rendszerétől. Ebben a nagy, közös *konzervatív reform*nak nevezett politikai miliőben, amelynek középpontjában *Trianon revíziója* állt – azt hívén és hirdetvén, hogy a rendszer reformálható – kiemelkedő fontosságú és színvonalú műhely volt az 1927-ben alapított s 1938 végéig Szekfű által szerkesztett (és ezen túl is mindvégig Bethlen István szerkesztőbizottsági elnök felügyelete alatt álló), a korszak legszínvonalasabb esszéfolyóirata, a *Magyar Szemle*, az akkori magyar értelmiségi elit rendszeres olvasmánya. S a Magyar Szemle Társaság – az elnök itt is Bethlen István gróf – könyvsorozatai úgyszintén színvonalas szellemi klímát jelentettek. Szekfűnek a magyar írástudó értelmiség legkiválóbbjai közül sokakat sikerült megnyernie a *Magyar Szemle* számára. (Hogy csak néhány közismert, akkor fiatal tudós embert, írót, újságírót említsek: például Szerb Antalt, Kovács Imrét, Keresztury Dezsőt, Kosáry Domokost, Boldizsár Iványt, Szabó Zoltánt...)

Csakhogy! Szekfű Gyula bármely (teljes jóhiszeműséggel felkarolt) reformindítványa, javaslata, reménytelenül, mondhatni: eleve kudarcra volt ítélve. Hiába sorakoztatta fel például (1934-ben), a *Három nemzedék* bővített újrakiadásában

(még Németh Lászlónak is tetszően) a magyar élet legfontosabb feszültségforrásait (az ő sorrendjében és megnevezésével a következőket: *a föld kérdése, felekezeti kérdés, zsidóság és kapitalizmus, a nemzedékprobléma, a leszakadt magyarság*), nos hiába, mivel a Széchenyi István-i fontolva haladást eszménynek tekintő szekfűi „reformkonzervativizmus" rendszerének *belülről és felülről* történő érdemleges realizálása reménytelen és a hatalmi logikát tekintve igencsak naiv elképzelés volt. S ő maga is reménytelenül mozdulatlan társadalmi pozícióból, szociológiai beágyazottságból próbált Széchenyi szellemében gondolkodni. Hiszen ezer szállal bele volt szövődve abba a rendszerbe és társadalmi közegbe, amelyben élt, s amely rendszer teljes biztonságot és védelmet nyújtott a számára. (Maró gúnnyal jegyezte meg Szekfűre utalva egyik cikkében Hamvas Béla: „Helytelen dolog a bíborosnak fellázadni az ellen a rend ellen, ami őt bíborossá tette.")

Bethlen István bukása, a nagy gazdasági világválság, a magyar legfelső politikai vezetés folyamatos jobbra tolódása, s különösen Hitler hatalomra jutása Németországban Szekfű Gyulát is érdemleges szemléleti átértékelésre késztették. Megszaporodtak az élesebb hangvételű kritikus írásai (már nem Bethlen a miniszterelnök, ennélfogva a *Magyar Szemle* is rendszerkritikusabbá vált); folyamatosan hallatta hangját a kereszténydemokrácia intézményesülése, a középosztály „felfrissítése" és a paraszti rétegek társadalmi és anyagi fölemelése, az igazságosabb társadalom megteremtése mellett, illetve a náci és bolsevik veszély, valamint a hazai szélsőséges politikai ideológiák ellen. Nem egyszer ostorozta kemény szavakkal saját korának, az általa szellemesen „neobarokk"-nak nevezett, anakronisztikusan működő politikai és közéleti társadalmat, középpontjában a valódi modernizáció legfőbb történelmi akadályával, a magyar dzsentrivel s annak gazdasági, szociológiai és mentalitásbeli leágazásaival. Mindhiába tette: a rendszer merev és zárt volt.

Szekfűre mélyen hatottak a harmincas évek végi s a negyvenes évek eleji európai és magyar politikai fejlemények. Nem egyszer adta jelét annak – szimbolikus érvényű gyakorlati jelzésekkel is, világképbeli eszményeinek megfelelően –, hogy a különböző színezetű politikai diktatúrákkal szemben a demokrácia, a humánus alapelvek és a társadalmi igazságosság híve. Legmesszebbre e tekintetben az 1943 és 1944 fordulóján írt, *Magyar Nemzet*-beli cikksorozata, a *„Valahol utat vesztettünk"* című (Ady Endrét idéző) történelmi program sugalmazásával, adásával ment. Ebben az elhíresült történeti esszéjében felidézi a 19. század közepén működő centralisták (Csengery Antal, Lukács Móric és társaik) műhelyét, amelyben a társadalmi demokráciának egy sajátos *liberális* (szabadelvű) válfaját: a községi, tehát az embereket *közvetlenül* érintő választási és népképviseleti rendszert dolgoztak ki. Szekfű ekkor, a háború vége felé ezt a nagy politikai és társadalmi reformot, változást javasolta a háború utáni magyarság számára.

G. G.: *Németh László hatását lépten-nyomon érzékelhetjük a mai szellemi életben is. Jelen van-e Szekfű gondolkodása történész tanítványainak szakmai hatásán túl a mai közgondolkodásban?*

M. I.: Erre a kérdésre nem könnyű válaszolni. Nem könnyű, mivel a magyar társadalom értelmiségi rétegeinek az élete az utóbbi évtizedekben meglehetősen

bonyolult módon zárt, s hajlik az éppen divatos szakmai megoldások elfogadása felé. Nem tudni pontosan, mi történhetett e tekintetben a több évtizeddel korábban jól érzékelhető jelenséggel: Szekfű Gyula mint „antimarxista" történész divatos (mivel „tiltott") és megbecsült jelenségnek számított az akkori gondolkodó értelmiségiek körében. S nemcsak a bölcsész típusúakéban. Erről bőven vannak emlékeim, akár családiak is. Németh László alakját és presztízsét nagyban emelte a háború után is továbbélő népi mozgalom, Szekfű esetében ilyen szellemi felhajtó erőről nem beszélhetünk. (Ha csak a hivatásos történészek egy csoportjának szakmai és közéleti befolyását Szekfű rehabilitására és elismertetésére a nyolcvanas évektől nem tekintjük annak.) Nem szólva arról, hogy Szekfű életművének átlátása és megértése nehezebb intellektuális feladat, mint Németh Lászlóé. És pályájának ellentmondásai, bonyolult taktikázásai a megértés és a feldolgozás szempontjából nehezebbek is, mint a Némethéi. A két személyiség jelleme, alkata, vonzereje úgyszintén eltéréseket mutat: Németh impulzív, megszólító, viszonylag könnyen érthető, míg Szegfű útmutatásai nem egyszer meglehetősen nehézkes módon jelentkeznek. (Ha egyáltalán eljut ennek közelébe a jóhiszemű olvasó.) Németh szépíróként eleve nagyobb népszerűségre tett szert, mint Szekfű a maga nem ritkán körülményes (különösen újságcikkeiben), vontatott, önismétlő közéleti fejtegetéseinek sorozataival. Szerepeik a magyar közgondolkodásban úgyszintén mások. Németh a közvélemény előtt mindvégig megmaradt nemzeti („népi") írónak, ezzel szemben Szekfűre – a köztudatban legalábbis – ráégett a „Habsburg-barát", az „Erdély-ellenes" stb. minősítés. Nehéz őt közmegegyezéssel a magyar nemzeti érték- és emléktárban elhelyezni. Nem is beszélve számtalan magyar történetbeli esemény közértékelése körüli zavarokról (vagy éppen egészséges sokszínűségről?), amelyek nem mindig idomulnak a Szekfű-féle, szigorú *önismeretet* és *önkritikát* hirdető felfogáshoz. (1939-ben például *expressis verbis* is megfogalmazta ezt: „A szellem legelső kötelessége pedig az önismeret.") Németh László nem szépirodalmi írásai, *esszéi* precíz történelmi ismeretek nélkül is élvezhetőek, a Szekfű-munkák azonban nem ilyen természetűek, hiszen a magyar történelem vitatható, vitatott tudományos kérdései állnak a középpontban. Ráadásul Szekfű Gyula 1945 utáni pályaszakaszát olyan szakmai, magatartás- és jellembeli ballasztok terhelik, amelyek ránehezedtek ennek a rendkívül gazdag és tanulságos életműnek a fényesebb szakaszaira, esetleg egyes munkáira is. (Életsorsot jelző fejlemény: míg Németh László 1945-ben önszáműzetésbe vonult el Budapestről, Szekfű Gyula – igaz, összpolitikai megegyezéses döntés következtében – moszkvai követ lett.)

G. G.: *Benne volt az előzményekben az, amit Szekfű 1945 utáni életútja mutat?*

M. I.: Abból kell kiindulnunk – fentebb utaltam már erre –, hogy Szekfű Gyula az egész 1945 előtti pályafutása során teljes biztonságot és támogatást élvezett a főhatalom részéről, továbbá: szakmai kérdésekben mindig meg tudta magát védeni nagy vitái során. Hozzá volt szokva tehát a biztonsághoz és a szakmai tekintélyének megvédeni tudásához. Ez a viszonylag kényelmes állapot a háború után nagy veszélybe került, a kommunista hatalom megtűrte ugyan, ám ennek fejében kiegyezéses szolgálatot igényelt tőle. Ezzel az erkölcsi és szakmai kihívással

Szekfű Gyula nem volt képes megnyugtatóan szembenézni, s különösen nem volt képes az új hatalomnak ellenállni. Félt a gyökeresen megváltozott valóságtól: egy csapásra megszűnt az őt körülvevő védőburok. S ezt újra ki akarta alakítani, meg akarta szerezni. Ez nem ment másként, mint hogy be kellett hódolnia. És Szekfű ezt az utat választotta a kiszámíthatatlan, veszélyekkel teli másikkal szemben. (A politikai félelem mellé a súlyosbodó betegségétől való félelem járult. Régebbi tisztelői közül sokan megrökönyödtek, nemigen találkozott megértéssel.) Szomorú történet ez: egy nagy szellem hanyatlástörténete és erkölcsi süllyedése. S mindez nagyon sokáig, tíz esztendeig tartott.

S habár beleillesztette a már moszkvai következtében írt, s Budapesten 1947 végén kiadott könyvébe a *Forradalom után* című terjedelmes esszéjébe a *„Valahol utat vesztettünk"* szövegét mint első fejezetet, magának a kötetnek a gondolatvilága már egészen másról szól: némi malíciával azt is mondhatnánk, hogy „valahol" Szekfű Gyula is utat vesztett –, csak éppen 1945 után. És sajnos végleg és teljesen. Emberi és tudós mivoltában egyaránt. (Talán csak az 1952-ben megjelent *Az öreg Kossuth* szép nagyesszéje a kivétel tudományos és morális elkopásának folyamatában.) Több évtizedes eszménye arról, hogy Magyarország biztonságos sorsa csak *birodalmi keretek között* (lett légyen az a Szent István-i Magyarország, majd a Habsburg Birodalom) képzelhető el, most is él: s az új világban csak a szovjet birodalom jöhet szóba mint lehetséges megvédő hatalom. Meggyőződése – s e tekintetben megmaradt a régi „reálpolitikusnak"–, hogy a betagozódás a szovjet érdekszférába elkerülhetetlen. Ennélfogva – hirdeti nem is rejtetten, sőt, több újságcikkében is – meg kell tennünk a teljes behódolást. A *Forradalom után* című könyve ennek az életérzésnek és külpolitikai helyzetnek megfelelően – a sok helyütt tiszta vonalvezetésű és jogosnak mondható magyar önkritika megtétele közben és után – dicsőítőjévé válik a létező szovjet világnak, bűnbánásra szólít fel, s azt javasolja, hogy örömmel fogadjuk el a szovjet fennhatóságot, s a nyugati demokrácia helyett teremtsük meg mi is a „keleti", azaz a szovjet demokráciát! Miközben tudja és néha bizalmasan ki is fecsegi, hogy ez a szovjet világ Magyarországon olyan, mint a török hódoltság volt, s csak akkor fog megszűnni, ha a birodalom összeomlik. Ebben viszont nem tévedett Szekfű Gyula.

G. G.: *Munkája során minden kutató valamiféle személyes kapcsolatba is kerül „tárgyával". Milyen embernek ismerte meg Szekfű Gyulát?*

M. I.: Szekfű-kutatásaim legszínesebb része e bonyolult személyiség, lelki alkat meghatározó jegyeinek föltérképezése volt. Ebben a munkafázisban elsősorban a levelezések és a kortársi visszaemlékezések segítettek sokat.

Induljunk ki a magánélet tényeiből. Abból például, hogy Székesfehérváron a ciszterekénél, majd az Eötvös Collegiumban kapott alapos szakmai képzést és lelki-világnézeti indíttatást, majd – pártfogói jóvoltából – egészen fiatalon, 1907-ben hosszú időre a Monarchia központi levéltárába, Bécsbe került. E városban talált rá a kétgyerekes osztrák zsidó kávéháztulajdonos özvegyre, későbbi feleségére, akit 1925-ben magával hozott Budapestre. („Tónika" – Antonia Amtmann – azonban sosem tanult meg rendesen magyarul.) Bár a bécsi élet frivolságai vonzották Szekfűt, valójában mindig magányos ember maradt. Nem vetette meg a jó boro-

kat (barátjának, Babits Mihálynak egyetlen hibájaként azt rótta fel egyik levelében, hogy „nem iszik"). Érrendszeri betegségei már a harmincas évek közepén kialakultak, végül is hetvenkét évet élt. Szemérmes alkat volt a magánéletben, mint egyetemi előadó szürke és monoton. Mégis nagy hatással volt tanítványaira, mert a lényegre törő új gondolkodásával új lehetőségeket, ösztönzéseket nyújtott a számukra.

Levelezései azt is dokumentálják, hogy már fiatalkori tudományos eredményeinek jelentőségével is tisztában volt, és nagyon vágyott az elismerésre. Ennek érdekében nem egyszer nagy energiákat mozgósított és alázatos hangú levelekben fordult szakmai, tudósi és társadalmi-politikai tekintélyekhez. Akiket általában nagyon tisztelt (még ha ők – például mesterei közül Angyal Dávid, Marczali Henrik, illetve Károlyi Árpád) néha oda-odaszúrtak egykori – egyébként becsült – tanítványuknak. Hatalmas levelezésének (amit érthetetlen módon meg sem próbál kiadni a „szakma" – még a levéltárakban és a könyvtári kéziratárakban könnyen megtalálható tekintélyes mennyiségű és súlyú gyűjteményeket sem) egyik nagy fejezete az a szívós munka és küzdelem, amellyel saját tudományos pályáját egyengette, illetve amellyel az elismeréseket siettette, sürgette. Aligha volt elégedett a dicséretekkel, a jó kritikákkal (rosszakat is kapott bőven), mindig többre vágyott. Egyetemi kollégáival (Mályusz, Domanovszky, Hajnal) sem volt felhőtlen a viszonya (nem is beszélve a Hómannal való nagy pálfordulásról 1943 tavaszán), és nemcsak szakmai kérdésekben polemizált velük. Nagy erőket mozgósított tudományos vitáira: itt a végsőkig elment, egészen a nyilvános leszámolásokig. (*A száműzött Rákóczi* elleni támadássorozat folyamán a tízes évek elején-közepén hihetetlen energiával, Bécsből irányította Horváth Jánost és Riedl Frigyest az ellenlépésekkel kapcsolatban, a legapróbb részleteket is előírta számukra. Ismeretesek a Mályusz Elemérrel folytatott nyilvános szakmai vitái a harmincas évek közepén, melyeknek során a becsületsértés esetei is előfordultak mindkét részről.)

Figyelemre méltó az a sok-sok támogatás, segítség, amellyel mint tekintélyes professzor, tudós és közéleti ember a tehetséges tanítványainak segített boldogulni. Szép sorozatot lehetne összeállítani az ezen tárgyú leveleiből is. A szociális érzékenység egész életében jellemző volt rá. (Kovács Imre meséli el például, hogy szegény gyomai parasztgyerekeket üdültetett saját villájában.) Korábban említettem már Szekfű katolicizmusának fontosságát, kereszténységszociális elkötelezettségét: a mindennapi életben is gyakorolta hitét és annak tanításait. Közvetlenül is szolgálta egyházát (és a hercegprímást): nevéhez fűződik például az esztergomi Katolikus Nyári Egyetem megszervezése és szakmai irányítása a harmincas évek elején-közepén, létrehozta a fiatal katolikus történészek munkaközösségét, részt vett a *Regnum* egyháztörténeti évkönyvsorozat indításában. Számos írásában foglalkozott a katolikus történetírás helyzetével, megerősítésének lehetőségeivel.

Nem egyszer állt ki nyilvánosan a jó, a tisztességes ügyek mellett. Mint például 1937 őszén a sajtóperbe fogott Kovács Imre és Féja Géza ügyében, majd 1942-ben a hazaárulással vádolt Kovács Imrét hozta ki a vizsgálati fogságból. Ugyanekkor tanúnak jelentkezett a nevezetes Schönherz-perben a vádlott mellett. 1943 nyarán beszédet mondott az izraelita temetőben egykori mestere, Marczali Henrik sír-

emlékének avatásán. S még az 1945 utáni Hóman Bálint-perben, illetve Mályusz Elemér vizsgálati ügyében is objektíven, harag nélkül tanúskodott. Ám a moszkvai évek már erősen árulkodtak jellemének megromlásáról. (Mint követ, majd nagykövet egyébként jól teljesített, dolgos hivatalnok volt, s megpróbált közvetíteni a magyar hadifoglyok érdekében.) Hazarendelése után viszont eltűrte, hogy Rákosiék beszervezzék és felhasználják a Mindszenty elleni akciókban, s Rákosi Mátyáshoz írt néhány levele (például az, amelyikben Rajkék „leleplezése" felett örvendezik) arról tanúskodik, hogy az erkölcsi erózió visszafordíthatatlanná vált. Magányosan szenvedve várta a halált.

Igen érdekesek – könyvemben ezt a forráscsoportot is bemutatom – a Szekfűről szóló visszaemlékezések ismert szereplőktől. Többek között Gogolák Lajos, Szegedy-Maszák Aladár, Thienemann Tivadar, Szabó Zoltán, Kovács Imre, illetve Boldizsár Iván, Ortutay Gyula, Keresztury Dezső, Féja Géza s az egyik legközelebbi tanítványa, Kosáry Domokos emlékei elevenednek meg itt, a kötetzáró fejezetben.

G. G.: *Mit mutat az utókor mérlege: mennyire bizonyult maradandónak Szekfű Gyula életműve?*

M. I.: Az életmű meg nem másíthatóan előttünk áll. Az olvasón múlik minden további mozdulat: az elfogadás, az elutasítás s a bírálva egyetértés is. Úgy látom, a történész szakma még ma sem egységes Szekfű Gyula munkásságának: történetírói, illetve „ideológusi" működésének értékelésében. Jóllehet történeti kérdésekben már kevésbé bírálják. Világossá vált, a *történetíró* Szekfű legfőbb ideája a magyar sorskérdésekről: az első helyre azokat a lényeges kérdéseket tette, amelyek a magyarság emelkedését szolgálták, avagy gátolták. Azt is vallotta, hogy az emelkedéseket csakis *hatalmi kompromisszumok* eredményeként lehetett és lehet elérni. És a magyarság története nem más, mint ezeknek az *egyensúlykeresések*nek a története. „Ideológusi" szerepét már erősebben bírálják: az ellenforradalmi rezsim támogatójaként van elkönyvelve. Ez a terület is számos részvita tárgya lehet(ne) mind a mai napig – van tehát teendő az utánunk jövő nemzedékek számára is.

PETRIK BÉLA

A KRÓNIKÁS EMLÉKEZETE

Száz éve született Borbándi Gyula

Száz éve, 1919-ben született Borbándi Gyula Budapesten, és 2014-ben ott is halt meg. Ebből a két életrajzi adatból egy gyanútlan külső szemlélő azt is gondolhatná, hogy egy nyugodt, békés alkotóéletre emlékezünk, s talán hősünk ki se tette lábát szülővárosából. Akik azonban ismerik életét, a vérzivataros 20. századi európai–magyar történelmet, azok pontosan tudják, hogy micsoda megpróbáltatások, emberfeletti erőfeszítések, győzelmek és alkotások, emberi tragédiák, veszteségek húzódnak meg e két évszám határolta életútban. Borbándi Gyula a népi mozgalom kiemelkedő, a nagy parasztpárti generáció talán utolsó alakja volt, akinek halálával az eszmetörténet, a harmadik út gondolatának, a magyar folyóirat-kiadás és az emigrációs történelem egy szakasza is lezárult.

Munkáscsaládban született, édesapja lánckovács volt. A Kölcsey Ferenc Gimnázium elvégzését követően, 1942-ben szerzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen államtudományi doktorátust, 1941 és 1949 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tisztviselője volt. 1942–1945 között három évet szolgált a hadseregben, a fronton megsebesült. 1945-ben a népi írók híveként a Nemzeti Parasztpárthoz csatlakozott, s 1949-ben, Kovács Imre harmadikutas parasztpárti politikus példáját követve, a letartóztatás elől elmenekült Magyarországról. „[…] nehezen búcsúztam el édesanyámtól. Nem sírt, és én sem mutattam meg-indultságot. Az utcáról még integettem, a második emeleti ablakban állt, ugyanúgy, mint amikor a frontra mentem. Soha többé nem láttam."[1] Két évig Svájcban szállodai mindenesként, majd 1951-től 1984-ig Gyulai Ernő álnéven a Szabad Európa Rádió munkatársaként, 1979–1984 között a magyar osztály helyettes igazgatójaként dolgozott. 1950-től, a *Látóhatár* – majd később *Új Látóhatár* – alakulásától annak megszűnéséig főmunkatársa, felelős szerkesztője. 1970–1980 között a Hontalan Írók PEN-központjában a német nyelvterület alelnöke. A *Hitel* folyóirat szerkesztőbizottságának alapításától, 1992-től a *Magyar Szemle* szerkesztőbizottsági tagja. Szinte valamennyi emigráns magyar újságban, kiadványban publikált, szerkesztőként és szerzőként számos kiadvány résztvevője, a nyugati magyarság konferenciáinak állandó meghívottja és előadója. A rendszerváltozás után kitüntették a Magyar Művészetért Díjjal, a Pro Cultura Hungarica-val és a Magyar Érdemrend középkeresztjével, 1992-ben Bethlen Gábor-díjat, 1995-ben Nagy Imre-emlékplakettet, 2000-ben Magyar Örökség díjat, 2007-ben Hazám díjat, 1999-ben Széchenyi-díjat kapott „esszéírói, történészi munkásságáért, a nyugati magyar emigráció kutatásáért". 2011-ben irodalmi, történészi életművéért elnyerte a Magyar Köztársasági Érdemrend középkereszt a csillaggal (polgári tagozata) kitüntetést.

[1] Borbándi Gyula: *Két világban, Életem és pályám* – Európa Könyvkiadó, 2003, Budapest, 177.

Borbándi a népi mozgalom nagyformátumú alkotószemélyiségei sorába tartozik, akiknek nevei nemcsak a népi mozgalmat, hanem az egyetemes magyarság történelmét és kultúráját fémjelzik, amilyen például Németh László, Illyés Gyula, Kovács Imre, Bibó István, Sinka István, Szabó Zoltán. E kijelentés semmiképp sem a felsoroltak trónfosztása, hanem egy arra méltó személynek az őt megillető helyre történő illesztése. Egy jobb korban egyik első számú vezetője lehetett volna hazája korszerű konzervatív-keresztény eszmei közösségnek. A sors ezt nem adta meg neki – ebben is rokon a nagy elődökkel, akik száműzetésben, csak emberfeletti erőfeszítéssel alkothattak –, de élete ilyen körülmények között is korszakos és az egész magyarság szempontjából meghatározó jelentőségű.

A magyar történelmet végigkíséri a legkiválóbbak kényszerű menekülése a hazából, a börtön és kivégzés helyett a száműzetés. Aki tehát magyar történelmet akar írni, annak nemcsak a kivégzettekre, de a menekültekre, emigránsokra is figyelnie kell. Így van ez különösen azon időszakok, események, kiemelkedő személyek esetében, amikor az emigráció története válik a magyarság „igazi történetévé". A 20. században gyakran találkozhatunk ilyen pillanatokkal: egyszerre és egy időben emigránsként élt és alkotott Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Nagy Ferenc, Márai Sándor, Jászi Oszkár és nem utolsósorban Borbándi Gyula, aki 1949. januári kényszerű emigrációját követően ennek a magyar száműzetésnek kiemelkedő egyénisége. Ha mindemellett tudjuk azt is, hogy a Magyarországon élő kiválóságok közül sokan börtönben, internáló táborokban vagy a teljes elhallgattatás és mellőzöttség között éltek, úgy a fenti állítás még kevésbé tűnhet túlzásnak.

Borbándi Gyula többdimenziós életművét számos szempontból tekinthetjük páratlannak és pótolhatatlannak. Nincs még egy hozzá mérhető alakja a menekült magyarságnak, aki olyan alázattal és pontossággal mérte volna fel, segítette nyilvánosságra, alakította, szervezte és dokumentálta a magyar emigráció szellemi életét, mint ő. A száműzöttek irodalmi és politikai tevékenysége és az arról szerezhető tudásunk lényegesen szegényebb volna, ha azokat Borbándi hiánypótló műveiben nem örökítette volna meg, meghatározó szerkesztői munkája nem segítette volna napvilágra. A magyarság 20. századi történelme – s itt ne csak a magyarországi magyarság történelmére gondoljunk – számos fejezettel volna szegényebb összefoglaló munkái nélkül. „Úgy élt az önként választott száműzetésben, ötszáz mérföldnyire hazájától, hogy a magyarság dolgaiban való otthonosságán, tájékozottságán negatív értelemben ne hagyhasson nyomot a távolság, szemléletének egyensúlyát se bonthassa meg semmiféle sérelem." – írta Görömbei András Borbándi Bethlen Gábor-díjának laudációjában.

Borbándi Gyula életművének egyik legfontosabb dimenziója, hogy egyik alapítója és kezdetektől az utolsó lapszámig szerkesztője a *Látóhatár*, majd az *Új Látóhatár* című politikai és irodalmi folyóiratnak. Bár az alapítók és szerkesztők, így maga Borbándi Gyula is a magyar népi mozgalom, a népi szellemiség elhivatott követője volt, a folyóirat negyven évfolyamán keresztül a teljes nyugati magyar emigráció valamennyi szellemi irányzatának biztosította a szellemi otthont, nyilvánosságot, a megjelenés egyetlen feltételéül a minőséget és az értéket szabva: „Az *Új Látóhatár*ban a kölcsönös türelem és megbecsülés jegyében egészséges

együttélés és együttműködés alakult ki írói nemzedékek, alkotói iskolák, stílusirányzatok és személyes rokonszenvek alapján összeálló csoportok között."[2] Az *Új Látóhatár* negyven esztendeje nemcsak az emigráció, hanem Borbándi életének negyven esztendeje is, hiszen a folyóirat sorsa az első, 1950-es svájci stencilezett számtól egészen a rendszerváltozásig, 1989-ig összefonódott sorsával. A folyóirat és a szerkesztők munkájának jelentősége felbecsülhetetlen, és negyed századdal a rendszerváltozást követően lényegében még mindig felméretlen, történetét maga Borbándi Gyula dolgozta fel, a tőle megszokott alapossággal és részletező dokumentáltsággal, a *Nem éltünk hiába* című kötetben. Az *Új Látóhatár* mindvégig teret biztosított a magyar nyelvű szépirodalomnak, s fórumot a politikai, történeti és irodalomtörténeti írásoknak, figyelemmel kísérte a magyarországi eseményeket, tájékoztatta a nyugati magyarságot, és képet adott a magyar menekültek szellemi arculatáról. Amikor itthon Németh László, Illyés Gyula vagy Veres Péter a legszigorúbb elhallgattatás alatt álltak, az *Új Látóhatár* emlékszámokkal tisztelgett előttük. Szerkesztőként – és jegyezzük meg, hogy szerzőként is, közel másfélszáz esszéje, tanulmánya, közleménye jelent meg a folyóiratban – meghatározó szerepet játszott a lapnál, s azáltal is, hogy a munkatársak és szerzők ilyen szokatlan egységét és széles körét foghatta össze és tárhatta folyamatosan a világ magyarsága elé. Megítélésem szerint – amely ellen szerénysége okán Borbándi Gyula nyilván tiltakozna – eltökéltsége lendítette tovább a holtponton a lapot a kezdeti, a magyar belügyi szervek által is inspirált Horváth–Vámos, illetőleg a későbbi Bikich–Molnár/Borbándi szakadást követően. S ő az, aki a londoni „Szabók" – Cs. Szabó László és Szabó Zoltán – és Kovács Imre, illetőleg más mérvadó személyek, így az évtizedekig kitagadott Jászi Oszkár véleményét integrálta, szintetizálta és az emigráció széthúzó vagy vitázó sorai között összhangot teremtett, ha kellett, Londonba, vagy Amerikába repülve. Útjain, bármerre is járt, mindenkor az *Új Látóhatár*, s ezen keresztül a magyarság szellemi életének nagykövete volt, olvasókat és szerzőket toborzott, híveket a magyar kultúra ügyének. Neve az impresszumokban – a *Hitel*ben és a *Magyar Szemlé*ben is – ugyanazt jelentette, mint az emigrációban: minőséget és elfogulatlanságot.

Borbándi Gyula szinte az indulás pillanatától munkatársa a Szabad Európa Rádió magyar osztályának, s nyugdíjba vonulásáig fő hivatásaként itt dolgozott, ez életének második dimenziója. „Ez a nap [a munkába állás napja – P. B.] az én életemben is döntő fordulatnak és jövőmet befolyásoló eseménynek bizonyult. Egyfelől új korszak beköszöntője volt, amennyiben nemcsak azt látszott véglegesíteni, hogy egyhamar nem térek vissza Magyarországra és hosszabb tartamú emigráció áll előttem, de azt is, hogy hol és milyen formában hasznosíthatom Istentől kapott képességeimet és szüleim áldozatkészsége folytán megszerzett tudásomat. Másfelől új hivatási pályát és olyan munkálkodási teret kínált, amely mindinkább arról győzött meg, hogy megtaláltam életem értelmét és feladatait. Egyúttal olyan megélhetési lehetőséghez jutottam, amely lehetővé tette az értelmiségi létet, szellemi dolgokkal való foglalkozást és akadálytalan közreműködést abban a vállalkozásban, amely egy évvel korábban a *Látóhatár* című folyóirat-

[2] Borbándi Gyula: *Két világban*, 422.

tal elindult. [...] Szándékom az volt, hogy megtanulom a rádiós mesterséget és igyekszem hasznosítani magam a folyóirat körüli tennivalókban. Szerény program, de, gondoltam, megvalósítható, és ami mindennél fontosabb volt, a fizikai munkát felválthatta a szellemi tevékenység." Borbándi által szerénynek ítélt rádiós lehetőségből azonban olyan összmagyar érdekeket szolgáló fórum alakult keze alatt, amelybe fokozatosan bevonta a nyugati magyar írók jelentős hányadát, s velük alakított ki egy határoktól független, egységes magyar irodalmat, mely összekapcsolta a nyugati magyarság, az anyaország arra érdemes, és az elszakított, kisebbségi magyarság irodalmát. Ez a fórum biztosította később az '56 után induló nyugati magyar értelmiségi körök működésének nyilvánosságát is.[3]

Borbándi Gyula az emigráció legtermékenyebb krónikása, aki kötetek sorában dolgozta fel történetét, minden valamire való személyt, eseményt, fórumot megörökítve az utókornak. Fő műve *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*[4] című, közel ötszáz oldalas kötet, amelyet számos kisebb-nagyobb dolgozat, továbbá a már Magyarországon, a *Hitel* kiadásában megjelentetett nyolcszáz oldalnyi terjedelmű könyv, amely az öt kontinensre szétszóródott magyarság irodalmi értékeinek lexikális összefoglalása, a *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia* és az *Emigráció és Magyarország, Nyugati magyarok a változás éveiben 1985–1995.*[5], valamint az Anyanyelvi Konferencia által megjelentett *Emigránsok* (2002) című könyve egészített ki. Az emigráció 1995-öt követő történetének megírásához ugyan még hozzákezdett, de azt már nem tudta könyv alakban összefoglalni.

Borbándi azonban nem csak írta és dokumentálta az emigráció történetét, de kötetek – és folyóirat – szerkesztőjeként a legjobbak írásait is nyilvánossághoz segítette. Így születhetett meg a *Nyugati magyar esszéírók antológiája* [6]és a *Nyugati magyar tanulmányírók antológiája* című kötetek, amelyek olyan szerzők műveit sorakoztatták fel, mint például Békés Gellértét, Czigány Lóránté, Fejtő Ferencét, Ferdinandy Mihályét, Gombos Gyuláét, Hanák Tiborét, Határ Győzőét, Kabdebó Tamásét, Schöpflin Gyuláét, Vatai Lászlóét és másokét. E névsor is rávilágít Borbándi titkára: annak ellenére, hogy ő maga „megrögzött népi" volt, olyan szakszerű hitelességgel, értékközpontúsággal válogatta össze az igazán értékes műveket és szerzőket, hogy az általa így létrehozott egész felülemelkedett az elfogultságok szűk körén. „Noha sehol és soha nem volt titok, hogy a folyóiratot a népi írók köréhez és mozgalmához tartozó vagy azokhoz közel álló személyek alapították és tartották életben, sem a népi-urbánus ellentét, sem irodalmi és politikai viszályok vagy más természetű marakodások nem ütötték fel a fejüket. A nézeteltérések és véleménykülönbségek legfeljebb tisztázó eszmecserékhez és vitákhoz, de sem mérges összetűzésekhez, sem ellenségeskedésekhez nem vezettek."[7] Szakmai pártatlansága garantálta, hogy bármely oldal és gondolat kép-

[3] A SZER magyar osztályának történetét személyes hangvételű, félezer oldalas monográfiában dolgozta fel: *Magyarok az Angolkertben*, a Szabad Európa Rádió történetéről szóló könyv. Európa Könyvkiadó, 2003.

[4] Bern, 1985, EPMSz

[5] Basel-Budapest, 1996.

[6] Bern, 1986, EPMSz és Bern, 1987, EPMSz

[7] Borbándi Gyula: *Két világban*, 422.

viselője benne feltétlenül megbízzon, s e magatartásával az irányzatok közötti közvetítő szerepét betölthesse.

Szerkesztői és rádiós tevékenysége, az emigráció történetének feldolgozása mellett megírta, nem Magyarországon élő szerzőként, a magyar történelem és irodalomtörténet egy külön fejezetét, *A magyar népi mozgalom* történetét. A kitaszítottság, a források elzártsága hátrányt jelenthetett, de a gondolat szabadsága, elkötelezetlensége, elfogulatlansága miatt azonban feltétlen előnyt is. A könyv először német nyelven jelent meg[8], amelyhez Bibó István, a népi mozgalom teoretikusa fűzött kötetnyi terjedelmű észrevételt, hogy aztán annak átírt, nem csupán fordított változata 1983-ban, a barát Püski Sándor kiadójánál is megjelenhessen. Ez a mű jelentette a magyar népi mozgalom rehabilitációját, igaz történeti feldolgozását, abból az ideológiai karanténból történő kiszabadítását, amelyet 1958-ban, éppen Nagy Imre és társai kivégzésének időpontjában az Állampárt elméleti munkaközössége által megfogalmazott állásfoglalással zárta be, melyben – nem minden alap nélkül – bélyegezték meg a népieket évtizednyi „hajófenékre szorítást követően" a forradalom előkészítésének „bűnével", s vált így évtizedekre a népi mozgalom szervezése a szocializmus elleni összeesküvéssé. A magyarországi pártfórumok a népi mozgalom elítéltetésével egy kalap alá vették a *Látóhatárt*, s az állásfoglalás szellemében azt antikommunista és szovjetellenes sajtóterméknek minősítették, szerkesztőjével egyetemben. Gróh Gáspár értékelése ma is helytálló: Borbándi Gyula kötete máig az egyetlen érvényes alternatívája a népiekről szóló paradigmának, cáfolata a harmadikutas világkép évtizedeken keresztül erőltetett, ideológiailag torz beállításának. Monográfiáját a témakört feldolgozó írásainak sora egészítette ki, a *Népiség és népiek* (Püski, 2000), illetőleg az alkotói pályát több önálló kötetnyi írás szegélyezte, mint például az *Ötszáz mérföld* (Borla, 1989), az *Alkony és derengés, írások a posztemigrációról* (Antológia, 1999), *Értékőrzés* (Trikolor, 2001).

S van ennek az életműnek a rádiós és folyóirat-szerkesztői, a többrétegű tanulmányíró-monográfusin túl egy negyedik dimenziója is: a szellemi közösség összetartójáé, az organizátoré. Levelek ezreiben, személyes találkozókon, konferenciák résztvevőjeként, előadójaként, földrészek között utazó „szellemi nagykövetként" nem csak a folyóirat szerzőivel tartotta a kapcsolatot, építette és bővítette folyamatosan az Új Látóhatár szellemi bázisát, de tudósított, közvetített, ösztönzött, s ha kellett békített és félreértéseket simított el az emigráció számos résztvevője, szervezete között. „A nyári hónapok alatt több látogatóm volt, akikkel időszerű kérdésekről cseréltem véleményt, részben a Látóhatár ügyeiről, részben a magyarországi eseményekről, részben az új emigráció különféle kezdeményezéseiről és előtérbe került személyeiről. A látogatók között volt a többi között Borsody István, Aczél Tamás, a bécsi Sebestyén György, Kiss Sándor, S. Szabó Pál, Király Béla, Fenyő Miksa, Cs. Szabó László, Krassó Miklós..."[9] Szinte fel-

[8] *Der ungarische Populismus*, 1976, München, Auróra.

[9] Borbándi Gyula: *Két világban*, 316. – De számos ilyen feljegyzését idézhetnénk még: „Nyári látogatóim közül hadd említsem még meg időrendi sorrendben Nyeste Zoltánt és Magdát, Szabó Zoltánt, Ignotus Pált, Cs. Szabó Lászlót, a Kelet-Németországból menekült Alfred Kantorowicz professzort és írót [...], Kannás Alajost, Földes-Papp Károlyt, Varga Józsefet Bécsből, a Petőfi Kör hajdani titkárát, Nagy Balázst, Molnár Miklóst." Uo. 328–329.

mérhetetlen, hogyan élt rádiós szerkesztői és folyóiratkészítői szerepével annak érdekében – szabadsága alatt és a rádiós munkájából adódóan is, szinte az egész földet többször körbeutazta –, hogy a nyugati magyarság szellemi életének szálait összefogja, a közvéleményt formálja, a szándékokat a legjobb irányba terelje, hogy az eltérő vélemények egymást erősítsék, s ne kioltsák, hogy irányzatok egymással kibéküljenek vagy legalább a *modus vivendi*t megtalálják egy közös cél, a magyarság érdekében. A kapcsolattartásnak ez a közvetlen és személyes formája a nyugati és magyarországi írókkal, tudósokkal és barátokkal felbecsülhetetlen értékűek voltak, hiszen ahogy Borbándi fogalmazott: „pótolták azt a közéletet és szakmabeliek közötti rendszeres eszmecserét, amelytől mi emigránsok a lakóhelyeink közötti nagy távolságok miatt meg voltunk fosztva."[10]

Amikor a magyarságról, a magyar szellemről és kultúráról, irodalomról gondolkodunk, sokszor megfeledkezünk a kisebbségi és a száműzött, nyugaton élő magyarság eredményeiről: még mindig nem integráltuk értékeiket. Mintha ma sem hangsúlyoznánk eléggé, hogy Borbándi a magyar kultúrtörténet, mind szellemiségében, mind színvonalában szinte egyedülálló folyóiratát hozta, hozták létre; szerkesztőként földrészeket, generációkat és szellemi irányzatokat fogott össze és integrált; szerzőként több olyan monográfiát írt, amely másoknak egy élet munkásságát jelenti. Az 1945 utáni magyar emigráció történetét oly pontosan és hitelesen írta meg, hogy nélküle ma már a magyar kultúra e fontos szelete nem volna teljességében megismerhető és rekonstruálható. Erkölcsi tartásával például szolgált és szolgál nemzedékek sorának, rendkívüli helytállásával és a magyarság jóhíréért folytatott küzdelmével nap mint nap áldozatot hozott a magyar nyelv, kultúra és szellem fennmaradásáért és ápolásáért. Borbándi Gyula minden időben igazodási pontként, iránytűként szolgált a nyugati magyarság számára.

Az 1945-1949-es és 1956-os emigráció történetének utolsó fejezete halálával megíratlan maradt, az utolsó szemtanú és az események résztvevője elment közülünk. Nem csak a nagy generációt, a száműzetésben küzdőtársait élte túl, Kovács Imréékét, Szabó Zoltánékat, Cs. Szabó Lászlóékat, de saját generációját, Gombos Gyuláékat, Sztáray Zoltánékat, Molnár Józseféket és az utána jövők egy jelentős részét is. Ránk maradt a feladat, hogy életművének jelentőségét felmérjük, értékeljük, és ami ennél is fontosabb, ne hagyjuk kikopni gondolkodásunkból azt a tiszta, világos, egyszerű és megkérdőjelezhetetlen tartást, világnézetet, amit Borbándi Gyula képviselt.

[10] Borbándi Gyula: *Két világban*, 386-387.

FALUSI MÁRTON

KÖLTŐI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS ÉS POLITIKAI TEOLÓGIA NAGY GÁSPÁR LÍRÁJÁBAN

1. rész

A Fiú naplójából

... és a csillagos estben ott susog immár harminc
évgyűrűjével a drága júdásfa: ezüstnyár rezeg
susog a homály követeinek útján s kitünteti őket
lehulló ezüst-tallérokkal érdemeik szerint illőn...
...és ha jön a nyüszítve támadó gyávaság
a rémület hókuszpókusza? – akkor eljönnek ablakod
alá a szegényes alkuvások vénei-ifjai mint mindenre
elszánt hittérítők s beárad a dögszag: a teletömött
gyomor békessége meg az ígéretekkel megtelt szemek
tócsafénye és fénytelen homálya...
...csupán el kéne hinned... de nem hiszed hogy éppen
ők jöttek-szöktek el a maszkabálból hogy éppen ők
azok a független kutyák kik ideológiamentes csontokon
tökéletesítik a fölösleges morgást-harapást...
...nem tudom még hogyan viselem tartósan a szégyent
hogy együtt néztük ugyanazt az eget folyót hangyafészket
és másképp vert a szívem másért pirultam el
másért szorult ökölbe a kezem és másképp láttam
ugyanazt a fát ezüstlő éveinkkel sújtva súlyos emlékek
alatt recsegni-ropogni-hajladozni büszkén –
de ha több szégyen is társul velem akkor is csak így
mondhatom: míg a szem él látni kell fele-Barátaim!...

(Nagy Gáspár)
(1981–1986)

1.

Ki beszél a versben, és kihez beszél? *A Fiú naplójából* takarékos nyelven szól, s talán csak annyi bizonyos, hogy valaki beszél, aki valamely sokaság, közösség tagja, avagy kiközösített, elárult hőse.[1] Beszéde zaklatott, evangéliumi és burkolt politikai utalásoktól gazdag, elhallgatásokkal, megszakításokkal barázdált; helyzet-

[1] A versidézetek a következő kiadásból valók: *Nagy Gáspár összegyűjtött versei*. Püski Kiadó, Budapest, 2007.

tudatát a krisztusi önstilizáció hatja át. Talányos szimbóluma a „drága júdásfa": ezüstnyárként konkretizálódik, terebélyesedik, „ezüst-tallérokat" hullajt; állagát megviseli, megtépázza az időmúlás („ezüstlő éveinkkel sújtva"). A költemény azonban – Nagy Gáspár egyik legtöbbet idézett és legalaposabban elemzett alkotása[2] – a maga történelmi kontextusában már-már nem is szorul értelmezésre. A *Tiszatáj*at megjelenése miatt ért retorziók[3], a hivatalosság, a politikai hatalom interpretációja – emlékszünk: ekként Júdás figurája nem más, mint Kádár János, a júdásfa harminc évgyűrűje pedig a közzététel előtt harminc évvel vérbe fojtott forradalom – kellő határozottsággal igazítanak el bennünket. Ez tehát egy klaszszikus forradalmi vers; célja az igazság kinyilatkoztatása, de úgy, hogy lehetőleg átcsússzon a cenzúrán, ki lehessen magyarázni a megyei pártbizottságon, és ha az uralom jót akar magának, szándékoltan is félreértheti, szemet hunyhat a „nyitott szövedékűen"[4] fölfeslő, előre megfontoltan végrehajtott nyelvi cselekvés fölött.

A vers tétje, hogy miként bontjuk ki a „júdásfa" lombját; milyen értelmezési tartomány borul árnyékába. A bevett „megfejtés", hogy a fa a forradalmat, 1956-ot jelképezi, ugyan keletkezéstörténetileg hitelesen igazolható, megbicsaklik rajta a lírai logika. Ha a beszélő az elárult, meggyötört Jézus, akkor a forradalom maga a keresztre feszítés, a megváltás szent aktusa. Hogyan eshet egybe a megváltás, a kereszténység legszentebb misztériuma, azzal a fával, amelyre az áruló Júdás felkötötte magát? Retorikailag érvelhetünk amellett, hogy hiszen a forradalmat árulták el, és – mondjuk – a „júdásfa" emiatt afféle metonimikus poliszémia eredménye; a forradalom jelentése kibővül annak elárulóira és meghamisítóira. Csakhogy ez meglehetősen átgondolatlan költői eljárás volna: a forradalomhoz nem a keresztfa illene inkább a júdásfa helyett? Márai Sándor ismert metaforája is idekívánkozik: „Népek Krisztusa, Magyarország" (*Mennyből az angyal*). Elvégre nem a júdásfa hozza el a megváltást – bár az Júdás közreműködése nélkül[5] be sem következhetett volna –, hanem a keresztfa.

2.

A Nagy Gáspár-életmű értelmezési hagyománya két fogalom gyújtópontjaihoz rajzolható ellipszisen mozog; a *katolikus* és a *politikai* költészet fókuszait irányítja a versekre. Szakolczay Lajos – Görömbei Andrástól kölcsönvéve a Pilinszky-féle „evangéliumi esztétikára" utaló kifejezést – írja, hogy „Nagy Gáspár »evangéliumi költő«, bibliai igemondása nem más, mint igazmondás"[6]. Komplex poémák címeit sorolva teszi hozzá, hogy azok szerkezetének „mi más volna a gerince,

[2] Görömbei András a vers részletes elemzését adja, különösen Vasy Géza értelmezésére támaszkodva. In uő.: *Nagy Gáspár*. Monográfia. Nap Kiadó, Budapest, 2009. 116–121.

[3] Lásd uo. 74–79.

[4] Lásd a fogalom nyelvfilozófiai értelmezéséhez H. L. A. Hart: *A jog fogalma*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 147.

[5] Íróként például Walter Jens: *A Júdás-ügy*. Ulpius-ház, Budapest, 2003.

[6] Szakolczay Lajos: *A hit kozmosza. (Föld – Biblia – Szabadság). Nagy Gáspár költészetéről*. In *Nagy Gáspár Emlékkonferencia*. Pécsi Györgyi (szerk.) MMA, Budapest, 2012. 45.

mint a történelem és a hit, az ország-féltés és az isteni törvényeket az emberi törvényekkel ötvöző méltóság"[7]. Gróh Gáspár is egyszerre jegyzi meg, hogy a költő „legismertebb versének, verseinek elemi erejét a politikum adja"[8], és „nem a hírt, a költői dicsőséget kereste, hanem a maga üdvösségének útját"[9], az életszentséget és az istenképiséget. Szemernyi kétség sem férhet ahhoz, hogy a bibliai motívumkincsek, a liturgikus kellékek, a keresztény műveltségelemek hosszasan gyűjthetők a lírai szövegkorpuszból, amelyet az alkotótevékenység szakrális elhivatottsága tesz emelkedetté (emel föl az Úrhoz). Ez a szemléletmód pedig összekapcsolódik a költő és a költészet politikai szerepvállalásának rejtett utalásaival, az ominózus „kettős beszéddel", amelynek három mozzanatát is elkülöníthetjük; az esztétikait, a társadalmit és a teológiait. Jól tudjuk ugyanis, hogy valamennyi irodalmi mű másról beszél, mint amiről voltaképpen beszél; a diktatúra kommunikatív terének, cselekvésmezejének külső elvárása, hogy ne beszéljen arról, amiről beszélnie kellene; ismeretelméleti szempontból pedig nem képes arról beszélni, amiről beszélni akar. Az utóbbi jelenség teológiai aspektusban is kifejezésre jut: nem láthatjuk a dolgok igazi képét, csupán evilági képzetét, ezért tudatunkban az *intentio obliqua* helyett az *intentio recta* hozzáférhető[10]. Nagy Gáspár lírájának valódi értékét úgy becsülhetjük föl, ha e három mozzanatot nem szakítjuk el egymástól; mintegy zárójelbe tesszük a művet mint a hívő és a fennállóval szembehelyezkedő szerző életmegnyilvánulását, az életszentség és a politikai szókimondás vehikulumát. Ugyanis a költő szimbólum- és metaforarendszerét mindeddig vagy katolikus, vagy politikai síkon olvastuk, s hajlamosak voltunk elfeledkezni arról, hogy a kettő közötti átjárást éppen az esztétika biztosítja.

Nem ismerhetjük meg kimerítő módon, a maga szellemi valójában sem a keresztény élet, sem a helyesen kormányzott politikai közösség státuszát és ismérveit; az egyén és a kollektívum moralitása éppen a költészet által nyílhat és nyilatkozhat meg egymás előtt. A keresztény hit attribútumai nem a vallásos költőt, a morális imperatívuszok nem a diktatúra vagy a rendszerváltás uralmi viszonyait idézik meg – noha az értelmezés dialektikája vissza-visszatér e történelmi szituációkhoz –, hanem az egyéni létezés közösségbe vetettségét és a közösségi létezés egyéni döntéseknek való kiszolgáltatottságát. Éppen azon a nyomvonalon nem indultunk tovább, amit Szakolczay „igemondás" és „igazmondás", „isteni törvények" és „emberi törvények" kölcsönös feltételezettségeként azonosított; miközben éppen ez a nyomvonal szélesíti ki a nyomtávot, vezet el a *mába*, az aktuálisat kiterjesztő referenciálishoz; túl a keresztényi és a politikai horizont *szemmagasságán*. A „költői igazságszolgáltatás" fogalmát és a *politikai teológia* gondolkodás-

[7] Uo.

[8] Gróh Gáspár: *A búcsúzó költő jelenléte*. In *Nagy Gáspár Emlékkonferencia*. i. m. 80.

[9] Uo. 79.

[10] Lásd a fogalompárhoz Ignácz Lilla: *Hermeneutika és teológia Rudolf Bultmann gondolkodásában*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, 2007. 96. „Bultmann felidézi e ponton az intentio recta és az intentio obliqua különbségét: az intentio recta szerint a befogadó a mű tárgyi jelentésére kérdez, pl. egy szentkép mennyire fokozza az áhítatot. Az intentio obliqua pedig arra a szellemre kérdez rá, amelyből a mű keletkezett, és amelynek kifejeződése. Winckelmann ismerte fel a kifejezett gondolat mögött a szellemet, az alkotóművész és a népe géniuszát."

képletét azért veszem igénybe, hogy az oeuvre kortárs egyetemességét tegyem világossá; megmutassam, mennyire nem vált idejétmúlttá poétikája, s mennyire a heideggeri „kézhezállót" fürkészi, nem a „kéznél levőt".

3.

Vajon mit értünk az „igazságszolgáltatáson" és a „politikán" – *a költészetben*, ha nem csupán az egyenes beszédet és a kontraprezentikus narratív identitást[11], az elnyomó uralomtól független, autonóm beszédaktust? Annál is fogósabb kérdéssel állunk szemben, hogy az „egyenes beszéd" mint olyan lehetetlen a műalkotásban; ha a vers ontológiai státusza elintézhető lenne a politikai igazság, a tények és események célszerű kimondásával – vagy akár az arra való célozgatással –, ügyes szónoklatként, retorikai alakzatként ugyan megállná a helyét, de művészi közlésként aligha. Módszertanilag az amerikai újhistorizmushoz, a történelem és a diskurzus viszonyának dialektikus felfogásához érdemes fordulnunk. Ennek lényege, hogy a műalkotás részese, s nem csupán eredménye annak a jelentéstermelésnek, amit történelemnek hívunk. Önálló „hatalmi ágként", tényezőként tekintve rá, a szöveg és a valóság határai elmosódnak, felszívódnak, ami mégsem az etikai vagy társadalmi tartalmak kiiktatásával, hanem ellenkezőleg, a textualitás és a moralitás összekapcsolásával jár.

Ha Nagy Gáspár költészetének az egyetemesség szintjén érvényt kívánunk szerezni, vagyis egyidejűleg kívánjuk a társadalmit, a teológiait és a kettőt szinoptikusan együtt látó esztétikait tetten érni, kortársunkként „rekontextualizálni", anélkül kell „dekontextualizálnunk"[12], mentesítenünk a kádári–aczéli irodalompolitika, a diktatórikus diglosszia és kettős erkölcs narratívájától, hogy pusztán „textualizálnánk" azt, értelmezési stratégiánkat az irodalmi szövegek transztextuális dialógusára korlátoznánk.

A fő kérdésünk tehát, hogy az oeuvre vajon igazságot szolgáltat-e *számunkra*. Miként helyezkedhetünk bele költeményeibe; s azok miként apellálhatnak morális együttérzésünkre? Csakis akkor, ha a katolicizmus attribútumait nem kulturális reminiszcenciáknak, a politikai metaforákat pedig nem az aktuális (közép-európai) uralmi gépezet megakasztásának, kijátszásának, átprogramozásának rendeljük alá. Nussbaum módszerét fölelevenítve, az életműre egy bizonyos „morális tevékenység paradigmájaként"[13] tekintek, mely együttműködik a morálfilozófia traktátusaival, találkozik mindenkori olvasójának erkölcsi érzékével. Úgy vélem, hogy ekként Nagy Gáspár versei leginkább a *politikai teológiában* horgonyoznak le. A recepciótörténetnek ezt a fejezetét előlegezi meg Papp Endre tanulmánya is[14], mely a művek nyelvfilozófiai implikációinak és Wolfhart Pannenberg *Rend-*

[11] Lásd a fogalomhoz Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2013. 80–88.

[12] Lásd a fogalmakhoz P. Ricoeur: *Hermeneutics and the Human Sciences. Essays on Language, Action and Interpretation*. Cambridge University Press, Cambridge, 1981. 139.

[13] Lásd Nussbaum: i. m. 148.

[14] Papp Endre: *A nyelv felszabadít*. Nagy Gáspár költészetének logikája. In uő.: *Azonos önmagával*. Nemzeti Kultúráért Alapítvány, Budapest, 2013.

*szeres teológiá*jának összeolvasására tesz javaslatot: „a költő ragaszkodása az isteni igazsághoz kultúrantropológiai vonatkozású, erkölcsi természetű ítélkezéssel jár együtt"[15]. A történelmi idő ily módon ugyanolyan kettős természetű, mint a költői beszéd; az emberiség és Isten párhuzamos történelmi jelenlétének felismerése a tudás feltétele. Ugyanakkor a költői dikció éppen oly módon törekszik az érvényes valóságmagyarázatra, hogy kettős természetébe nem törődik bele, amivel analóg folyamat a világtörténelem és az üdvösségtörténelem *egyesítése* a politikai teológiában.

4.

A politikai teológia voltaképpen kettős indíttatású[16]: politikai oldalról a helyes államformát kutató teoretikus igény motiválja, teológiai oldalról *fides* és *ratio veritas duplex*ének feloldása a társadalomelméletben. Klasszikus hivatkozási pontja a Bibliából ered, amikor Jézus így felel Pilátusnak: „az én országom nem ebből a világból való". Jézus *theantropikus* belépése a történelembe az ígéret misztikus létmódját valóra váltja, hiszen onnantól az üdvösség – a „Mennyek Országa" – a jelen időben történik meg, ami az Isten és a teremtmény új szövetségének „alapnormája"[17]. Egyértelmű, hogy a fogalom gyökerei az antikvitásig nyúlnak vissza; „a mitikus, természetes és politikai teológiát megkülönböztető sztoikus filozófiából származik"[18]. A Római Birodalom állammetafizikájában a császárok teljhatalmának legitimációját szolgálta, amit árnyalatok nélkül, egysíkúan sajátított el később Machiavelli királytükre és Hobbes szerződéselmélete: *Princeps legibus solutus est.* Hobbes abszolút monarchája korlátlan hatalmat élvez, méltósága mechanikusan képezi le Isten szuverenitását. Szent Ágoston a *De civitate Dei*ben ugyanakkor máig meghatározó fabuláját alkotta meg az Isten és az ördög városának megkülönböztetésével: ettől fogva az ideális állam platonista-utópisztikus víziója megingathatatlanul a gyarló emberi államrend fölött lebeg.[19] Aquinói Szent Tamás (a tomizmus, s rá építve a 20. században Jacques Maritain neotomista természetjoga) a teremtő „felségjogait" – a teremtményi szabad akaratra is ügyelve – a világhoz formát szabó törvények tipizálásával korlátozta: a *lex aeterna* után hierarchikusan következik az embereknek kinyilatkoztatott *lex divina*, majd a *lex naturalis* (az erkölcsi törvény), végül pedig a pozitív jog, a *lex humana*.[20] Kantorowicz és

[15] Uo. 174.

[16] Lásd bővebben Falusi Márton: *Creatio ex nihilo? – Adalékok az alkotmányozás jogfilozófiai kérdéseihez.* In Hitel 2010/10. 3–15., Uő.: *Demokrácia szuverenitás nélkül?* In *Hitel* 2012/5. 75–91.

[17] Hans Kelsen „hipotetikus alapnorma"-fogalmára utalva.

[18] Johann Baptist Metz: *Az új politikai teológia alapkérdései.* L'Harmattan, Budapest, 2004. 25.

[19] Szent Ágoston az igazságosság nélküli államokat puszta „rablóbandáknak" titulálja. Ezt a normativitást később racionálisabb (ha tetszik, perspektivikus) definícióval váltotta ki: „A nép olyan értelmes sokaság társulása, amelyet az egyetértésben szeretett dolgok egysége hoz létre". In Frivaldszky János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia.* Szent István Társulat, Budapest, 2007. 447.

[20] „Már a sztoikusok is egy egységes világállamban vagy kozmopoliszban gondolkodtak, amelynek »politikai« jelentősége merőben új vonásokat ölt a korábbi polisz-felfogáshoz képest. A kereszténységgel, a transzcendens és személyes Istennek az egész teremtett természeti rendhez való viszonyának és az emberrel való kapcsolatának hátterében azonban ezen »világállam« fogalma további átalakulásokon megy keresztül: a Teremtő, Gondviselő Isten Kinyilatkoztatása és Fia megváltása által az Ő

Sheldon Wolin hosszan taglalták, hogy a középkori politikai teológia miként hatott a birodalmak – államnak az idő tájt nem szokás nevezni a politikai alakulatokat – szervezésére és megszilárdítására: a *corpus mysticum*, az Eucharisztia liturgikus jelentésváltozatáról fokozatosan levált az egyház, a *sacerdotium* misztikus teste; s ez alapozhatta meg a világi királyság, a monarchia történelmi testének, sőt később a nemzetállam, majd az alkotmányos jogállam konstitúcióját. A két város ezáltal olvadt össze eggyé, melyet „két kard" oltalmaz, a spirituális és a temporális; a szelleminek alávetett földi hatalmat a divinális jog tartja féken. Az invesztitúraharc akörül forgott, hogy valójában ki ragadja magához a „kardokat": az egyház politikai tekintélyért szállt síkra, de a monarcha is megfogalmazta igényét a „szentségre"; a *sacerdotium* birodalmi színekbe burkolózott, a *regnum* pedig vallási ornátust öltött magára.[21]

Az írott kultúrának az irodalomfogalom és a politikai közösségnek a vesztfáliai államfogalom előtti funkciója a politikai teológia felől mutat rokonságot. A 16-17. századi angol politikai diskurzusokat elemezve Trencsényi Balázs arra a következtetésre jut, hogy „habár a humanisták szorgosan kidolgozták a népnyelvek tanulmányozásának tudományos apparátusát, eközben a *Respublica Litteraria* keretei között fenntartották azt a nemzetközi »képzelt közösséget«, amely a latinitás neoklasszikus és transznacionális kultúrájához kötődött"[22]. I. Jakab király mint birodalmának „Feje", „férje" és „Pásztora" lépett trónra az unió „providenciális jellegét", „az organicista és egyetemes harmóniára épülő hivatkozások" retorikáját fordítva saját javára. Különös fejlemény, hogy VIII. Henrik Angliáját – a pápaságtól függetlenedő szuverenitása jeléül – Ben Johnson és William Davenant költészete „a múzsák új otthonaként" aposztrofálta, és a „translatio imperii" mellett a „translatio artium"-ot is előszeretettel szőtte érvelésébe.[23] Az uralom a teológiai mellett az irodalmi típusú legitimációra is támaszkodott; a politikai közösség konstitúciója normatív erőre emelte mindkét szférát. Virtigli romantikus nézetnek számított ez a későbbi századokban: Shelley a költőket „a világ el nem ismert törvényhozóinak" titulálta, ami – *nota bene* – Szabó Zoltán irodalmi nemzeteszméjének egyik jelmondataként is felbukkant.[24] Számos értekezés választotta tárgyául, hogy John Milton *Elveszett Paradicsom*a vajon milyen államformát részesít előnyben a teremtéstörténet rekapitulációjakor, s hogy azt az Atya és a Sátán viselkedése, perlekedése, hatalomgyakorlása miként allegori-

Országa, Királysága a legtökéletesebb állam vagy társadalmi forma, amitől élesen el kell különíteni a legjobb emberi államformát, és annak egész gyakorlati kérdéskörét. […] Isten Országa Isten kegyelmével érhető el, de a Krisztusban megújult emberi természet ennek feltétele." Lásd bővebben erről és Szent Tamás természetjogi koncepciójáról Frivaldszky János: i. m. 117–132.

[21] Lásd ehhez C. C. Pecknold: *Migrations of the Host: Fugitive Democracy and the Corpus Mysticum*. In *Political Theology*, 11.1. 2010. 77–101., Ernst H. Kantorowicz: *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton University Press, 1997.

[22] Trencsényi Balázs: *Az angol politikai diskurzusok és a választottnemzet-koncepció alakváltozásai a 16–17. században*. In *„Királlyá lett a te istened". Fejezetek a politikai teológia történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008. 80.

[23] Uo. 95–96.

[24] Lásd Szabó Zoltán: *Az el nem ismert törvényhozók*. In uő: *Diaszpóranemzet*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 182.

zálja.[25] Az irodalom tehát – s mindezt ezért érdemes felidéznünk – a kezdetektől – gondoljunk az eposzok alapító intézkedésére általában véve is – megjelenítette a politikai teológia providencializmusát; méghozzá innovatív módon kiszélesítve a politikai közösség összetartozás-tudatának normatív tartalmait.

Ennek megértéséhez azonban nem kell a szigetország eszmetörténetéig utaznunk, hiszen a magyar reformkor is bőséges példatárnak kínálkozik; ahogyan persze korábbról Pázmány Péter vagy Bessenyei György munkálkodását is előtérbe hozhatnánk.[26] A *litterae* típusú irodalomfogalom jogi, vallásos és politikai „tömbjeit" – melyeket az *ars rhetorica* boltozata tartott össze – megszüntetve őrizte meg a *literatura*. A posztmodern izgalmas fejleménye, visszacsapása e téren, hogy – miként Bene Sándor és Kecskeméti Gábor a kortárs irodalomról állítják – „a fikció és a reprezentáció határai reflektáltan átjárhatóak, a hagyományos műfaji hierarchiák dekonstruálódnak"[27]. Kora újkori „szövegek" prezentista célú retorikai elemzésekor a cambridge-i eszmetörténeti iskola híres filozófusa, Quentin Skinner is gyakorta hivatkozik Derridára, azt érzékeltetendő, hogy a műfaji hovatartozás eldönthetetlensége, határainak cseppfolyósítása a premodern és a posztmodern egybevágó megközelítésmódja.[28] A *corpus politicum* és a *corpus mysticum* interdependenciájának hite szinte végigvonul a művelődéstörténeten. Az „írástudó nemesi értelmiség válságtudatának" Kölcsey Ferenc életművében kimutatható hatása az „állam eszméjének" és a „haza depolitizált fogalmának" megkülönböztetése Kulin Ferenc szerint.[29] Az irodalomtörténész veszi észre, hogy „az államhoz, a közhatalomhoz való tudati viszonyulás mennyire mélyen összefügg az egyénnek a Jóról és a Rosszról, a Rendről, az Igazról és az Abszolútumról alkotott fogalmaival", ily módon viszont „a korabeli magyar közjogi állapotok nem kedveznek egy következetes »teologiko-politikai« világkép kialakulásának".[30] A korszerű államkoncepció hiányában a közösségi szolidaritásnak az irodalom volt az élesztője, amely ezáltal a protestáns nemzetállami liberalizmus hajtóerejét is (áttételesen) közvetítette (még ha az ismert féloldalas módon is). A vallást, az erkölcsöt és a politikát egységben szemlélő *Töredék a vallásról*, sőt a *Himnusz* providencialista történelmi víziója is jól kifejezi a politikai teológia és az irodalom kollektivitásélményének összefonódottságát.[31]

Az állameszmétől (*status*) független hazafogalom (*patria*) irodalmi fenntartása, állandó revíziója tovább éltette a teológiai és a jogi kódrendszerű argumentációs regisztereknek a *litterae* típusú, később a belletrisztikus, modern, késő modern és posztmodern szövegekben tetten érhető keveredését – egészen Petőfitől és Ady-

[25] Lásd például Szántó Veronika: *John Milton égi és földi politikája*. In *„Királlyá lett a te istened". Fejezetek a politikai teológia történetéből*. i. m. 118–137.

[26] Pázmány Péter Kempis Tamás-fordítására és Bessenyei György *Tariménes utazásá*ra gondolok elsősorban.

[27] Bene Sándor–Kecskeméti Gábor: *Javaslatok egy új irodalomtörténet elvi alapvetéséhez és régi magyar irodalomtörténeti részének felépítéséhez*. In *Helikon* 2009/1–2. 206.

[28] Quentin Skinner: *Értelem és retorika Hobbes filozófiájában*. In *Helikon* 2009/1–2. 50–70.

[29] Kulin Ferenc: *Kölcsey és a liberalizmus*. In *Küldetéstudat és szerepkeresés*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2012. 41.

[30] Uo.

[31] Uo. 43.

tól a kortárs magyar lírai teljesítményekig. A *Nemzeti dal* és *A magyar Messiások* ugyanolyan eklatáns példák, mint – teszem azt – Dsida Jenő *Psalmus Hungaricus*a. A polgári forradalomra feltüzeltek „A magyarok istenére" esküdtek föl, „a kétmeggyőződésű forradalmár" ecetes szájízzel forgatta magában, hogy „Ezerszer Messiások / A magyar Messiások", a kisebbségbe szorult poéta zsoltárt áldozott a politikai teológia oltárán: „Rothadjon el lábunk-kezünk, / mikoron hozzád hűtlenek leszünk, / ó, Jeruzsálem, Jeruzsálem!" De Pilinszky is a Biblia, az egyházatyák és a népirtások, népfelkelések Kelet-Európájának szellemi színterein zarándokol a *Nagyvárosi ikonok*ban: „Lakhatatlan, kiáltják, lakhatatlan!" Ott, ahol „Megállnak a sugárutak. / Egyetemes sebek a kertben". E város „gyémántüres múzeum"-ának „közepében egy melltű lángol", ám a beszélő az „árva" princípiumának, amelyet megszólít, kívánja, hogy „fényeskedjék neked az éj / örökürés monstranciája".

(Folytatjuk)

SZATMÁRI MÁRIA

ARCHITEKTÚRA ÉS TEOLÓGIA

A pannonhalmi apátsági templom felújításáról

Az ezeréves apátsági templom belső terének jelenlegi képét a néhány évvel ezelőtt befejezett építészeti felújítás során alakították ki.[1] Az új térkoncepciót a monostor bencés közössége a II. Vatikáni Zsinat[2] eszméi nyomán érlelte ki. Hosszas keresés után találtak rá 2004-ben John Pawson építészre, aki akkoriban a csehországi Nový Dvůr trappista monostor terveit készítette. A bencésekből álló Bazilika-műhely, a Pawson-iroda és a műemlékvédelem szakemberei közösen dolgozták ki azt az alapkoncepciót, amelyből 2007-ben engedélyezési terv lett. A tervezői szándék szerint a középkori eredetű háromszintes, hosszanti tengely az Isten és az ember kapcsolatának átmeneteit jeleníti meg a beavatási rítus struktúrája szerint. Ez tükrözi a keresztény egyházi hierarchia fokozatait (papság–szerzetesség–hívek), illetve a megkeresztelkedéstől (a torony alatti tér) vezet a húsvéti misztériumba, amely minden szentmisében felidéződik. Ennek a helye a két középső szint (plánum és a padok szintje.) Itt foglal helyet a liturgikus közösség, a beavatottak, azaz a hívők, papok és szerzetesek együtt ünneplik Krisztus misztériumát. Az új kőoltár, mely nagyjából a hajdani lettner előtt álló népoltár helyén áll, a szerzetesközösség és az azzal együtt ünneplő hívek egységének szimbóluma. A harmadik szint a szentély, melynek „üres tere"[3] a kelet felé nyíló ónix rózsaablakkal[4] a mennyei Jeruzsálem, a Szent Hegy előképe, a másodszorra eljövendő Krisztus előtt várakozó tér. Az ónix által jelképezett Paradicsom és Jeruzsálem között egy

[1] A felújítás adatai: vezető építész: John Pawson – John Pawson Ltd., London; építész munkatársak: Anna von der Schulenberg, Stefan Duld; felelős tervező: Gunther Zsolt – 3h építésziroda; liturgikus és teológiai koncepció: Pannonhalmi Főapátság Bazilika-műhely; a tervezés/építés éve: 2007–2010 / 2011–2012; Forrás: http://hazai.kozep.bme.hu/hu/a-bazilika-belso-felujitasa-pannonhalma/ (Utolsó letöltés: 2019. május 6.)

[2] A II. Vatikáni Zsinat a liturgiát a klérus és a hívek együttes cselekvéseként határozza meg, nem pedig a klérusnak a hívő közösségért végzett ünnepi szolgálatának. Vö: Klemens Richter gondolatával: „[…] So selbstverständlich diese Feststellung ist, so sehr gewinnt sie an Brisanz, wenn sie im Horizont des Zweiten Vatikanischen Konzils gesehen wird, das die Kirche als Gemeinschaft des Volkes Gottes (u.a. 1 Petr 2,9) und die Liturgie als Feier der ganzen Gemeinde statt einer Feier für die Gemeinde versteht" Forrás: https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/fb2/d-praktischetheologie/liturgiewissenschaft/richter/kirchenr__ume-richter.pdf (Utolsó letöltés: 2019. május 3.) Illetve ld. még: Frédéric Debuyst szerint a kortárs templomépítészet egyik újítása az oltárnak a templom közepén való elhelyezése, a II. Vatikáni Zsinat liturgikus reformjának jegyében, amelynek célja – a korai római bazilikák példája nyomán –, hogy szintézist teremtsen a hosszanti és centrális mozgásirány között. In: Debuyst, 2005:56. A kérdés azonban a pannonhalmi bazilika esetében összetettebb, mint ez az általános séma, és alaposabb elemzést érdemel.

[3] Vö. Fehérváry Jákó nyilatkozatával: „Annak (ti. a rózsaablak előtti üres térnek) a liturgikus szerepe alaphelyzetben az üresség, a rózsaablakkal és a hármas ablakkal. A mostani szakrális építészet ezt l'espace de gloir-nak, a dicsőség terének nevezi. Mi azt mondtuk volna, hogy ez legyen egy üres tér." forrás: http://epiteszforum.hu/szerzetesek-szolgalataban-a-pannonhalmi-bazilika-felujitasarol (Utolsó letöltés: 2019. január 23.)

[4] Az ónix a Paradicsomban található kövek egyike: vö. Ter 2,12.

asszociációsor jelenti a kapcsolatot, amely már a korai keresztény irodalomban is ismert volt: a templomhegyet tekintették a Golgota, Krisztus keresztre feszítése színhelyének, és ez rejtette magában a Paradicsomból kiűzött Ádám sírját is, amely fölött emelkedett tehát Krisztus keresztfája.[5]

A Storno Ferenc nevéhez köthető, időközben kiüresedett, de a térbe súlyosan ereszkedő, domináns berendezési tárgyakat (mint a régi szószék, a padok, a Szent István és Szent Benedek-szobor, a baldachinos oltár), eltávolították, és helyükre kőből készült oltár, ambó és amerikai dióból faragott stallum került, melynek erezete és sötétbarna színe hasonlóságot mutat a barokk sekrestye bútorainak textúrájával. A Szent Mártont ábrázoló festett üvegablakot szintén eltávolították (ma letétként az Iparművészeti Múzeum őrzi), de a déli gádorfal színes üvegablakai megmaradtak.

A tér tágasságának érzetét az ónix ablaklapok szűrte fény és a cseh üvegből készült gyertyaalakú világítótestek segítségével fokozták. J. Pawson a fehér fényt részesítette előnyben, amit az ónix fényáteresztő képessége jól érzékeltet. A körablak közepén az ónixlap vékonyabb, mint a széleken, így a kör középpontja nem szórja, inkább magába gyűjti és koncentrálja a fényt. Ez a fehéren sugárzó köröcske az ablak közepén ellenállhatatlanul vonzza magához, és nehezen ereszti el a tekintetet. Azonban a varázslatos fény nem nyer keresztény értelemben vett spirituális hangsúlyt, mivel egy üres szentély zárófalán található, minden szimbolikus jelet nélkülözve. Bár eredetileg Pawson másképp tervezte: Alison Morris beszámolójában olvashatjuk, hogy középre egy kereszt fényvonalakból álló rajzát képzelte, mely négy részre osztotta volna a belső kört, a körnegyedek a négy evangélistára utaltak volna.[6] A külső gyűrűt pedig nyolcosztatúra tervezte, amely a feltámadás idejét jelentő »nyolcadik nap« jelképe lett volna. A nyolcadik nap gazdag szimbolikus tartalmának kifejtése megtalálható (többek között) Új Teológus Szent Simeon írásaiban, ahol a Paradicsom megteremtésének napját jelenti: Isten a világot az ember teremtése előtt hozta létre, a Paradicsomot viszont az ember teremtése után, a nyolcadik napon, amely így, a hét nap körforgásán kívül kerülve eszkatologikus jelentőségű, és célként áll az ember előtt.[7] Azaz a kezdeti Édent az embernek kellett volna beteljesítenie tökéletesedése révén, hogy az egész teremtés a mennyek országává váljon. A hét nap az idő körforgását jelképezi, míg a nyolcadik nap az örökkévalóságot, ami túl van az időn: a folyamatosan megélt végtelenséget jelenti, a maga egységes egész voltában. Nem a profán idő rendjéhez tartozik, ami körkörösen megújul, ismétlődik az egyik véges dologtól a másik véges dologhoz tartó előrehaladása során. A nyolcadik nap soha nem alkonyul be, az idők végezetén vár ránk a maga végtelenségével. Pawsonnak ez az ablakterve végül nem valósulhatott meg, Alison Morris nem részletezi az elutasítás indokát.

[5] „[...] több múltbeli eseményt asszociáltak Jeruzsálemhez és a templomhegyhez. Azonosították Ábrahám áldozatának hegyével, Móriah hegyével, és a keresztény tradícióban ez a Golgota, Jézus keresztáldozatának színhelye, de ehhez kapcsolódott Ádám sírja is, amely fölött emelkedett Krisztus keresztje. Ezzel burkolt szálakkal a paradicsomhoz kapcsolódott Jeruzsálem." Vanyó, 1995, 46.

[6] Morris, Alison, 2012, 31–51.

[7] Vö. Sfântul Simeon Noul Teolog, 2005, 106–111.

Az oldalfalak 19. századi kváderes, kőutánzatú felületei az eredetinél semlegesebb hatású színt kaptak. Sokat vitatott újítás volt a solnhofeni kőburkolat felszedése, amelyet szintén Storno Ferenc hozott Pannonhalmára, és bár a maga korában elterjedt és divatos volt, a kopás miatt tükröző, fényes hatás jelent meg a felületén, ami nem illett az új belső tér tompított tónusai közé. Helyére süttői mészkő került, durva csiszolású, matt felületi faktúrával.

Komoly építészeti problémát jelenthetett a feladat, hogy a templombelső terét elszakítsák a Storno-féle átalakítások didaktikus-historizáló képétől, és helyette misztikus képpé alakítsák. A krisztológiai értelmezésbe ágyazott tér építészetileg kitűnő választásnak minősült, mert a teológiai elv az átalakítás során rendteremtő folyamatként érvényesült, olyan términőségként jelentkezik, amely épp a kép- és tárgynyelvi kiüresedésen, annak tudatos lehántásán át teszi lehetővé a belső tér egységes egészként való felfogását.[8]

A nyugati bejárótól induló tekintet a térszerkezet tiszta erővonalai mentén tétovázás és akadozás nélkül szeli át a láthatót, s végül egyenesen a keleti szentély üres terébe hatol, amit az egyenesen záródó fal hatalmas ónix körablaka hivatott misztikus sejtelemmel telíteni. Ahogy elindulunk a főhajó terében, a nyugattól kelet felé tartó hosszanti tengelyen követve tekintetünk előbbi útját abban a reményben, hogy organikus élménnyé tehetjük a térnyelv által jelzett szellemi felemelkedést, meglepve tapasztaljuk, hogy a templom közepére érve megtorpanunk. Az itt elhelyezett oltár, amelyet kétfelől székek vesznek közre, a mögötte lévő ambóval és az azt oldalról övező stallumokkal egyetlen, jól körbejárható egységet alkotnak, a longitudinális tengelyt centrális téregységgel törve meg. Mivel itt található a szerzetesi közösségi tér, a mozgásunk itt lelassul, megállunk, elidőzünk. Nem fogjuk követni tovább az utat, amit a tekintetünk elsődleges élményként megtett a nyugati ponttól a keleti szentély végpontját jelentő ónix ablakig. Az eredeti élmény így elhalványul, elkallódik, nem szervesül a mozgás révén a mélyebb élményrétegekbe.

Ha valaki mégis tovább indulna a szentély felé, a szent iránti hódolat vágyával, a kissé nehezen mászható lépcsősoron felfelé haladva, az ónix ablakon át beáradó fény súrolta masszív kőfalak között egy üres teret talál. Ez egy jellegtelen, monoton, nyomasztó tér. Az űr megfoghatatlan, anyagtalan volta paradox módon súlyos masszaként nehezedik a szemlélőre, amitől képtelen szabadulni, hiszen egyetlen jel sem található itt, amely a földi ürességtől elemelné a látványt és a képzeletet, hogy az égivel, a szakrálissal teremtsen kapcsolatot. A szemlélődő képtelen elszakadni a földtől, de nem a földi lét csábító képeitől és kísértéseitől, hanem egy identitása elvesztésével küzdő hely ürességétől. A szimbolikus jelek erejét elveszítve, az üresség tere megakadályozza az értelem Istenhez való

[8] Erre vonatkozóan ismét Fehérváry Jákót idézem: „A liturgikus, szerzetesi és teológiai szempontok mellett volt még egy nagy vágyunk, a letisztultság. A bazilika egy sötét, díszítésektől hemzsegő térnek tűnt, szervetlenül egymáshoz illeszkedő tárgyakkal, figyelmet sokfelé szétszóró elemekkel egy önmagában is nagyon szép térben. Szerettünk volna egy tisztább teret. Ez az, amit „stornótlanításnak" hívnak, de mi nem Stornót, hanem az egyes tárgyak létjogosultságát kérdőjeleztük meg. Ebben John Pawson és munkatársai partnereink lettek." forrás: http://epiteszforum.hu/szerzetesek-szolgalatabana-pannonhalmi-bazilika-felujitasarol (Utolsó letöltés: 2019. január 23.)

A pannonhalmi bazilika a felújítás után (©Pannonhalmi Főapátság. Fotó: Bujnovszky Tamás)

emelkedését. Foglyul ejti az elmélkedő szellemet, és miután az nem tud a földi dolgoktól való eltávolodás révén megtisztulni, elveszíti a lehetőséget, hogy szert tegyen a lelki józanságra. Az üresség itt a szó legszorosabb értelmében véve semmitmondó: noha szakrálisnak állítja magát, mégis olyan funkciót tölt be, mint a jeltelen profán tér: nem józanítja ki a földi élet káoszába süllyedt lelket, nem segíti tájékozódási pontokkal a koncentrációt, hogy Istenben elmerülve befogadhassa a testetlenség élményét. A szentély ily módon csak a középponti tér nyúlványaként képeződik le a tudatban, súlyos perifériaként nehezedik a szemlélőre, megfosztva őt a misztikus felemelkedő út lehetőségétől. Ám ez a periféria épp azáltal, hogy a szentélyben foglal helyet, lehetséges értékhordozóként jelenik meg, mivel a szentélynél (hierarchikus értelemben legalábbis) nincs és nem is lehet központibb tér egy keresztény templomban.

Meglátásom szerint a dilemma feloldásának első lépése az lehet, hogy a szentélyt egyszerre fogjuk fel a hieratikus elsőbbséggel rendelkezés attribútumával felruházott, rögzült, stabil helynek, illetve dinamikus helynek, amely a legintenzívebb változásokat szenvedi el. A szentélybeli kiüresedés, kiüresítés fizikai, építészeti aktusa Krisztus kiüresedésének teológiai analógiájában nyeri el valódi értelmét, amely által részévé válik a krisztusi passiónak.

Az Úr második eljövetelére váró tér az absztrakciónak ezen a fokán, ahová eljutottunk, azonosítható lenne – mintegy második, az építészeti struktúrában még nem tükrözött, de elméletileg szükségszerűen adódó lépésként – az üres trónnal, az úgynevezett *hetoimasia* képzetével. Bogyay Tamás meghatározása szerint az előkészületet, készenlétet jelentő görög szóval az Utolsó Ítélet Bírója számára előkészített trónt jelölték.[9] Az üres trón képi ábrázolása a korakeresztténység idején, a 4–5. században jelent meg, olyan sokrétű értelmezést mutatva, amit lehetetlen egyetlen, közös forrásra visszavezetni. Az viszont kétségtelen, hogy különféle szentírási részletek határozták meg a kialakulását és fejlődését, például: a Zsolt. 9,8. verse, a Jel 3,5.; 4,2.; 5,6. fejezetének sorai. Tehát az ábrázolás minden formájában valamilyen égi látomáshoz kapcsolódik, ahol az Isteni Személy jelenlétét (legáltalánosabban Krisztusét) a trónra vagy afölé helyezett korona, Evangélium, krisztogram, gemmakereszt, galamb vagy más, hasonló jelentésű szimbólum fejezi ki. Az alapformákon túlmenően azonban az üres trónnak olyan ábrázolási típusai is kialakultak, amelyek csak a maguk kontextusában értelmezhetők: ilyenek például, Bogyay Tamás szerint, azok a reprezentációk, ahol a trónra a lándzsát, a töviskoronát vagy a nádszálat (amellyel az ecetes szivacsot emelték a kereszten függő Krisztus ajkaihoz) helyezték, mely szimbólumok nyilván nem az Utolsó Ítélet képzetével függnek össze, hanem a krisztusi szenvedéstörténet és megváltástan mélységeibe vezetnek be. Cornelius Vollmer német kutató szintén azt hangsúlyozza, hogy a *hetoimasia* motívumot kontextustól függően szabad értelmezni.[10] Példaként hozza fel a Santa Maria Maggiore diadalívének mozaikábrázolásán látható *hetoimasiát*, amit a korábbi szakirodalom az Utolsó Ítélettel hozott összefüggésbe. Ám ha a kontextust vesszük alapul, ahol ez az ábrázolás

[9] www.rdklabor.de/wiki/Etimasie (Utolsó letöltés: 2019. április 18.)
[10] Lásd Vollmer, Cornelius, 2014, 358–405.

megjelenik, a bevett értelmezés megkérdőjelezhetővé válik. A diadalív mozaikjain Krisztus gyerekkorának valamennyi jelenetét megtalálhatjuk, kivéve születésének az ábrázolását. Ami annál is meglepőbb, mivelhogy a Santa Maria Maggiore hangsúlyosan kapcsolódott a karácsonyi ünnepkörhöz, lévén, hogy itt őrizték ereklyeként Krisztus bölcsőjének egy darabkáját. A diadalív narratív ciklusa jobb oldalon az Angyali üdvözlettel kezdődik, a bal oldalon pedig Jézusnak a templomban való bemutatásával ér véget. Értelemszerűen középen a születés ábrázolásának kellene lennie, ám azon a helyen az üres trón motívumot találjuk egy medalionba foglalva, ülőfelületén egy gemmakereszttel. Ez pedig csak oly módon értelmezhető, hogy a képi program tervezője a második parúsziával utalt az első parúsziára, azaz Krisztus második eljövetele az Utolsó Ítéletkor előfeltételezi a megszületését. Így egy motívumban két tartalom fonódik össze, következésképpen itt az üres trón egyben Krisztus születésének is a szimbóluma. Vollmer példát hoz olyan ábrázolásokra is, amikor kizárólag a *hetoimasia* alapjelentése ábrázolódik, de ezen esetekben is hasonló módszerrel, a kontextusból vezeti le az értelmezést. Így például a Velencei Régészeti Múzeumban található 5. századi pulai elefántcsont ládikón szintén látható egy üres trón. Itt a jelentés megfejtése azon az észrevételen alapult, hogy a trón mellett kétfelől álló két apostol nem hódoló gesztussal, hanem elvarázsolt, csodaváró tekintettel mered a trónra, jelezve, hogy nem az Úr jelenlétével számolnak a trónon, hanem azzal, hogy bármelyik pillanatban megjelenhet és helyet foglalhat, mint az Utolsó Ítélet Bírója. A trón alatt a Bárány ábrázolása látható, amint a Paradicsom hegyén áll, ahonnan egy folyó fakad.[11]

Amennyiben a felvázolt logikai ívet nem törjük meg és a pannonhalmi bazilika üres szentélyét a *hetoimasia* képzete alapján értelmezzük, úgy szükséges annak a John Pawson által tervezett építészeti struktúrának az elemzése, amely kontextusként fogja közre az üres teret.

Deyan Sudjic, a legismertebb Pawson-monográfia[12] írója szerint az angol építész, akinek munkássága az 1980-as években kezdett kibontakozni, viszonylag későinek mondható indulása miatt egyik, akkoriban divatos stílustáborhoz sem csatlakozott, sem a még alkotó posztmodernekhez, sem az épp induló »high-tech« néven ismert művek alkotóinak csoportjához.[13] A tudatosan vallott egyszerűség esztétikája a minimalizmussal rokonítja, ám stílusát egyéni módon formálta többféle hagyomány ötvözésével, és sosem állította, hogy az általa kiérlelt építészeti struktúra egyetemes megoldás. E hagyományok között elsőként kell kiemelnünk Japán hatását: maga Pawson vallja be *Minimum* című könyvének előszavában, hogy alkotói érlelődésére a 16. századi japán kultúra gyakorolta a legerősebb hatást.[14] 1973-ban látogatott először Japánba, azzal a szándékkal,

[11] A jelenet részletesebb értelmezéséhez lásd Jel 22, 1–5.

[12] Sudjic, Deyan, 2000

[13] John Pawson 1981-ben kezdett önálló tervezői praxist. Legismertebb munkái: Calvin Klein üzlet, New York, 1993-95; Jigsaw Store, London, 1995-96; Mi asszonyunk Apátság, Nový Dvůr, 1999-2004; Tetsuka ház, Tokió, 2003-2005; Sackler gyalogoshíd, London, 2004-2006.

[14] Pawson, John, 2015, 30–34.

hogy buddhista szerzetessé váljon. A még Londonban megismert karate-edző barátja, Akira Hayakawa viták helyett azzal gyógyította ki nemes elhatározásából, hogy elvitte Japán egyik legszebb kolostorába, az északi Ei-Heiji buddhista szerzetesi közösségbe. Itteni rövid és kiábrándulásba fulladt tartózkodása után Pawson évekig angoltanárként dolgozott Tokió egyik üzleti főiskoláján, s közben megismerkedett egy neves japán építésszel, Shiro Kuramatával. Az ő nevéhez fűződik Tokióban a Kiyotomo sushi bár belső dizájnjának létrehozása (1988), az Esprit üzlet dizájnja Hong Kongban (1983), Tokióban a Supper Club Cazador (1967), a Club Judd (1969), Fukuokában pedig az Oblomov-bár (1989) dizájnja. Legszebb munkái között tartják számon a Miss Blanche széket, amely Tennesse Williams *A vágy villamosa* című drámájának egyik szereplőjéről kapta a nevét. A bonyolult technikai eljárással készült, áttetsző akrilba piros rózsaszálakat préselt, az így nyert lapból alakította ki a szék ülőfelületét, amit négy, rózsaszínű, kecses lábra erősített. A rózsák az átlátszó akrilban lebegni látszanak, anélkül, hogy bármi összefűzné vagy fenntartaná őket, az anyagtalanság érzetét keltve, így az erő nélküli lét effektusát jelenítik meg igényesen kivitelezett formában. Pawson az írásaiban több helyütt is megemlíti japán példaképét, a *Visual Inventory* című könyvében például egy akrilváza elemzésén át mutatja be, hogyan sikerült a mesternek a szintetikus anyagok felületeinek formálásával az anyagnak a térben való spontán materializálódását érzékeltetni;[15] *Minimum* című könyvében[16] pedig megállapítja, hogy Kuramata művészetében a 'Shibui' spiritualitás fejeződött ki.[17] Ez utóbbi mértékletességre tanít a forma- és erőhasználatban, az egyszerű, diszkrét, átszellemült szépség teremtésére. A tárgyalkotásban olyan textúrák alkalmazását jelenti, ami egyensúlyba hozza az egyszerűséget és a komplexitást. A dekorációban az elsődleges színekhez szürkét adagolnak, hogy az így nyert ezüstös effektus egységbe vonja a pasztell- és sötét tónusú színeket. Az alkotáshoz szükséges lelki hangoltságot az egyszerűség, a természetesség, a hétköznapiság és a csend állapotaiba való gondolati merülés révén találják meg. A meditációk során igyekeznek elsajátítani azt a tudást, amely meghatározza – Pawson megfogalmazásával élve –, hogy „hol van az a pont, amelynél meg kell állni"[18], a befejezetlenségnek és a tökéletlenségnek azon a fokán, ahol a még szabálytalan és aszimmetrikus, szabad forma előre mutat a tökéletesre, az organikus egészre, mint a végtelenbe húzódó középpontra. Úgy vélem, ennek a szemléletnek az elsajátítása tette érzékennyé Pawsont arra, hogy „a felesleges javak holtsúlyát"[19] elhullatva, a zen buddhizmus tanításával összhangban az üres helyek feszültségét keresse, mint a létnek azon magját, ahol megszabadulhat a konkréttól, az anyagitól. Az így nyert ürességről írja: „lehetővé teszi, hogy a teret térnek éljük meg, hogy az épületet valóban építményként éljük meg. Az üresség megmenti a teret és az épületet attól, hogy korrumpálódjon, hogy eltűnjön a mindennapiság esetleges kacatjai

[15] Pawson, John, 2012
[16] Pawson, John, 2015, 32.
[17] A shibui-ról bővebben: https://en.wikipedia.org/wiki/Shibui (Utolsó letöltés: 2019. április 29.)
[18] Pawson, John, 2015, 32.
[19] Pawson, John, 2015, 30.

között. Az üresség felkínálja a teret a kontemplációra – pszichológiai és fizikai értelemben egyaránt."[20] Az üres térre való érzékenységéről vall a már említett *Visual Inventory* című könyvében is, amely voltaképp egy fotógyűjtemény, olyan pillanatfelvételeké, amiket évek során át gyűjtött, rendszerezett, hogy építészeti intuícióinak feldolgozása során jegyzetfüzetként használja őket.[21] Az egyik fotón a Stockholm melletti szigetvilág egyik erdővel borított tájrészletét látjuk, a fák között, a kép centrumában egy kopár szikladarab türemkedik ki, amely a vízen ormótlan, kísérteties házszerű alakzatként tükröződik, „a kép mintha egy ürességet hordozna a középpontjában"[22] – fűzi hozzá. Egy másik felvételen a Halál Völgyének sivataga látható, a sóval borított kopárság, ahol az üresség fölé a kék égbolt záródik, olyan atmoszférát teremtve, ahol minden élénkebb, az érzékszervi érzékelés pedig élesebbé, a gondolkodás koncentráltabbá válik.

Mindezek alapján világosan kirajzolódik az a mód, ahogyan Pawson a japán zen buddhizmus és Shiro Kuramata művészi tradíciójának talaján a maga gondolkodását kialakította, és megvilágítást nyer az is, hogyan illeszkedik építészeti logikájának keretei közé a pannonhalmi bazilikában kialakított üres szentély-tér. Amint már írtam, a szentély itt olyan térstruktúra része, amely egyértelműen a periférián jelöli ki a helyét, de nem véletlenül lett idehelyezve az üresség tere, hiszen a keresztény tradícióban a szentély hieratikus hely, ezért az üresség centrumként képeződik le. A japán *shibui* spirituális képzettel összhangban tehát arról van szó, hogy a bencés bazilika szentélye mint egy tökéletlen (azaz tárgyaitól kiüresített, lehántott) forma az üresség által szabaddá téve utal előre a végtelenbe rejlő, jelen nem lévő, csak megidézett centrumra, mint a lét magjára, olyan atmoszférát sűrítve magába, ami a sivatagot idéző ürességben kiélesedett érzékelés révén segíti az anyagtalanságra összpontosító kontemplációt. Nem lehet félreértenünk a helyzetet: ez esetben egy keresztény templom szentélye szolgál a zen buddhizmus üresség fogalmának térbeli leképezésére. Következésképpen adódik a kérdés: milyen funkciót hivatott betölteni egy buddhista fogalom imaginációja a pannonhalmi bazilika szentélyének esztétikájában? A választ pontosan tudniuk kell azoknak, akik ezt a fajta térképzést helyeselték, vagy egyenesen kérték John Pawson építésztől. A térstruktúrát érintő elemzés azonban nem állhat meg ezen a ponton, további megállapítások és következtetések lehetségesek.

Pawson Kuramatát példaképének, Ludwig Mies van der Rohe német származású amerikai építészt pedig a mesterének vallja. *Minimum* című könyvében a Bauhausban vezetői tisztséget is betöltő építészt „briliáns finomítónak" nevezi, aki az egyszerűség őszinte esztétikája révén nemes méltóságot adott a térnek és a benne elhelyezett tárgyaknak. Pawson így folytatja: „Számomra az egyik legfontosabb

[20] Pawson, John, 2015, 34.

[21] „The connection between photography and architecture is an intimate one. They are each 'deeds of light'. I am an architect before anything. At the same time the act of taking photographs is of the essence of how I work. I have an emphatically visual memory and a strong instinct for using images to archive my thoughts and experiences. Where others might sketch or make notes, my reflex is to reach for a lens." Pawson, John, 2017:6.

[22] Pawson, John, 2012, 31.

A pannonhalmi bazilika üres szentélyének zárófala (Fotó: Szatmári Mária)

alapelv ugyanez: elhagyni azt, ami nem fontos, azért, hogy hangsúlyt kaphasson az, ami lényeges."[23]

Mies van der Rohe[24] valóban a neoklasszicizmus hagyományát továbbörökítő tiszta konstrukció elvét vallotta a magáénak, amit igyekezett érvényre juttatni az épület egészében. Peter Behrens irodájában dolgozva ismerkedett meg a Baukunst filozófiájával egyetértő Schinkel-iskola szellemiségével, melynek hatása erőteljesen érződik a korai fő művei egyikének tekintett Barcelona-pavilonban (1929).[25] Az épület mindössze nyolc, szabadon álló, kereszt formájú tartóra támaszkodik, ezek dúcolják alá a lebegő födémet. A belső válaszfal csiszolt ónixfelületet kapott, ez tölti be a centrum szerepét, a többi főbb határoló sík csiszolt, zöld tinoszi márványfelülettel rendelkezik, a válaszfalak pedig függőleges, króm tartóbordákkal megtámasztott zöld üvegből készültek. Az üveg, a króm, a márvány és az ónix felületek egymásra tükröződéséből izgalmas textúra- és színjáték bontakozik ki. A fő teraszt, végében a hatalmas medencével hosszú, szürke mészkőfal szegélyezi. A belső tér zárt udvarban végződik, ahol egy kisebb medence található, fekete üvegfalakkal határolva. Mies később a pavilon elrendezését lakóháztervre is adaptálta, így öltött testet a Tugendhat-ház, ahol a centrum szerepét szintén a lakóteret kettéosztó, egyenes vonalvezetésű ónixtábla tölti be.

A pavilonban alkalmazott kötetlen aszimmetrián nyugvó szerkesztést Mies életművében 1933-tól, a Reichsbank pályázatra benyújtott tervével, a szigorú pontossággal tervezett szimmetrikus monumentalitás váltja fel. 1937-ben Amerikába emigrál, ezt követően 1939-ben a chicagói Illinois Institute of Technology (IIT) számára elkészíti az egyetem könyvtárának és az Alumni Memorial Hallnak a tervét. Ez utóbbi előrevetítette azt a többszintes, síklemez födémes épülettípust, amit az 1948–1951 között épített Lake Shore Drive 860 alatti lakásoknál is látunk. Mindkét épület homlokzata ugyanazon szerkezeti szintaxist mutatja, mely széles és keskeny sávok váltakozásának ritmusára épült: pillér – keskeny ablak – széles ablak után a fordított minta: széles ablak – keskeny ablak – pillér következik. A szimmetriát gazdagítja a hatalmas üvegfelületeken megcsillanó acél ablakosztó bordák visszatükröződő látványa. Miesnél az üveg kezelésmódjában kettős intenció figyelhető meg: a monumentális átlátszó felületű anyag mintegy eltűnik a térben, így egyrészt a semmit jeleníti meg, másrészt hangsúlyozza a támasztószerkezet funkcióját. Az anyagnak a monumentalitás révén megmutatkozó természete és a funkcionalitás közötti érintkezésen alapuló szerkezethez az adott kor alapvető szellemi közegének a megismerése vezette el, ahogyan azt az Armour (ez volt akkoriban az IIT neve) technológiai intézet építészeti igazgatójává történt kinevezésekor tartott beszédében kifejtette.[26]

[23] Pawson, John, 2015, 31.

[24] Ludwig Mies van der Rohe munkássága kapcsán érdemes elolvasni Kenneth Frampton tanulmányait. In: Frampton, Kenneth, 2009, 212–220; 305–314.

[25] Az 1929-es barcelonai világkiállítás német pavilonjáról van szó.

[26] „Just as we acquainted ourselves with materials and just as we must understand functions, we must become familiar with the psychological and spiritual factors of our day. No cultural activity is possible otherwise; for we are dependent on the spirit of our time. Therefore we must understand the motives and forces of our time and analyze their structure from three points of view: the material,

Az anyag és funkció összehangolásának, organikusan alakított rendjének célja, hogy minden dolognak azt a helyet nyújtsa az épített térben, amire az önnön belső természete révén méltó. Ebben foglalható össze a mies-i esztétika egyszerű lényege.[27]

John Pawson építészeti esszéiben is felfedezhető Mies van der Rohe gondolatainak hatása. Az általa kialakított építészeti struktúra végső letisztultságában éppúgy érték- és gondolathordozó, mint mestere munkáié. Pawson esetében tagadhatatlan a vallásos érzékenység az építészeti nyelvezet használatában, noha az irányultsága zen buddhista hangsúlyokkal bíró szinkretista megközelítésen alapszik. E kereteken belül azonban az architekturális struktúráinak egyszerűsége és jelentése konzekvens, szigorú és pontos gondolatmenetbe illeszkedik. A valódi egyszerűség – írja Pawson – „a harmónia, az értelem és az igazság természetébe betekinteni kívánó filozófiai és irodalmi törekvés."[28] A *Visual Inventory* című könyvben az egyik pillanatfelvételének elemzéseként pedig arról ír, hogy a választott anyag és a funkcionális igény logikus összehangolásából természetes módon adódik az „abszolút vizuális visszafogottság" minősége, amelyre azután, a struktúra egészébe történő integráció révén, mintegy rátapad jelentésként az a spirituális aspektus, amelyet alkotója nyújt. Ezek alapján is érzékelhető, milyen mélységben és gondolati letisztultságban értette meg Pawson a mesterének tekintett elődje esztétikáját, melynek tanítása szellemében az egyéni jellemzőkkel bíró architektúráját racionális összhangba hozta az egyénileg kiérlelt vallásos és filozófiai világfelfogásával. Pawson pontosan érti, mit milyen céllal és jelentéssel használ az építészeti tér megformálásában, a kérdés az, hogy a megrendelői értik-e őt? Kérdésként vethető fel, hogy a pannonhalmi bencés Bazilika-műhely, mint megrendelői szereppel bíró közösség, felelősségteljesen felmérte-e, milyen konfúziók adódhatnak egy zen hangsúlyokkal bíró szinkretista érzékenységű, minimalista alkotó és a keresztény bencés hagyomány igényeinek egybehangolása során?

Kétségtelen továbbá, hogy a mies-i hagyomány átvételéhez köthető Pawsonnál a monumentalitás és a geometrikusság iránti fogékonyság kialakítása. Ezek egyike sem független nála a spirituális jelentésre való vonatkoztathatóságtól. A Pawson-írások ismeretében ezt úgy tűnik, nem lehet eléggé hangsúlyozni. Egy ciszterci monostor terrakotta padlólapjainak egymásba kapcsolódó félköreit, illetve az ismétlődés révén keletkező mintázatot figyelve jegyzi meg például, hogy a négyzet és a kör dualitása nemcsak textúraformáló aspektus, hanem spirituális

the functional and the spiritual." Forrás: https://www.scribd.com/document/91739267/Mies-speech-to-architecture-students-IIT-1938 (Utolsó letöltés: 2019. május 3.)

[27] „The long path from material through function to creative work has only a single goal: to create order out of the desperate confusion of our time. We must have order, allocating to each thing its proper place and giving to each thing what it deserves according to its nature. We would do this so perfectly that the world of our creations will blossom from within. We want no more; we can do no more. Nothing can express the aim and meaning of our work better than the profound words of St. Augustine: »Beauty is the splendour of truth««. Forrás: https://www.scribd.com/document/91739267/Mies-speech-to-architecture-students-IIT-1938 (Utolsó letöltés: 2019. május 3.)

[28] Pawson, John, 2015, 30.

jelentést is hordoz: a négyzetre vágott padlólap egyenesei az időbeli világot, a kör az isteni végtelent jelképezi.[29]

Noha alapvető egyezés állapítható meg a fényt illető alapelv tekintetében a mies-i és a pawson-i esztétika között, mégis e téren figyelhetők meg a legrelevánsabb különbségek is kettőjük között. Közös vonás az, hogy a fény kompozíciós eszköz az építészetükben, amelytől függetlenül nem is beszéltek térről. Míg azonban Mies van der Rohe a természetes fénynek kitett, hatalmas üvegfelületek visszatükröződésének játékára alapozta a térkomponálást, addig Pawson idegenkedik ettől és elutasítja a tükröződést, ehelyett inkább a fény és a kőfelület súrlódásának természete jelenti a kiindulópontot számára a tervezésben. A *Visual Inventory* című könyvében található egy érzékletes példa erre: Le Thoronet ciszterci monostort fényképezve meglepte, ahogyan a fény a legkisebb szegletbe is behatolva új csomópontokra világít rá az építészeti struktúrában, sőt új összekapcsolódásokat teremt, az adott formát új textúrába helyezve mutatja meg.[30] A fényhatás sajátos értelmezése játszik szerepet abban is, amiért sokra értékeli és használja munkáiban a fehér falfelületeket. A fény, a textúra és tónusrétegződés leghalványabb árnyalatát is élénkké teszi a fehér falakon, az árnyék pedig fokozottan hatásos kifejezőeszköznek bizonyul: a fehér falfelületen szinte világossággal telítettnek mutatkozik, anélkül, hogy megszűnne önmaga természete szerint, lebegő mozgást végezve megosztani a formát, hangsúlyozni az éleket, anyagtalanná tenni a tömör kőfelületet. Pawson az árnyékhatást a lélek szimbólumaként használja. Ha nincs is lehetősége tisztán fehér falakra alapozni az adott építészeti struktúrát, amit megtervez, visszafogottságra törekszik a színhasználatban, és ahol lehetséges, legalább annak az effektusnak a megteremtésére, amit *Spectrum* című könyvének előszavában az „éteri köd" tónusának nevez. Ehhez társít egy olyan üres teret, ahol a lehető legkevesebbre csökkentette a strukturális elemek számát,[31] hogy a szem szabadon mozogjon a térben, érzékenyebbé és fogékonyabbá váljon, míg a leghalványabb és nemesebb tónust is érzékeli a retina. A pannonhalmi bazilika jelenlegi belső térstruktúrájáról egyértelműen leolvashatók Pawson törekvései. Az ónix használatát Mies van der Rohe-tól vette át, és mivel nála az ónixfelülettel képzett elem centrális szerepet tölt be, adódik a következtetés, hogy Pawson hasonló értelmezést kölcsönöz a Szent Márton bazilika ónix körablakának is. Ez összhangban van a már említett japán spiritualitással: a szentélyben a semmi terét lezáró keleti fal ónixablaka, mely az éterien ködös effektussal bíró kőfelületével a meditáció atmoszféráját hivatott erősíteni, a végtelenbe húzódó, végtelenben rejlő centrum létére utal – a shibui spiritualitás belső tartalmának megfelelve. Mindazonáltal úgy vélem, hogy a bazilikában az ónixablak és ürességtér relációján alapuló hatás- és struktúraképzés nem sikeres, nemcsak önmagában nézve, hanem Pawson érzékenységéhez és a korábbi, vagy időben párhuzamos munkáinak színvonalához viszonyítva is. A pannonhalmi templomtér egészében olyan mértékben élesített az integritás a formák ürességé-

[29] Pawson, John, 2012, 37.
[30] Pawson, John, 2012, 16.
[31] Pawson, John, 2017, 5.

nek köszönhetően, hogy a monolitikus jelleg nem a koncentrációt élénkítő hatást éri el, hanem mintegy a visszájára fordulva, a monotonitás, a monumentálissá fokozott jelentéktelenség nyomasztó impressziójával az unalom érzését kelti. Ezen pedig a szintén monumentális, fentről, a fal felső feléről az üresség terére könnyedség nélkül, fenyegető kőtömbszerűen – ablakra távolról sem emlékeztető módon – rátelepedő ónix körablak egyáltalán nem segít, épp ellenkezőleg.

Mindezen megfigyelések alapján egyet kell értenem Vukoszávlyev Zorán *A tér minimum teljessége* (John Pawson térinstallációja Pannonhalmán) című tanulmányában leírt kritikai észrevételével: „A Szent Márton ablakot felváltó hatalmas körablakot (lencseszerű csiszolásának köszönhetően) a középpont felé egyre markánsabban világítja át a természetes fény – az elementáris hatást azonban elrontják a sugárirányú fénycsíkok, melyek archaizáló ablakosztást rajzolnak a nyílásfelületre. A monolitikus elemsűrűsödés spirituális hatása itt a realitások talajára tér vissza – de lehet, hogy ezt csak a koncentrált (építészetkritikai) figyelem érzékeli."[32]

Az építészeti stíluselemzésem kiindulópontja: vizsgáljuk meg, milyen kontextust teremt a Pawson-féle struktúra az üres trón absztrakciójaként (*hetoimasia*) értelmezett kiüresített szentély számára. Szerintem a jelenlegi architekturális kontextus alapján ez az üres tér, mint *hetoimasia* képzet, nem vonatkoztatható az Utolsó Ítéletkor várható parúsziára. A jelen állapot, ha nem is a tökéletesség teljes fokán, de azt a tudást, érzékenységet és szépséget tükrözi, amit John Pawson építész a kortárs építészet konvenciói között meg tudott valósítani. Ha a szerzetesi közösség számára elfogadható a megelégedés a zen hangsúlyokkal bíró meditációs atmoszféra megteremtésével a szentélybeli üresség terében, akkor nincs szükség semmilyen további erőfeszítésre. Ha viszont *hetoimasia*-ként, a keresztény hagyományon belül értelmezhető »üres trónként« szeretnének rátekinteni, akkor a meditáción túl szükség van még a gondolkodás szabadságára is, amivel meghaladható az a tökéletesség, amit a kiüresedésre való összpontosítással el lehet érni, hogy szabadon ráirányítsák a figyelmüket Istenre, mint Személyre. A *hetoimasia* üressége nem a zen hagyomány szerinti ürességet jelenti, melynek csupán az a funkciója, hogy lehetővé tegye a spirituális világ érzékelését meditatív úton, hanem az önmegtagadás és a hit abszurdumának analógja, amely az Istenre várakozó figyelem materializálódása. Az oszthatatlan és egylényegű Szentháromságra irányuló figyelemé. Ennek egyik megjelenítési módja, hogy Krisztus-hordozóvá tesszük ezt a teret, annak példájára, ahogyan a *hetoimasia* ábrázolásokon látható szimbólumok tették azzá a trón »ürességét«. A Krisztus-szimbólum jelzi azt, hogy erőfeszítést tettünk a meditációban önerőnk révén elért ismeretek szabad meghaladására, hogy a hit által növeltük megértésünket az élet, a teremtés és a valóság titkainak világában.

Ennek az erőfeszítésnek látjuk a lenyomatát a csehországi Nový Dvůr trappista monostor és a németországi, augsburgi St. Moritz Kirche belsőépítészeti terében, mindkettőnek a tervét John Pawson építész alkotta és valósította meg. Nový Dvůr volt az első új monostor, amit Közép-Európában emeltek, fél évszá-

[32] Vukoszávlyev Zorán, 2012, 13.

Krisztus-szobor, Pannonhalma, 1750, J. J. Resler műhelye (Takács Imre jóvoltából. Fotó: Mudrák Attila)

zadnyi kommunista uralom után.[33] Pawson a szerzetesi közösség felkérését az építészeti munkára 1999-ben kapta, ezután némi időt töltött a Nový Dvůrt alapító anyamonostorban, a franciaországi Sept-Fons ciszterci apátságban, ahol teljesen alávetette magát a szerzetesi élet napirendre vonatkozó előírásainak, kezdve a hajnali fél négy órai keléssel, hogy minél jobban megértse, miben rejlik a szerzetesi élet mássága a világi életmódhoz képest. A szerzetesek magányosságának, imaéletének és aszkézisének megismerése fontos volt számára ahhoz, hogy a mindennapi rituáléik végzéséhez a megfelelő atmoszférájú belső tereket hozzon létre.

A Nový Dvůr-i Miasszonyunk apátság temploma hosszanti tengelyű épület, melynek metszően tiszta és tágas teréből minden felesleges elem hiányzik.[34] A kelet felé néző félkörívű apszis a longitudinális struktúrát hangsúlyozandó nyújtott, magas, gótikus arányú, de boltív és ólomüveg nélkül. Ez utóbbiak helyett a szentély északi és déli falán két szimmetrikusan elhelyezett, U alakú ablak található, amelyeken át árad a természetes fény a templom hófehér falaira. Az oltár a szentélynek a templomhajó felőli első felében található, közel a szerzetesi stallumok fal mellé állított sorához. Az oltár alatt rejtett lépcső vezet a szerzetesek temetőjébe. A térben megfontoltan elhelyezett tárgyak, mint a szerzetesi stallumok, az oltár, a tabernákulum és a középkori Szűz Mária-szobor, valamint a közöttük lévő hangsúlyos, negatív űrök a természetes és rejtett mesterséges megvilágítás együttes hatására a falakon és kőpadlón kibontakozó fény-árnyék játékban egyesülnek. Az egyszerű geometrikus formák között finoman kidolgozott részletként az oltár mögötti szentélytér barlangszerű üregében fából készült, régi Szűz Mária-szobor áll, magas, vékony piedesztálon, mellette kétfelől két elegáns gyertyatartó emeli ki a Gyermeket ölében tartó Istenanya gyengéd jelenlétét a letisztult ürességben. Az, hogy a minimalista Pawsontól mennyire nem áll távol a barokk, gótikus vagy egyéb korstílus jegyében alkotott tárgyak iránti vonzalom, ha azok megfelelő minőséget képviselnek, saját vallomásából olvasható ki: „Már egészen hozzászoktam ahhoz, hogy amikor beszélgetés során valamilyen barokk vagy György-korabeli utalás merül fel, az emberek a gondolatmenetet követve hajlamosak mindjárt előrebocsátani, hogy »ez épp az ellentéte annak, mint amit

[33] Az olvasónak a templom belső terének megismerése céljából érdemes megtekintenie a jelzett honlapon közzétett fotókat. http://www.novydvur.cz/hu/day.html (Utolsó letöltés: 2019. május 6.)
[34] Vö. Heathcote, Edwin – Moffatt, Laura, 2007, 172–178.

te csinálsz«, mintha engem nem is érdekelhetnének vagy egyenesen zavarnának ezek a dolgok. Az igazság az, hogy korszaktól vagy stílustól függetlenül vonzódom mindenhez, ami magas minőségű. Annak ellenére, hogy életművemen egy egészen konzisztens esztétikai fonál halad végig, azok a hatások, amelyekből tervezési folyamataim táplálkoznak, nagyon is eklektikusak, és a legvalószínűtlenebb témák is táplálékul szolgálhatnak gondolataim számára."[35]

Az augsburgi St. Moritz templom belső terének felújítását J. Pawson a pannonhalmi munka után nem sokkal, 2013-ban fejezte be. Az 1019-ben, II. Henrik császár testvére által alapított templom az elmúlt ezer év során több átépítést is „elszenvedett": eredetileg a római bazilikatípus mintájára épült, később gótikus stílusban építették át, azután pedig barokk stílusban. A második világháborúban bombatalálat érte, csak a falai maradtak állva. 1945 után Dominikus Böhm építette fel újra a templomot.[36]

A belső térben John Pawson, a csehországi és a pannonhalmi példákhoz nagyon hasonló struktúrát alakított ki.[37] A látogató tekintete a nyugati bejárótól a templom hosszanti tengelye mentén kelet felé halad, ahol a szentélyt határoló, félkörívű apszis hófehér falát tagoló régi ablakok nyílásába ónixlapok kerültek. A nappali világosságban az átlátszó ónixlapokon békével telten időzhet el a tekintet. Az est leszállta után az apszisban és a hajóban rejtett LED-lámpatestek fokozatosan töltik be a teret sárga fényükkel. A bútorzat, azaz a padok, stallumok színe itt is, akárcsak a pannonhalmi bazilikában, sötétbarna. Csak az oltár és a padlózat mészkövének narancssárga színe töri meg a minimalista színpaletta egyhangúságát, Az oltár egyébként a szentély elé került, mélyen betolva a templomhajó terébe, mögötte találhatók a kórus ülőhelyei, azután következik a lépcsősorral megemelt apszis használati tárgyaktól lehántolt tere, melynek ürességében elszigetelten és fényben fürödve Krisztus szobra áll.

Ha összevetjük a három templom belső terét, azt látjuk, hogy a csaknem azonos architekturális struktúra és a felhasznált anyagok nagyfokú hasonlósága mellett szignifikáns különbségként jelentkezik a pannonhalmi szentély üres tere. John Pawson – sajnos nem tudni mi okból, hiszen az általam elolvasott szakirodalomban erre vonatkozó magyarázatot nem találtam – a magyarországi bazilika szentélyébe nem állította fel azt a strukturális elemet, amit a cseh példában a Szűz Mária-szobor, a német példában a Krisztus-szobor jelent. Holott ennek pótlására lenne lehetőség: a 19. században eltávolított barokk főoltár felhőkön álló Krisztus szobra ma is hozzáférhető.[38] A Krisztus mennybemenetelét ábrázoló kompozíció Johan Josef Resler

[35] „I have become accustomed to the fact that, when a Baroque or Georgian reference comes up in conversation, people tend to preface what they have to say with something along the lines of 'it's exact opposite of your work', as through I could not possibly be interested and might even be affronted. The reality is that I am drawn to anything of quality, whatever the period or style. Although the aesthetic strands running through my work are pretty consistent, the influences feeding into the design process are tipically eclectic and even the most unlikely of subjects can provide food for thought." Pawson, John, 2012, 8.

[36] Az olvasónak a templom belső terének megismerése céljából érdemes megtekintenie a jelzett honlapon közzétett fotókat. https://www.moritzkirche.de/ (Utolsó letöltés: 2019. május 6.)

[37] Pallister, James, 2015, 74–79.

[38] Adatait a Mons Sacer II. kötetében találni: „Krisztus-szobor: Johan Josef Resler (Bécs 1700 – Bécs 1771) műhelye. Alkotásának ideje: 1750 körül." Anyaga: „hársfa, kréta, polírozott kréta." „Karja, kézfeje hiányzik, lábfeje, orra kiegészített." Magassága: 140 cm. In: Takács Imre (szerk.), 1996, 129.

bécsi műhelyének alkotása, hajdan a főoltár oromzati szoborcsoportjának központi elemét képezte. A felhőkön enyhe kontraposztban álló Krisztus-alak súlytalan, könnyed nehézkedése, szelíd és nemesvonású arca a szentély lehántolt terében, a monumentális ónixablakkal a háttérben a szentélyt olyan új esztétikai értékekkel gazdagíthatná, melyek a világba vetett jóság törékenynek és eltiporhatónak tűnő, ám valójában kiiktathatatlan jelenlétének a kifejezését szolgálnák.

Vizsgálódásaim végére érve úgy vélem, hogy a Szent Márton-bazilika belső terének jelenlegi állapota még instabil, továbbgondolásának lehetőségei abban az őszinte párbeszédben bontakozhatnának ki, amit a szent teret használó szerzetesi és hívőközösség az igazság keresése és a hit megszilárdítása reményében folytathatna.

Felhasznált irodalom

Debuyst, Frédéric: *A hely szelleme a keresztény építészetben*. Bencés Kiadó, 2005, Pannonhalma

Frampton, Kenneth: *Mies van der Rohe és a tények jelentése 1921–1933; Mies van der Rohe és a technika monumentalizálása 1933–1967*. In: *A modern építészet kritikai története*. TERC Kiadó, 2009, Budapest, 212–220, 305–314.

Heathcote, Edwin – Moffatt, Laura: *Contemporary Church Architecture*. HobWiley-Academy, 2007, Chichester

Morris, Alison: *A pannonhalmi bazilika felújítása*. In: Varga Mátyás (szerk.): *A Pannonhalmi Bazilika felújítása*, Bencés Kiadó, 2012, Pannonhalma, 31–51.

Pallister, James: St. Moritz Church. In: Pallister, James: *Sacred spaces. Contemporary religious architecture*. Phaidon, 2015, New York, 74–79.

Pawson, John: *A visual inventory*. Phaidon Press, 2012, London

Pawson, John: *Minimum – Előszó a kötethez*, In: *Régi – Új Magyar Építőművészet*, XV. évfolyam, 82. szám (2015), 30–34.

Pawson, John: *Spectrum*. Phaidon Press, 2017, London

Sfântul Simeon Noul Teolog: *Puţină* învăţătură *despre fire, privind creaţia lumii* şi *zidirea lui Adam*, In: *Filocalia*, volumul VI, Editura Humanitas, 2005, Bucureşti

Sudjic, Deyan: *John Pawson: Works*. Phaidon Press, 2000, London

Takács Imre (szerk.): *Mons Sacer, 996–1996: Pannonhalma 1000 éve*. II. Pannonhalma, 1996.

Vanyó László: *Katekézis, költészet és ikonográfia a 4. században*. Jel Kiadó, 1995, Budapest

Vollmer, Cornelius: *Leere Throne in frühcristlichen Kontexten*. In: *Im Anfang war der Thron: Studien zum leeren Thron in der griechischen, römischen und frühcristlichen Ikonographie*, Leidorf Verlag, 2014, Rahden, 358–405.

Vukoszávlyev Zorán (2012): *A tér minimum teljessége. John Pawson* térinstallációja Pannonhalmán. In: *Régi – Új Magyar Építőművészet*, XII. évfolyam, 54. szám (2012), 9–13.

GUITMAN BARNABÁS

A MAGYAR KIRÁLYOK VALLÁSOSSÁGÁRÓL A KORA ÚJKORBAN

„Annira betsüllötték [I. Rudolf és II. Ferdinánd] e Sácramentumot, hogy ha mikor utban létekben valamely Pap az Szentséggel [...] véletlen elöttök történt termeni, az Szekérböl ki-szököllöttenek, és azon Tsaszari draga köntösjökben, sárban vizben neki térdeplettenek, és az Urat [...] ugy imádták. Ditserendö, ritka Ahétatossag! Mit nem miveltek volna ez buzgó Hatalmas Fejedelmek az igaz Valoság elöt, ha annak tsak szinének és kérgének-is illy nagy betsülletet töttenek?"[1]

Bevezetés

Az Ausztriai-házból származó kora újkori magyar királyok a hazai történeti emlékezetben távoli, gyakran ellenszenves hatalmasságként jelennek meg.[2] Jellemzésük meglehetősen elnagyolt, sommás félmondatokban merül ki, valódi alakjukat elhomályosítja a romantikus nemzeti történetírás által kanonizált hősök ragyogása. Jelen írás célja, hogy az uralkodók vallásosságát, kegyességi gyakorlatát vizsgálva közelebb hozza az olvasóhoz e letűnt korszak szemléletmódját, azt az eszményt, amelynek őszintén igyekeztek megfelelni a 16–17. század királyai.

Az uralkodói személyiségportrék hitelességre törekvő vizsgálata segíthet megérteni a döntéseik mögött álló miérteket. Az uralkodó vallásossága nagy jelentőségű, már a középkori királytükrökben is magától értetődő alapja minden uralomnak. A kora újkorban is felekezettől független társadalmi elvárás, hogy az uralkodó, a vezető jó keresztény, hitvalló legyen, ezt a reprezentációban minden esetben hangsúlyozták. A kora újkori uralkodók szinte minden perce, minden tevékenysége szigorú etikett szerint, az udvar nyilvánossága előtt zajlott. A király a nap huszonnégy órájában király volt, a hivatalos és a személyes vallásgyakorlat, az áhítat alkalmai, formái nem különíthetőek el tisztán egymástól. Az uralkodók a kor legképzettebb papjai és lelkiségi irodalma által formált magánvallásosságukat, tudatosan megélt, mély hitüket állították követendő normaként egész udvaruk, sőt országaik elé. Hogy a vallásosság külső megnyilvánulásai mennyiben számítottak szertartásos kötelezettségnek, udvari kényszernek és mennyiben volt mögöttük igazi vallásosság, őszinte hit, az külön vizsgálat tárgyát képezheti. Fontos kérdés az is, hogy a reprezentációban megjelenő kép mennyire hozható összhangba az adott vezető tetteivel, döntéseivel, azaz a valósággal.

[1] Medgyesi Pál (1604–1663) református lelkész és teológus szavait idézi Fazakas Gergely Tamás: *A könyörgő uralkodó reprezentációi és az alázatosság beszédmódja a 17. század első felében.* In: Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás" : Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig.* Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2013, 99–115., itt: 113.

[2] A Szent István Társulat felkérésére Budapesten, 2019. február 25-én elhangzott előadás rövidített, szerkesztett változata.

Idegenek-e a Habsburgok?

Magyar nézőpontból közelítve a 16–17. századi spanyol történelmet beárnyékoló fekete legendához hasonlóak a kora újkori magyar királyokról keringő történetek. Az Ausztriai-ház megítélését az 1848/49-es szembenállás, a 19. századi fogalmak anakronisztikus visszavetítése, a szabadságharcosok propagandájával való kritikátlan azonosulás, a sérelmi alapú felekezeti szemlélet negatív elfogultságai határozzák meg. A marxista propaganda elnyomó-rossz Habsburg és a jó kuruc leegyszerűsítését a mai napig nem sikerült kellően meghaladni, a látens Habsburg-ellenes elfogultság lépten-nyomon felbukkan. A tisztánlátást nehezíti, hogy az egyes kora újkori királyainkról mind ez idáig nem készültek magyarul korszerű szemléletű monográfiák. Pedig nemzeti önképünk szempontjából is fontos lenne, hogy a történeti kép egyensúlyba kerüljön.

Magyarként határoztam meg a dinasztia uralkodóit, mert azt hangsúlyozom, hogy királyaink nem idegenek, és nem elnyomók. Ezt a korszakban a Kárpát-medencébe benyomuló oszmán hatalomról lehet elmondani. A kora újkori identitáshierarchiában a felekezeti azonosságtudat, valamint a dinasztikus lojalitás áll az élen, ez a meghatározó a társadalom szinte teljes spektrumában. A nemzeti-nyelvi kategóriák csupán sokadrangúak, noha nem elhanyagolhatóak. A korabeli nemzetfogalomból kiindulva a dinasztia multietnikusnak tekinthető, illetve a nemesi-rendi nemzethez kötődnek. És ez kötődés a rengeteg konfliktus és érdekellentét ellenére kölcsönös! I. Miksától napjainkig az Ausztriai-ház tagjainak megnyilatkozásaiban a többi mellett békében megfér a magyar identitás is. I. Miksa például többször is úgy érvelt, hogy mivel a bécsújhelyi vár legkeletibb tornyának (*Ungarnturm*) egyik szobájában született, ami már-már magyar felségterületen helyezkedik el, ezért ő is magyarnak tekinthető. A piros-fehér-zöld színek mint Magyarországra, magyarokra utaló jelkép első igazolható, tudatos és rendszeres használata a 16. század közepétől a királyi udvar által rendezett huszártornákon jelent meg először a történelemben, ahol az uralkodócsalád és az udvar tagjai tetőtől talpig magyar „nemzeti" színekben pompáztak. II. Mátyás király így nyilatkozott egyik levelében: „És megígérem ugyanezt a mi egész magyar nemzetünknek, mert én ebből a nemzetből származom, ahogy őseim is, és ezt az országot szülőhazámnak tekintem, amit én soha, de soha nem fogok cserben hagyni, sőt a végsőkig kitartok annak megőrzésében."[3] Természetesen nem a 19. században kialakult modern, hanem a korabeli rendi nemzetfogalom alapján értelmezendők ezek a megnyilatkozások. Ezzel együtt semmivel sem tarthatóak kevésbé magyarnak a Habsburg-házi királyok, mint például az erdélyi fejedelmek.

[3] II. Mátyás 1607. november 13-án kelt levelét idézi: Kees Teszelszky: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*. Pannonhalma, Bencés K., 2009, 169.

Szakirodalmi és forrásháttér

A vallásosságból kiinduló tudományos igényű uralkodói életrajz, vagy akár az egyes udvari államok ilyen szempontú vizsgálata alig néhány monográfiában, tanulmányban jelenik meg. Egy német szerző jegyzi meg I. Lipótról, hogy uralkodásának a katonai, politikai vetületére fókuszálnak a róla szóló kötetekben, míg a vallásossága, kegyessége teljesen háttérbe szorul.[4] Ez a többi uralkodóról iselmondható. Ezzel kapcsolatban két alapmunkát emelek ki: egyrészt Anna Coreth rövid kötetét, a *Pietas Austriacát*, amelyben az uralkodóházhoz köthető kegyesség történetét, elemeit mutatja be. Inspiráló és példaértékű a nemrég elhunyt jezsuita történész, Robert Bireley munkássága is, különösen II. Ferdinándról szóló monográfiája.[5]

A forrásadottságok ugyanakkor kifejezetten jók a téma vizsgálatához. Uralkodói levelezés, diplomáciai jelentések, az udvari állam működése során keletkezett iratok, a korabeli írott és képi propaganda, a kor történetíróinak a munkái, tárgyi emlékek, építészeti örökség, de akár a vallási néprajz forrásainak bevonása számottevő segítséget adhat a kérdéskör vizsgálatához. A szakirodalom mellett a világhálón immár hozzáférhető számos korabeli nyomtatvány és egyéb források segítségül hívása révén dolgoztam fel a témát.

Az Ausztriai-ház kegyessége

A *Pietas Austriaca* fogalma a 16. században gyökerezik. Az Ausztriai-ház kegyességét és uralkodói erényeit értették alatta, és azt a meggyőződést, hogy a dinasztiának határozott küldetése, sorsa van az európai történelemben, amely egyaránt szolgálja a katolikus egyház, valamint a birodalom javát. És a birodalom alattvalóinak üdvét is. A 16–17. századi udvari történetírás művelői számára a legfontosabb uralkodói erény ez a felekezetileg meghatározott kegyesség, amely szoros összefüggésben áll az igazságossággal és az irgalmassággal.

Az első jelentős Habsburg-házi uralkodóhoz, Rudolfhoz kötötték a küldetés kezdetét, az ő örökségét utódainak túlnyomó többsége – még II. József is – kötelező érvényűnek tekintette. II. József körmenetekkel szembeni tartózkodása közismert, mégis, az úrnapi körmeneten gyertyával a kezében ő is felvonult, és szinte naponta részt vett szentmisén.

A jezsuita laibachi prépost Johann Ludwig Schönleben szerint három oszlop támasztja alá az Ausztriai-házat: a buzgó vallásosság, az oltáriszentség tisztelete, valamint a szeplőtelen fogantatás tanának védelme, terjesztése. Mindezek megkülön-

[4] Stefan Samerski: *Hausheilige statt Staatspatrone. Der misslungene Absolutismus in Österreichs Heiligenhimmel.* In: Petr Mat'a – Thomas Winkelbauer (Hg.): Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. *Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, Stuttgart, Franz Steiner, 2006, 251–278, 251.

[5] Robert Bireley: *Ferdinand II., counter-reformation emperor 1578–1637.* New York [u.a.]. 2014.; Robert Bireley: *The image of Emperor Ferdinand II (1619–1637)* in: William Lamormaini, S.J.'s *„Ferdinandi II Imperatoris Romanorum virtutes" (1638). In: Archivum Historicum Societatis Iesu*, 78 (2009)130, 121–140.; Anna Coreth: *Pietas Austriaca: Österreichische Frömmigkeit im Barock.* München, Oldenbourg, 1982.

böztetik a Habsburg-ház tagjait a korabeli más dinasztiáktól: míg például a korabeli francia királyok egyéni teljesítményükkel és vélt nagyságukkal tetszelegtek az alattvalóik előtt, a földi dicsőséget és fényűzést helyezték előtérbe, addig a Habsburgok I. Ferdinándtól kezdve a nyilvánosság különböző színterein saját isteni kiválasztottságukra és Isten-kegyelmiségükre helyezték a hangsúlyt. A késő középkori kegyességi gyakorlatokhoz nyúltak vissza, felélesztették az elhalványult kegyességi formákat. Az oltáriszentség tiszteleténél egyértelmű Rudolf példájának követése.

Az oltáriszentség mély tisztelete a nagyobb nyilvánosság előtt is megnyilvánult, a megújult egyházi életben a családtagok napi misehallgatása magától értetődő szokássá vált. A szentáldozás ritkábban, de egyre gyakrabbá válva fordult elő, úgy tekintettek rá, mint egyfajta erőforrásra, amely a császári uralom konszolidációját és a békés kormányzást segíti elő. II. és III. Ferdinándról egyaránt írják, hogy órákon át térdepelve tudott az oltáriszentség előtt elmélkedve imádkozni.

Lényeges szerep jutott az Úrnapi körmenetnek, amelyen az uralkodó csupán egyszerű kísérője Krisztus diadalmenetének. Már V. Károly az 1530. évi augsburgi körmeneten csak egyszerű fekete ruhát viselt. Ez olyan szokás, hagyomány, amit a későbbiekben is követtek, egészen a 18. századig. Évszázadokon átívelő hagyománya alakult ki a Szent Kereszt tiszteletének is. A II. Ferdinánd által csodásnak tisztelt feszületet Mária Terézia magával vitte 1741-ben a nevezetes pozsonyi országgyűlésre, majd később minden egyházi ünnepen nyilvánosan kitétette az udvari kápolnában, Ferenc József pedig halálos ágyához vitette.

A Szűz Mária-tisztelet gyökerei még I. Ferdinánd spanyolországi gyermekkorához kapcsolódnak, nagyszülei spanyol királyságban tagjai, támogatói a szeplőtelen fogantatás tiszteletére alakult társulatnak, az innen kisugárzó Mária-tisztelet hatással volt az ifjú Ferdinándra is. Ezt később a dinasztia bajor és magyar kapcsolatai tovább erősítették. Bajorországi szokást vett át például II. Ferdinánd akkor, amikor a Szűzanyát tette meg csapatai főparancsnokává, *Generalissimá*nak nevezve el. A Katolikus Liga zászlójának mintájára számos birodalmi hadizászló egyik vagy akár mindkét oldalára Mária alakját helyeztette a kétfejű sas helyett, s elvárta, hogy katonái is a fővezért tiszteljék Máriában. I. Lipót pedig a szentistváni országfelajánlást ismételte meg.

Szentháromság tiszteletének nyilvános aktusai nem csak a törökkel, illetve az unitáriusokkal szembeni kiállást jelentették, hanem elsősorban a 17. század második felétől a Szentháromság egysége a Habsburg monarchia egységének és felosztathatatlanságának eszményi analógiáját is kínálta. II. Ferdinándtól kezdve kimutatható a törekvés, hogy a monarchia országai közti integrációt közös kultuszok, és közös védőszentek révén erősítsék. Szent József előtérbe kerülése is ennek köszönhető, II. Ferdinánd kérésére hirdette ki XV. Gergely 1621-ben a március 19-i József-napot általános egyházi ünnepnek, József lett az egész birodalom egyik főpatrónusa, a belső katolikus megújulás jelképes alakja. De ugyanilyen fontos Mariazell szerepe is, amelynek magyar–osztrák–cseh hagyományai egyaránt vannak, így vált az összetett monarchia közös zarándokközpontjává, egy országok feletti integrációs ponttá.

Ez a tudatos vallásosság a Habsburg uralom rendkívüli, évszázadokon átívelő spirituális megalapozását eredményezte. Nem egyszerűen az uralkodó kegyességéről volt szó, amely többé-kevésbé egyéb dinasztiák önreprezentációjában is

Szent István Szűz Mária oltalmába ajánlja az országot című freskó részlete, Szentháromság római katolikus templom, Zalakomár, festő: Dorfmeister István, 1780-as évek. (Fotó: Guitman Barnabás)

megjelent, hanem egy sajátos katolicizmus megvalósulásáról, ami a családtagok többségét is érintette és kisugárzott az alattvalókra is. Pozitívan hatott az alattvalók vallásosságára az uralkodóház példája, és Anna Coreth szerint ez a hatás példátlan az európai történelemben.

Esterházy Pál, aki lemásolta I. Lipót udvarát saját nádori udvartartásában, a vallásosság és a kegyességi gyakorlat terén is mintának tekintette az uralkodót. Így tettek az erdélyi arisztokrata családok tagjai is, ahogy az Wesselényi István naplójából is kiderül: „Ma reggel felmenvén a generált és fejedelemasszonyt látogatni az úr és asszony szavával, minekutána a ceremóniás és muzsikás mise végbement volna a magok szállásán, a kúdusokat felgyűjtötték oda, és hosszú asztalt terítvén nekik leültették, és maga a fejedelemasszony több német úrasszonyokkal együtt gazdálkodtanak és forgolódtanak körülöttük a bécsi szokás szerint, amint a császár és a császárné szokott cselekedni."[6]

[6] Wesselényi István: *Sanyarú világ. Napló 1703–1708.I. 1703–1705.* Bukarest, Kriterion, 1983, 287.

Ausztria és a Magyar Királyság katolizálása is ennek a hivatástudatnak köszönhető, sőt kihatott a lengyel királyság katolizálására is.

Ebben a közép-európai Habsburgok által motivált katolizációs folyamatban különböző egyháziak, szerzetesek különösen fontos szerepet játszottak, közvetítő szerepük az alattvalók és a dinasztia között vitathatatlan. A gyóntatók, udvari káplánok számos döntésnél jelen voltak, befolyásolták az udvar politikáját. Fontos tényező a család asszonyainak hatása is, ők egyrészt aktív művelői a különböző kegyességi gyakorlatoknak, másrészt mint a gyermekek nevelői, azok későbbi életére döntő hatással voltak.

Milyen korabeli művek hatottak e *pietas* eszmény kialakulásához? Kik a lényegesebb szerzők? Kezdetben Erasmus *A keresztény fejedelem neveltetése* és V. Károly udvari prédikátorának Antonio de Guevarának keresztény-humanista szellemű udvari képzésről szóló írásai hatottak leginkább, ehhez kapcsolódott a 17. században Justus Lipsius sajátos államelmélete, valamint a II. Ferdinándnak tulajdonított *Princeps in compendio* című kézikönyvecske. II. Ferdinánd udvarában keletkezett, talán szerzőként is közreműködött a későbbi III. Ferdinándnak szóló kis kézikönyv, a *Princeps in compendio*. Az 1632-es első kiadást számos másik követte. II. Ferdinándnak ez az összeállítása egyfajta zsinórmérték, a keresztény kormányzás kézikönyve, amelyhez az utódai is igyekeztek tartani magukat. Eszerint a király legfontosabb feladata az istenszolgálat, küldetése és nem saját akaratának függvénye, hogy védenie, támogatnia kell a katolikus egyházat, küzdenie kell az eretnekségek ellen. Ebből a szempontból a jó uralkodó Isten akaratának végrehajtója. A korabeli felfogásban, a felekezeti sokféleség az állam betegsége, az egységet, a békét töri meg. A király kötelessége ennek a nyavalyának az orvoslása, és ezt kívánja a közjó is.

I. Ferdinánd, a békeszerző király

I. Ferdinánd abból a szempontból különleges, hogy ő az első a magyar uralkodók sorában, akit a ránk maradt írott források és képi ábrázolások révén minden korábbi királynál hitelesebben megismerhet az utókor, a régmúlt homálya nem rejti el az uralkodó emberi arcát. Míg az idealizált ábrázolás bátyja, Károly számára volt fenntartva, addig Ferdinánd portréi gyerekkorától haláláig valósághűek. Külső és belső tulajdonságairól, személyiségéről, döntéseinek hátteréről, gondolkodásáról, érzelmeiről kora ifjúságától kezdve éppúgy árulkodik kiterjedt levelezése – elsősorban a családtagjainak és a bizalmasainak írottak –, mint az őt ismerő kortársak leírásai, beszámolói.

Az uralkodó személyét részletesebben bemutató írásokra életének utolsó tizenöt-húsz évéből bukkanhatunk. Ezek közül elsősorban két diplomata levelét használtam forrásként. A kora újkori követek – akik egyfajta hírszerzőként is működtek – leglényegesebb feladatai közé tartozott, hogy legjobb tudásuk szerint hiteles tájékoztatással szolgáljanak megbízójuk számára, így az általuk írottak forrásértéke különösen magas. A Ferdinándot jellemző két követ közül a velencei Lorenzo Contarini (1515–1552) tekinthető talán az elfogulatlanabbnak. Ogier

Ghislain de Busbecq (1522–1592) esetében, aki Ferdinándot, majd Miksát és Rudolfot egyaránt szolgálta, az uralkodó iránti őszinte elköteleződés nem kérdéses, ugyanakkor Ferdinándról szóló méltatását nem egy követjelentés tartalmazza, hanem egyik barátjának, Nicholas Michault-nak címzett *Török levelek* közül a negyedik, amely a Rajna menti Frankfurtban íródott 1562. december 16-án, így – minden bizonnyal – az ő tollát sem a hízelgés szándéka vezette.

Forrásul szolgálhatnak a Ferdinánd halála után született és szinte azonnal kiadott halotti orációk, gyászbeszédek is, amelyeket természetesen műfaji sajátosságaikat figyelembe véve, megfelelő kritikával szükséges kezelni. A felhasznált gyászbeszédek szerzői között két magyart (Forgách Ferenc, Berzeviczy Márton) és több külhoni humanistát (Johannes Artopoeus, 1520–1566; Giovan Battista Adriani, 1513 k.–1579; Johann Basilius Herold, 1514–1567) találhatunk, valamint az öreg király gyóntatóját, a békülékeny, kiegyezésre hajló valláspolitikát szorgalmazó Matthias Sittardot (1522–1566), aki a pápának, IV. Piusnak egy hosszabb levélben is beszámolt Ferdinánd utolsó napjairól.

A források egybehangzóan magasztalják Ferdinándot, mint férjet, mint családapát. Erkölcsös, a keresztény eszményt megközelítő magánéletével nemcsak saját kora, hanem az azt megelőző és követő időszak európai uralkodói közül is kiemelkedett. Feleségével, Annával őszinte, mély szeretetkapcsolatban élt. Házassága előtt szűzi életmódot folytatott, házassága alatt pedig végig hűséges volt feleségéhez.

Contarini és Busbecq az uralkodó értelmi képességei mellett dicsérték lelki tulajdonságait, erényeit. Az igazi erény élő képmásának tartották, aki ellenállt az uralkodással járó csábításoknak, tiszta életével példát mutatott alattvalóinak. Buzgón vallásos volt, kegyesen szolgálta és imádta Istent, mindig úgy élt, mintha a közvetlen jelenlétében volna, minden cselekedetét az ő törvényével mérte, és így igazgatta egész életét, egyszóval már itt a földön úgy élt, ahogy a szentek élhetnek a mennyben. Ferdinánd szerény életvitelt folytatott, a saját kényelmét, az öncélú fényűzést nem tartotta sokra. Contarini szerint sem a palotái, sem azok felszerelései nem illettek ilyen rangú uralkodóhoz. Busbecq már-már aszkétának láttatja: nem érdekelték a léha szórakozások, a bolondok, zsonglőrök, bohócok, paraziták ki voltak tiltva palotájából; naponta csak egyszer evett igazán, s csupán két korty bort ivott az ebéd végén; keveset aludt, mert országa jóléte állandó éberséget kívánt. Kerülte a tétlenséget, s ha a szüntelen munka közben akadt egy kis szabadideje, akkor tanult emberekkel való beszélgetésben lelte örömét.

Ferdinánd nem egy megközelíthetetlen trónuson ült alattvalói felett, közvetlensége a velencei követ számára már-már túlzónak tűnt. Ugyanezt jegyzik fel a kortársak kései utódjáról, I. Ferencről is. Contarini és Forgách is megerősíti, hogy a szegény emberek is megszólíthatták, kérhettek tőle. Egyenes, nyílt embernek látták Ferdinándot, akitől távol állt a ravaszkodás; amit megígért, azt igyekezett megtartani. Contarini, Busbecq és Berzeviczy egyaránt nagyon szelíd emberként mutatja be őt, akire nem jellemző a haragtartás. Konfliktuskezelési hajlamának, adottságának köszönhető, hogy a rengeteg vita és huzakodás ellenére nem idegenítette el magától legidősebb fiát, Miksát, aki végül betartotta utolsó ígéretét, és lutheránusokhoz fűződő rokonszenve ellenére a nyilvánosság előtt megmaradt katolikusnak és a dinasztiát is megtartotta annak.

Ferdinánd békeszeretete az államügyek területén és a reformáció okozta hitszakadás kezelésében is megnyilvánult. A kereszténységen belüli konfliktusok megoldásában nem az erőszak, hanem az észérvek voltak azok a kézenfekvő eszközök, amelyekhez először nyúlt. Monográfusa, Alfred Kohler 2003-ban joggal nevezte Ferdinándot az 1555-ös vallásbéke atyjának. Éjjel-nappal szünet nélkül dolgozott a megegyezés érdekében, ellentétben a többi német fejedelemmel.

Napirendjének szerves részét képezték a mindennapi vallásossághoz tartozó tevékenységek, és hogy e téren is példamutató kötelességtudással járt el. Minden nap hajnali öt órakor kelt, elvégezte a reggeli imáját, naponta részt vett szentmisén, nagyobb ünnepeken több prédikációt is végighallgatott, valamint zsolozsmát imádkozott, évente többször gyónt, áldozott.

Buzgó vallásossága ellenére a reformáció korát beárnyékoló vallási türelmetlenség nem volt jellemző rá. Nemcsak egyházpolitikai, hanem teológiai kérdések is komolyan foglalkoztatták, tanult emberekkel szívesen beszélgetett hittani problémákról. Ferdinánd felfogása szerint a protestantizmus az egyház betegségének tünete, ő pedig uralkodói hatalmával e betegséget kívánta gyógyítani. Mint erazmista a pápaság és az egyház morális megújulását próbálta előmozdítani. Az uralkodó protestáns orvosa, Johannes Crato von Krafftheim (1519–1585) visszaemlékezése szerint, Ferdinánd boldog volt élete végén, hogy az ágostai vallásbékével sikerült a felekezeti békét helyreállítania.

A király lelkiségét, Istenhez és alattvalóihoz való viszonyát kitűnően jellemzi az a latin és német nyelven fennmaradt imádság, amely a gyóntatója, Matthias Sittard által Ferdinánd halálát követően írt gyászbeszéd mellékleteként látott napvilágot. Az általa gyakran imádkozott fohász egy lelkiismeretes, népeinek boldogulásáért felelősséget érző, igazi keresztény uralkodó képét tükrözi, aki az ellenségeit nem nevezi antikrisztusnak, nem dehumanizálja, démonizálja, aki őszintén óhajtja a felekezeti békét, és mélyen együtt érez a töröktől sújtott nép szenvedésével.

A források szerint Ferdinánd halálának körülményei méltóak voltak életéhez. Életének végét érezvén tudatosan készült a halálra, csendes imádkozással, elmélkedéssel teltek utolsó napjai, de országai ügyeit sem hanyagolta el teljesen. A halála előtti órákban hosszasan szemlélte szeretett felesége arcképét. Haláltusája és szenvedés nélküli távozása az életből a szentek halálára emlékeztette kortársait.

II. Ferdinánd, hajlíthatatlan király

II. Ferdinánddal mostohán bánt a történeti emlékezet. Uralkodásának teljes idejét kitöltötte a harmincéves háború, ismert borzalmaival és kegyetlen pusztításaival. A háborúskodás miatt a róla meggyökeresedett kép sokkal negatívabb, mint nagyatyjáé, I. Ferdinándé, noha kortársai, és az udvari történetírás a „kegyes" jelzővel illette őt is.

A II. Ferdinánddal új lendületet kapó katolikus megújulás a Habsburgok mindhárom fő országában – Ausztriában, a Magyar Királyságban és a Cseh Királyságban – a hatalom és a kegyesség, az állam és az egyház sajátos, identitásteremtő

és kultúraformáló összefonódását indította el. II. Ferdinánd tudatosan igyekezett megfelelni azon uralkodói eszményképnek, amely szerint a legfontosabb királyi erények a kegyesség, az igazságosság és a méltányosság, irgalom. Komolyan hitt abban, hogy nemcsak az alattvalók földi jólétéért és a földi igazságszolgáltatásért, hanem azok túlvilági üdvösségéért is felel a mennyei ítélőszék előtt.

Ferdinándnál – ahogyan majd utódainál is – a felekezeti homogenitásra való törekvés elsősorban lelkiismereti, kegyességi indíttatású. Az egységes dinasztikus ideológia és dinasztikus hazafiság megteremtése, az állam kormányzásának hatékonyabbá válása mind csupán hasznos melléktermékei annak a magasztosnak vélt célnak, hogy a katolikus hit egyeduralkodóvá váljon az általuk uralt országokban. E tekintetben II. Ferdinánd uralkodása sikeres volt, joggal tartja Robert Bireley a Habsburg Monarchia igazi alapítójának e kegyes uralkodót.

Ferdinánd mindennapi, személyes vallásgyakorlatáról a király gyóntatója, Wilhelm Lamormaini (1570–1648) tollából közvetlen és hiteles adatokat tartalmazó tudósítás áll rendelkezésünkre. A mű spanyol Németalföldről származó szerzőjét 1596-ban szentelte pappá Kutassy János kalocsai érsek és győri püspök Pozsonyban. Gráci működése alatt együtt dolgozott Pázmány Péterrel, illetőleg elnyerte az uralkodó család tagjainak bizalmát. 1624 után lett a császárnak sorrendben harmadik gyóntatója. A császár rendkívüli módon támaszkodott a tanácsaira, nem volt kétséges előtte, hogy Isten a gyóntatóján keresztül vezeti őt, bizalma a kezdetektől élete végéig töretlen volt iránta. Ugyanakkor ez a bizalom nem hiányolta az észszerűséget, Ferdinánd életének alapos kutatója, Bireley úgy jellemezi az uralkodót, aki tud önállóan dönteni és dönt is számos esetben, nem lehet a papok bábjaként értékelni.

Lamormaininak az uralkodó halála után szinte azonnal napvilágot látott munkája egy eredetileg négykötetesre tervezett terjedelmes életrajzi mű utolsó része, amelyben a gyóntató II. Ferdinánd lelki életét, erényeit összegzi. A kis kötet propagandacélból készült, annak terjesztését az uralkodóház és az udvari körök támogatták. A barokk irodalom e klasszikus műve műfaja szerint a fejedelmi tükrök és a hagiografikus életrajzok közé egyaránt sorolható. A gyóntató és barát nagyra törő célja ezzel az írással a király szentté avatásának előkészítése is lehetett.

A műben Lamormaini többször idéz levelekből és egyéb iratokból, ezek az idézetek pontosak és azonosíthatóak. Ott, ahol bizonytalan a gyóntató, mert nem volt jelen egy konkrét eseménynél, vagy nincs pontos ismerete arról, amiről éppen ír, mindig jelzi, hogy másodkézből származik az értesülése. Jó példa erre az 1619 júniusában történt nevezetes eset, amikor a fegyveres protestáns lázadóktól szorongatott imádkozó Ferdinándot állítólag megszólította Krisztus a feszületről. Lamormaini, mivel nem volt tanúja az eseményeknek, nem foglal egyértelműen állást. A Ferdinánd uralkodásához kapcsolódó negatívumokat sem hallgatja el, ezeknél azonban hosszasan magyarázkodik. Azok véleményét is közli például, akik szerint az állam kormányzásának szempontjából kívánatos lett volna a császárban két főbűnre, a haragra és a fösvénységre való hajlam.

Lamormaini a császárt vidám és élénk természetűnek írta le. Nem volt rá jellemző a bajban és veszedelemben a panaszkodás, rossz híreket hallván is megőrizte higgadtságát és a Gondviselésbe vetett töretlen bizalmát. Könnyen

II. Ferdinánd magyar király (részlet a II. Ferdinánd adománylevelet ad a nagyszombati szeminárium számára című freskóról), Szentháromság római katolikus templom, Zalakomár, festő: Dorfmeister István, 1780-as évek (Fotó: Guitman Barnabás)

megbocsátott a kegyelmet kérőknek. A szerző egy mondást is felidéz, amely Ferdinánddal kapcsolatban terjedt, miszerint Ausztria urát jobb megsérteni, és utána kegyelmet nyerni, mintsem ellene soha semmit nem tenni, azoknak ugyanis jobb dolga volt, akik egyszer megbántották, és kegyelmet nyertek, mint akik végig hűen szolgálták.

Sem élőkre, sem halottakra nem lehetett rossz szót szólni a jelenlétében. Egy hosszú listát állított össze azon elhunytakról, akikért naponta imádkozott: ide tartozott minden pápa, császár és király, a szolgálatában meghalt tanácsosok, egykori gyóntatói és más kedvelt papjai. Még esküdt ellenségéről, Gusztáv Adolfról is dicsérőleg szólt, csak azt sajnálta, hogy gonosz ügyet védelmez. Nem gyűlölte a protestánsokat, Lamormaini szerint állította: ha tudná, hogy halálával az igaz hitre téríthetné őket, boldogan halna meg. Az egyszerű nép iránti szeretet vezérelte, hogy a tévelygésből az igaz hitre, ezáltal az üdvösségre vezesse őket. Mai szemmel talán bizarr, de 1621. június 21-én, amikor a csehországi lázadás felelőseinek kivégzése zajlott, II. Ferdinánd családjával Mariazellben Pázmány Péter miséjét hallgatva a Nagy Lajos által adományozott kegyképnél imádkozott a kivégzettek lelki üdvéért.

Ferdinánd a saját életében és a politikai döntéshozatalnál is Isten akaratát fürkészte. A gyóntató szerint távol állt tőle a megtévesztés és a hazug beszéd. A látszatra, színlelésre épülő kormányzatot ingatagnak tartotta. Ennek az eszményi képnek némileg ellentmond, hogy vélt vagy valós ellenségeivel szemben Ferdinánd hol tanácsadói javaslatára, hol államérdekre hivatkozva esetenként sem a színleléstől, sem a vérontástól nem tartózkodott.

Ferdinánd és környezete őszintén hitt Domingo de Jesús Maria (1559–1630) karmelita szerzetesnek, aki látomásaiban megjövendölte a katolikus tábor győzelmét a fehérhegyi csatában, és az ütközetben személyes jelenlétével bátorította a császári csapatokat. A sikert a győzők Mária személyes segítségének tulajdonították, a Domingo atya által hozott kegykép másolatát a csatatéren épített kápolnában helyezték el, az eredeti kegyképet pedig Rómába küldték.

Ferdinánd buzgó szenttisztelete megnyilvánult ereklyegyűjteményében is, amelyet házi oltárának falán helyezett el. Mindig tartott magánál egy ereklyét egy szentostyával együtt, napközben a nyakában viselte, éjjel az ágyára helyezve. Különösen tisztelt védőszentje volt Keresztelő Szent János, Szent Péter és Pál apostol, Páduai Szent Antal, Szent Ágoston, Szent Ferenc, Szent Ignác és Szent Teréz.

Ferdinánd gyakran és szívesen olvasott, s ha hosszabb időre elhagyta szállásheIyét, akkor is mindig vitetett magával könyveket. Egy alkalommal azt mondta, inkább az életét, mintsem az olvasni tudását veszítse el. Kedvenc könyvei közé tartozott a kölni karthauzi szerzetes, Laurentius Surius (1522–1578) számos kiadást megért, sok kötetes, szentek életéről szóló műve, amit többször is végigolvasott. A szentekén kívül különösen érdekelte még az egyházatyák élettörténete, illetve az újonnan felfedezett területekre irányuló keresztény missziókról szóló beszámolók.

Édesanyjától, bajor Mária Annától örökölt Mária-tiszteletét a magán vallásgyakorlatból a legteljesebb hivatalos állami ideológiává emelte. Az első Mária-társulattal még ingolstadti egyetemi évei alatt találkozott, az itt szerzett ta-

pasztalatai alapján is támogatta és előmozdította a Mária-társaságok létrejöttét. Mária-kegyhelyeken tett fogadalmaira hivatkozva hozta meg katolizációs intézkedéseit. A loretói kegyhelyet oly nagy tiszteletben tartotta, hogy a Szűzanya ott őrzött házának, az úgynevezett *Casa Sacrá*nak a másolatát 1627-ben felállíttatta a bécsi ágostonos templomban. Az uralkodó itt imádkozva kérte Patronájától hadai számára a győzelmet, a zsákmányolt hadijelvényekből és egyéb tárgyakból pedig egész seregnyit helyeztetett el a kápolnában. Kérte a pápát a szeplőtelen fogantatás dogmájának kihirdetésére, a fogantatás napján koronáztatta magyar királlyá fiát.

Egész életében nagy lelkesedéssel vett részt különböző liturgikus szertartásokon. Különösen nagy örömet jelentett számára, ha ott is látta, hogy tömegek borulnak le az oltáriszentség előtt, ahol korábban a protestánsok túlsúlya miatt erre nem volt lehetőség. Amikor politikai ügyekben utazott, közben gyakran felkeresett kegyhelyeket, vagy megállt körmeneteket tartani.

Az úrnapjához kapcsolódó szertartásokról sosem hiányzott, az azokon való részvételt 1622-ben kötelezővé tette az egész udvar számára. Az úrnapi körmeneteken gyalog, hajadonfőtt, egy egyszerű rózsakoszorúval a fején, kezében lámpással vonult. A szentségimádást rendkívül fontosnak tartotta, órákon át képes volt térden állva imádkozni. Évente részt vett a jezsuitáknál a hamvazószerda előtti három napon tartott negyvenórás imán, amit még VIII. Kelemen rendelt el a török veszély elhárítására. A király szavajárása volt, hogy három dolog nem lehet sosem elég hosszú: az istentisztelet, a tanács (az államügyek intézése) és a vadászat.

A nagyböjti időben, de különösen a nagyheti napokon keményen gyötörte magát: Lamormaini állítása szerint volt egy vezeklőostora, amit saját vére festett pirosra, és ezeken a napokon durva szőrruhát viselt. Ezeket az önmegtartóztató és önmegalázó szokásokat azok számára tartotta igazán hasznosnak, akik amúgy bíbort hordanak. Ferdinánd önfegyelmét, erkölcsi tartását dicséri, hogy első házassága előtt, illetve özvegysége idején, 36–42 éves korában egyáltalán nem érintett nőt.

A császár a könyv szerint a szegényekben meglátta Isten képmását, méltóbb dolognak tartotta szegények ügyeivel foglalkozni, mint a társadalom felsőbb rétegeinek tagjaival bajlódni. Grácban szokott hozzá, hogy évente kórházlátogatáson vett részt, együtt ebédelt a városi szegényekkel, betegekkel, míg az udvari előkelők felszolgáltak, ő etette őket, és beszélgetett velük. Császárként minden vasárnap tucatnyi szegényt ebédeltetett a saját asztalánál, a nagycsütörtöki szertartás keretében pedig szintén tizenkét szegény öregember lábát mosta meg.

Ferdinánd hivatásnak és szolgálatnak, nem pedig örömforrásnak tekintette az uralkodást. Gyóntatója szerint nem szerette hallani a magasztaló szavakat, magáról sosem beszélt így. Ünnepi alkalmakkor a trónon ülve, miközben a hatalmasok hódolatát fogadta, a zsoltárokból vett idézeteket recitált magában.

Összefoglalás

Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy Lamormaini vagy akár a többi kortárs beszámoló mennyiben tükrözik az említett királyok valódi énjét, mennyiben valós tények és legendás leírások keveréke az udvar propagandacéljainak alárendelve.

A leírások mindkét Ferdinándnál számos olyan tulajdonságot említenek, amelyeket az ókor óta toposzként használtak a jó uralkodó jellemzésére: atyai, nyájas, szelíd, szenvedélyein úrrá lévő, igazságos, istenfélő, állhatatos, alattvalói jólétén fáradozó, könnyen megszólítható, békeszerető, de ha kell, országáért bátran küzdő, uralkodásra termett, példa népe számára. Megtalálhatók bennük a magyarországi fejedelmi tükrök jellegzetes toposzai is: például a napi két mise- (prédikáció-) hallgatás, az elődök követése, a törvénytisztelet. A kegyes, könyörgő király képének, az imádkozó fejedelemnek szintén számos párhuzama ismert. A történeti adatok azonban arra utalnak, hogy az I. és II. Ferdinándról szóló írásokban az uralkodó „pius rex"-ként való bemutatása nem pusztán egy ilyen szövegekben szokásos beszédmód eredménye. A vonatkozó szakirodalom áttekintése, valamint a kortárs megnyilvánulások vizsgálata során arra a következtetésre jutottam, hogy minden motiváltságuk mellett vagy ellenére azok a királyok hű képét örökítik meg.

Az Ausztriai-ház hatalma csúcsán abban a szilárd meggyőződésben élt, hogy a hatalmuk egyenlő egy Istentől kapott küldetéssel, valódi istenfélelemmel kell ezt gyakorolniuk, miközben nem szabad szem elől téveszteniük az őseik vallásosságát, elsősorban az oltáriszentség tiszteletében kell jeleskedniük, amelynek a megléte, virágzása a Habsburg hatalom fennmaradásának is a záloga.

Az Ausztriai-házhoz tartozó kora újkori magyar uralkodók többségének nemcsak az európai történelem alakításában volt kiemelkedő jelentőségű szerepe, hanem a korabeli, tényekkel, konkrét tetteikkel alátámasztható beszámolók szerint olyan rendkívüli emberi kvalitásokkal, jellemmel, erkölcsi tartással is rendelkeztek, amelyek magasan kortársaik fölé emelték őket, ezáltal méltán megérdemelnék az utókor megbecsülését Európában és Magyarországon is.

RÉTI LÁSZLÓ

A KUN MIATYÁNKKAL BÉCSTŐL AZ ALFÖLDI BIRTOKPEREKIG

Politika, közvélekedés és tudomány egy nyelvi lelet kapcsán

A mítoszok fontosak és olykor sajátos szerephez juthatnak a tudomány, a pénz és a politika szövevényes világában is. Egy ilyen, mítoszokkal átszőtt témakör a hazai kun-magyarok eredetének, nyelvének és honfoglalásának kérdése is. Az utolsó három évszázadban nemcsak a tudomány egyik vitatott tárgyköre volt az, hogy egy egységesen török (kipcsak) nyelvű és utóbb asszimilálódott népességről van-e szó, hanem a nemzeti vagyon 18. századi újrafelosztásában is megjelent, mint jogokat átörökítő érv. Ennek során egy öntudat- és közösségformáló elemmé vált egy érdekes nyelvemlék, a titokzatos kun *Miatyánk*. Miként vált a korabeli köz- és magánjogi vitákra hatást kiváltó jelenséggé és hogyan épült be máig ható-an egy földrajzi régió lakosságának énképébe, köztudatába ez az érdekes és értékes szöveg? Miként fonódott bele a harmadik honalapítás korának birtokpolitikai küzdelmeibe az a felvetés, hogy a kunok nagy része eleve magyarul beszélt-e, azaz a keleti magyarok egy előkerült csoportját fogadta-e be IV. Béla király?

A nemzetközi tudomány és a hazai közvélemény egy, a jogok és a földbirtokok dolgában az ifjú Mária Terézia bécsi udvarában tárgyaló 18. századi jász–kun politikai delegáció szóbeli adatközlése révén ismerkedett meg a kun *Miatyánk*nak nevezett, bárki által aligha érthető, törökös szöveggel. Ettől kezdve egyre előbukkantak újabb szövegváltozatok, a kunszentmiklósi „a régi kunok úrimádságától" (*Oratio Dominica vetus Cumanorum*) a debreceni levéltárban őrzött szövegeken át az azóta sok forrásból lejegyzett, egzotikus imákig.

Máig nyitott kérdés maradt, hogy e textusok bizonyítékok-e az egykor betelepült kunok nyelviségére? Vagy egy létező kulturális leletnek a politikai marketing céljára is zseniálisan és sikeresen felhasznált eszközéről van szó? Egy biztos: a jász–kun delegáció elérte célját, és az ősi kiváltságok a modern korig kísérték és kísértették a birtokviszonyokat és az azokkal összefüggő közigazgatási és peres ügyeket. A török hódoltság után a térségbe betelepült többség átvette a nehéz évszázadokat túlélt és kisebbségbe került alapnépesség identitását.

Érdemes a kun *Miatyánk* kapcsán a közjogra, a tudományra, a hitekre és a balhitekre is pár pillantást vetni.

Két kun a sok kiváló közül

Ennek az írásnak két kiskun főszereplője van. Az egyik a 19. századi Jerney János (1800–1855) akadémikus, utazó, aki a tatárjárás után, a 13. században az Alföldre betelepült kunok magyar nyelvűségét vallotta. A másik a 18. századi Nánásy János, a kiskunok egykori táblabírája, bécsi tárgyalója, majd főkapitánya. Aki a

kun *Miatyánk*ot a Duna-Tisza közén elterjesztette és a jász–kun kiváltságok visszaszerzése érdekében a kun nyelviséget a politikai akció részévé tette, majd a Kiskunságot 1745 után más kitűnő patriótákkal közösen újjászervezte.

Két régi könyv a kun nyelvi kérdésről

A hazai kun nyelvi kérdés iránt felszínesen érdeklődő amatőrök számára, amilyennek magamat is tartom, figyelmet érdemel egy, a közvélemény által nem kellően ismert tudományos mű. Ez Jerney János *Keleti utazása a ‚magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845.* című kétkötetes kiadványa. Jerney maga is kunsági volt és a kor pozitivista tudományosságának élvonalbeli iskoláit járta ki.

A művet a Jerney által 1845-ben meglátogatott moldvai csángó magyarok iránt érzett érdeklődésem adta kezembe még a hetvenes években, és később, tőlük függetlenül, az Erdélyből Havasalföldön át az Orosz Birodalomba, majd onnan Észak-Amerikába vándorolt habán anabaptistákkal kapcsolatos kíváncsiságom. Egy eredeti példányra a nagyszerű barát, dr. Atzél Bandi (1938–2005) hagyatékából tettem szert.

Egy másik forráskiadvány, a gróf Kuun Géza (1838–1905) filológus és orientalista által latinul (!) írt és 1880-ban a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent könyv, a *Codex Cumanicus*. Az eredeti kódex a népvándorlás utolsó nagy hullámaként Belső-Ázsiából Európába érkezett kun nép legnagyobb és egyben legjelentősebb nyelvi és művelődéstörténeti emléke. Nem a hazai kunokkal, hanem a 13–14. században a nyugati Kumániában, azon belül a Dnyeper és a Don vidékén élt, török nyelvcsaládba tartozó nép nyelvével foglalkozik. E műnek a hazai kunság nyelvi eredetével kapcsolatosan jelentősége van. A szókészletet és bizonyos szövegeit tartalmazó „Velencei vagy Petrarca-Kódex"-nek is nevezett, elemző és ismertető, a turkológusok által jól ismert mű később került kezembe. Kuun Géza 134 oldalas latin nyelvű elemzését követi a korabeli olasz kereskedők és a német szerzetesek által 1295-és 1350-es évek között írt kódex annotált közlése, benne magyarázat, szószedet, szövegismertetés, indexek, kiegészítések, „kun"-latin, perzsa-latin szótár stb. 395 oldalon. Benne a kumániai nyelvű *Miatyánk* is.

Jerney egy 1826-os párizsi kiadásból ismerte a Velencei Kódexet és művében taglalja is (IV. bizonyítvány 299–301. oldal). Nem gondolta, hogy a kumániai nyelv a kipcsak-kunnal azonos lenne, sőt rámutat arra, hogy alaposabb lingvisztikai elemzésre lehet szükség, hiszen a területen különböző dialektusokat használó tatárok éltek akkor is. Más kutatók is jutottak hasonló álláspontra, és az a vélemény is bekerült a szakirodalomba, hogy a hétszáz éves kódex maga is két, eltérő nyelvjárást rögzít. Kuun könyvében fellelhető (171. oldal) a *Miatyánk* korabeli „kun" (?) teljes szövege is, ami összeolvasható (lásd később) Jerney elemzésével és a 20. századig tartóan begyűjtött, az interneten elérhető alföldi lejegyzésekkel.

Megerősödött – a nemzeti romantikától nem befolyásmentes lelki alkatom miatt kicsit szégyellt – fiatalkori kételyem a „kun *Miatyánk*" kipcsak-kun eredeté-

vel kapcsolatosan. Mégpedig a tekintetben, hogy e kulturálisan méltán szeretett kincsünk (a) valóban kipcsak-kunul van-e; (b) valóban a szájhagyomány útján az egész kun–magyarság egykori nyelvének megőrzött szövege-e; (c) és főleg: bizonyíték-e azzal szemben, hogy a IV. Béla által 1239-ben be-, majd 1243–46-ban újratelepített kunok jó része esetleg nem (keleti) magyar anyanyelvű volt-e?

Két nyelv, egy szöveg: nogáj tatár, vagy kun?

A kérdést a kun Miatyánk üstökös-szerű felbukkanása, a 18. század harmincas-negyvenes évei óta számos tudós, hívő és sarlatán boncolta. Voltak, akik a kun *Miatyánk* nyelvét a Kelet- és Közép Európában kihalt kipcsak-kunnak, mások nogáj tatárnak vélték.

A Jerney János által a „nem kipcsak-kun, hanem tatár" álláspont mellett felsorakoztatott érvek elgondolkodtatóak. Ezeket most részletesen nem ismertetem, hanem biztatok mindenkit, hogy olvassa el eredetiben, az interneten digitálisan elérhető elemző szöveget. A szerző reformkori nyelvének ódonsága nem rontja le a kristálytiszta logikát és az átütő tudományos hitelt. Néhány elemet később kiemelek.

Ha igaza van és az imádság tatár, akkor a szöveg nem bizonyíték a hazai kunok többségének eredeti kipcsak nyelvűsége mellett.

Geopolitika, államosítás és reprivatizáció á la 18. század

Érdekes körülmény és nem biztos, hogy puszta véletlen, az imaszövegek felbukkanásának időpontja. Ez a 18. századnak Európát, hazánkat és a Jászkunságot gazdaságilag és politikailag egyaránt átformáló aktív periódusával esik egybe. A spanyol örökösödési háború (1701–1714) békekötései meghiúsították közös uralkodóházunk világbirodalmi törekvéseit, viszont az angol, a francia–spanyol és a német régiókkal eséllyel vetélkedő versenykörnyezetet eredményeztek. Ebbe a diplomáciai hátterű nemzetközi doktrínával találkozott – feltehetőleg nagy szerencsénkre – a magyar államfejlődés is. A Rákóczi-féle felkelés – jogilag– nem katonai vereséggel, hanem békekötéssel és nagyon jelentős politikai, jogi kompromisszumokkal zárult. A vesztesek visszakapták földbirtokaikat, megőrizték politikai jogaikat, részei maradtak a hatalmi ágaknak, azaz politikai nemzetnek. Ez a nemzeti szuverenitás és a hagyományos nemzeti elit szerepének megőrzése mellett tette lehetővé egy jelentős, az uralkodóház által vezérelt európai integrációban való részvételünket. Máig hatóan lezárta az iparilag, gazdaságilag leszakadó ottomán birodalommal, vagy az éppen felzárkózni akaró Oroszországgal való kényszeres és kudarcos kokettálásokat.

A dinasztia a 90 évvel korábban a cseh rendekkel szemben a fehérhegyi csata után alkalmazott, a szuverenitást felszámoló stratégia helyett folytatta az I. Lipót által alkalmazott integráló politikát. A fegyveres konfliktus folytán a prágai nevelést kapott és Habsburg családtagként nevelt Rákóczinak szánt budai alkirá-

lyi pozíció és udvar és ezzel a Magyarországnak szánt keleti expanziós főszerep ugyan elszállt, de elfogadható maradt a labanc–kuruc közös nemzeti minimum. Ez nem más, mint a Tripartitum jelképezte jogrend, annak vezető erejével, a nemzeti tudatú feudális nemességgel. Ez ugyan lassította, fékezte a dinasztia regionális modernizációs és a nivelláló törekvéseit, de a humán erőforrásokat birodalmi szempontból is jobban hasznosította. A magyarok ültek és haladtak a történelem vicinálisán, de a saját komfortos szalonkocsijukban.

A békerendszer a magyar birodalomban etnikai kisebbségként élő magyarság s elitjei számára tehát kedvező közjogi és érdekeltségi viszonyrendszert és csatlakozási lehetőséget biztosított a Habsburg projekthez. A központi kormányzat viszi tovább stratégiáit és szakpolitikáit. Ahol azt a magyar parlament nem tudja megakadályozni, különleges gazdasági övezeteket hoz létre, nyugatról ide irányítja a közgazdasági, közigazgatási know-how-t, aminek a nemzeti érdekeket védő feudális jogrendszer természetesen gátakat állít.

Nevezhetjük ezt a kort akár hódoltság korát követő „reprivatizáció" korszakának is. Hiszen ekkor kérték, perelték vissza a régi családok a hódoltsági birtokokat. A különböző országrészekből betelepülők birtokokat szereztek és ekkor kezdi közjogi pozícióit keresni a gyarapodó, gazdagodó alföldi városi lakosság. A dinasztia nyilván érdekelt volt hazánk felzárkóztatásában a birodalom többi országa mellé. A pusztaság nem terem javakat, nem hoz és adót, és leginkább a betyároknak ad tanyát.

A politikai előzmény az, hogy a törököt kiűző I. Lipót királyunk az elnéptelenedés és a lakosság újratelepítése okán nem ismerte el a régi jász–kun kiváltságokat. Ebben volt is logika, hiszen a kiváltság nem a területhez, hanem a kunok közösségéhez kapcsolódott, azt a népet illette, és nem az albérlőket. Szép számmal érkeztek telepesek a Felvidékről, a Dél-Dunántúlról, a Jászságból. 1690 után megérkeztek a Csernojevics Arzén ipeki pátriárka által vezetett koszovói szerbek, akik a török háborúk átmeneti katonai sikerei idején átálltak Lipót király oldalára. A hadiszerencse fordulása után megérkezett a török hadsereg és rájuk véres bosszú várt. A szerbek saját országot reméltek maguknak az akkor még jórészt néptelen magyarországi területeken.

A három (Jász, Nagykun és Kiskun) kerületet Lipót király így a koronajavak közé vonta. Majd, a magyar Karok és Rendek felszólalását mellőzve, az 1698–1702-es időszakban 500 ezer rajnai forintért átadta a Jászkun területeket az egykor szebb napokat látott Mariánus lovagoknak, a Német (Teuton) Lovagrendnek. Az ár nagyságrendjét érzékelteti, hogy az egész dunai Habsburg birodalomnak 16 millió forint volt a bevétele 1699-ben, az országos hadiadó pedig 7-800 ezer forint körül mozgott.

Az Országgyűlés az állami költségen történő visszaváltásról és a koronajavak körébe történő visszavételről a szatmári békét követően már törvényt hozott. A kasszában viszont nem volt elég pénz. III. Károly király próbálkozott a teuton szerződés felmondásával, de nem jutottak dűlőre, mert a nemes lovagok természetesen pénzt kértek. A „kunokról, jászokról és filiszteusokról" szóló 1715. évi XXXIV. tc. a Lovagrendet mint zálogjogosultat a tervbe vett megváltásig elismerte, de az állam általi visszaszerzést pénzügyi források híján nem tudták megvalósítani.

Az ekkortájt már erős hanyatlásban lévő teuton lovagrend valószínűleg nem boldogulta feudális birtokkal és jogokkal. Eleve hatalmas károkat és emberveszteséget okozott az 1683 és 1697 között megesett négy (!) tatárjárás. Nem segített a Thököly és Rákóczi mozgalmai idején tovább folytatódott folyamatos dúlás sem, mely pusztítás áldozatai között a friss menekült és jelentős számban áldozattá váló új munkaerőt, a szerbeket is megtaláljuk. Az biztos, hogy a Lovagrend 1731-ben „átpasszolta" a birtokot a pesti Invalidus háznak (ez a mai budapesti Városháza épületében működött ispotály) amely e birtok jövedelméből tartotta volna fent kórházát. Az új földesúr is jobbágyokban és tizedben számolt.

A terület 27 agrártelepülésének polgársága tehát kívül rekedt a hatalom és a gazdasági előnyök sáncain.

Azt követően bukkan fel a kun *Miatyánk* szövege, hogy a politikai döntés megszületik a visszavásárlásról. Azt megelőzőleg, amikor a Jász-Kunság akkori vezetői megkezdik a régi kiváltságokra alapító, de új közjogi- és adókedvezményekért és a terület tényleges birtokosainak jogi-gazdasági hatalmáért való küzdelmüket. Alig tíz évvel a szöveg felbukkanása után e vezetők feltűnnek a modernizáció iránt elkötelezett, de azért a magyar alkotmányosságot is szőrmentén kezelő Bécsben, hogy a területet annak népe (és vezetői) számára megszerezzék.

A tét nagy volt. A török uralom és a kuruc harcok után be- és visszatelepülőkkel jócskán felgyarapodott terület gazdasági potenciálja jelentős volt, fekvése, logisztikai pozíciói kitűnőek. Igaz, volt sok árvizes, mocsaras és homokos terület és betyár is benne bőven. Lakosai számára nem volt közömbös, hogy a klasszikus feudalizmust kapják-e a nyakukba tizeddel, robottal, nemesi bíróságokkal és közigazgatással, vagy a régi privilégiumok a gyakorlatban mégiscsak egy szabadabb, és az új eliteket helyzetbe hozó virilista világot támogathatnak-e? A politikai cél tehát a szokásos volt: pénz, jogok, hatalom. Erre a körülményre Mándoky Kongur István is felhívta a figyelmet egy írásában. A kun *„brand"* alatti összefogás logikus politikai alternatíva volt. A kormányzat számára pedig egy potenciális válsággóc megszűnésével kecsegtetett.

Azt még tekinthetjük véletlennek, hogy a kun *Miatyánk* kötelező iskolai tanítása Nánásy János parancsára Fülöpszálláson pont ekkor, az 1730-as években indult Rákosi István rector által. Dugonics András, a polihisztor piarista pap és szépíró pedig megemlékezik bizonyos karcagi öregekről, akik szerint ott is tanították a kun nyelvű imát. (A szövegváltozatok közlése után megjegyzi Dugonics: „Ezen sok féle képpen találtatott Kun-mi-atyánkokból egy való Mi-atyánkot kanyaríthatna valaki, ha reá tenné a' fejét.") Az imádság lejegyzései az 1740-es években jelentek meg a hazai irattárakban, legalábbis én nem találkoztam korábbi irat említésével – bár vannak korábbi, elveszett szövegemlékekre való hivatkozások, például Erdélyből. Az öntudathoz szükséges közös mítoszhoz ez a kipcsaknak vélt szöveg kapóra jött.

Siker a bécsi szalonokban és a tudomány bugyraiban

Az már biztosan nem véletlen, hogy pont e Bécset járó, Horváth András jász meghatalmazottal kibővített, 1744-45-ös delegáció nagykun tagja a karcagi Varró István saját magát jelölte meg a kipcsak-kun nyelv utolsó ismerőjeként – de a

*Miatyánk*on kívül más kun szöveg az ő révén sem maradt fent. Az általa a jezsuita Kollár Ádámnak a császárvárosban tollba mondott szöveg tartalmi és nyelvi csökköttségét később a nyelvészek kimutatták. A küldöttség kiskun delegáltja Nánásy János volt. A politikai cél tettekbe fordulásának és a szöveg korabeli megjelenésének, szervezett elterjesztésének egybeesése elgondolkodtató.

Mivel „kunul" Magyarországon akkor már senki sem írt vagy beszélt, a kelet-európai kunok pedig már asszimilálódtak, nem mondhatta senki, hogy Varró nem tud kunul, vagy Nánásy *Miatyánk*ja nem a pár generációval korábban még esetleg beszélt kipcsak-kun nyelven íródott volna. Az Alföldön élő, kereszténnyé, később reformátussá vált és a magyarságba kunként beolvadt nogáj tatárok léte viszont tény. Dereng, hogy Evlia Cselebi is tett említést a Kojun–ada (Juh, azaz Csepel) szigeten török faluról. Letelepedett tatárokra utal néhány helynév (Tatárszentgyörgy, Tatárszentmiklós), de tatárok jelenlétét számos oklevél is őrzi. Kecskemét város levéltárában pár generációval korábbi, 17. századi említések lelhetőek fel a szerződött „tatár őrzők" feladatairól, tevékenységéről és díjára beszedett úgynevezett „tatár pénz"-ről. A magyarok tehát nemcsak harácsoló katonaként, hanem huzamosan alkalmazott, egy konyhára járó „alvállalkozóként" is ismertek (maszekoló) tartárokat. Vajon nem voltak beházasodások, letelepedések? A hazai (protestáns) lakossággal való békés magyar–tatár hétköznapok vallási-kulturális következményeiről is el lehet tűnődni.

De nyilván akkor senki sem tudhatta, hogy a konkrét textus kipcsak-kun-e, vagy nem az. A bécsi szalonok a két tiszteletreméltó kunt és a jászt kézről-kézre adják. A tudósok az egyetlen nyelvi bizonyítékot tudományos szenzációként fogadták, rávetítették a hazai kunságra. Publikálták, egymást idézték és hivatkozták és szakmai hírnevüket izmosították. A tudományos közélet már akkor is olyan volt, mint ma az internet: nem felejt és makacsul ragaszkodik a hibákhoz is.

A pénz beszélt, a királynő nagylelkű volt, de a jogi megoldás nem volt tökéletes

A jogaikért küzdő helyi kun és jász vezetők nem akarták kivárni, amíg az országgyűlés közpénzből elszámol a zálogjogosulttal és a koronajavak közé visszahelyezi a három kerületet. Megcélozták a zálog kiváltását. Ezt támogatta „grófjuk és bárójok", Batthyány Lajos, Németújvár örökös ura, valamint zsadányi és török-szentmikósi Almásy János nádori főkapitány. A költségekkel növelt összeg 575 900 forintra rúgott. Erre hitelt vettek fel, amiből 300 ezer forintot a nádori főkapitány által kiadott személyes kezesség alapján Heves Megyéből Palm Ferenc folyósított, de azt három év alatt törlesztették. Az invalidusok tehát „kiszálltak", végül megkapták a pénzüket és a Lovagrenddel is lezárult az elszámolás.

A királynő erre igent mondott és meglett a „megváltás", azaz a *redemptio*. Szentesítette a szabad tisztviselő- és lelkészválasztást, a pallosjogot, a révtől, vámoktól és a földesúri szolgáltatásoktól való mentességet. A privilégumlevél záradéka – a kérelemmel azonosan – a kiváltságokat megkülönböztetés nélkül biztosította az

összes lakosoknak. A bécsi diplomáciai és politikai marketingakció tehát eredményes volt és feltételezhetjük, hogy a nyelvi egzotikumnak is volt ebben szerepe.

Elvileg tehát a három kerület közössége lett a földesúr. De mégsem. A privilégiumnak ugyanis volt négy feltétele (*conditio sine qua non*) is: (a) 1000 lovas katona kiállítása; (b) esetről esetre az országos vagy részleges nemesi felkelésben részvétel; (c) a zálogösszeg megfizetése; (d) 3000 aranyat tevő nádori fizetés évenkénti beszolgáltatása.

A megváltási árat viszont nem az egész közösség adta össze, hanem azok, akik fizetni tudtak. Az összeget a három kerületben felmért összes ingatlanok értékbecslése alapján, egy „kulcs-arányban" terhelték ki. Aki fizetett, méltán azt várta el, hogy a hozzájárulással arányos részesedést kapjon a javakból. A privilégiumlevél ezért értelmezésre szorult és annak nyomán arra jutottak, hogy csak azok lesznek redemptusok, akik ténylegesen fizettek is. Ez lett az önszabályozási és jogalkalmazási elv is.

A professzionális kivitelezés magas közgazdasági, igazgatási, menedzsment- és kommunikációs képességekről tanúskodik. Ez láthatólag csapatmunka volt, de motorjának Nánásy János kiskun főkapitányt sejthetjük. Valószínűleg ő volt az egyik nagy helyzetfelismerő politikus és ideológus. Hatalmas szakértői feladat lehetett a területek műszaki felmérése, vagyonértékelése és kivételes politikai feladat az értékarányok szerinti megváltási ár leosztása, majd beszedése. Az akció tömegeket mozgósított, ennek élménye közösségformáló erő volt.

A privilégium alapján megszületett a Jászkun statútum, majd a kerületek határozatai. Az akkori partikuláris joggyakorlat a klasszikus török birodalmi modellre emlékezetett: vagy összefolyt, vagy egybeesett a helyi önszabályozó és a közigazgatási hatalmi ág. Ha esetleg a bírói nem is, az ítélő aktorok nyilván maguk is birtokosok voltak. Az implementáció tehát részben normatív, részben közigazgatási, a hazai természetes hajlamokkal élénkített keretrendszerben folyt – ezek természetszerű következményei lettek a perek. A vizionárius politikai főszereplők munkája, teljesítménye színvonala azonban fantasztikus. Egy monográfia tisztázhatná, hogy Nánásy tekinthető-e a modern kun-magyar nemzet Mózesének és megalapítójának.

A redemptusok lettek tehát a jogokkal bíró jász-kunok. Akárhonnan is származtak, vagy ha a városokban laktak is. Az ősi, egyenlő jogok helyett hozzájárulásarányosan ők kapták meg a kiváltságokat, haszonvételeket, azaz a birtokokat, közlegelőket, a regálékat. Akik kimaradtak, azaz az „irredemptusok" és a szegényebb friss bevándorlók is jobbágyokká, zsellérekké lettek. Megkapták a veteményeskertjeiket és fizettek a javak használatáért. Akár Kötöny kun fejedelem vérei voltak és fújták a kun *Miatyánk*ot, akár nem. Az önszabályozással kialakított, bonyolult jogportfóliók hamarosan vitákhoz vezettek és másfél évszázados pereskedés, és természetesen normaszintű rendezési kísérletek vették kezdetüket.

A redempció által biztosított önkormányzatiság és tulajdonlás a Jász-Kunság egészét hozzásegítette a modern jász és kun öntudathoz, amely kohéziós ereje ma is élő és csak a székelyekével hasonlítható össze. A kunságiak számára a kun *Miatyánk* ennek a szimbóluma. A büszkeség, a függetlenség még az „ellenzékies-

betyáros"attitűdű népdalból is kicsendül: „... nem parancsol nekem senki! Sem a Jászság, sem a Kunság, sem a karcagi bíróság!"

A nyugati pedig tudomány továbbra is ül a kipcsak-kun nyelvi paripán és e kérdést azóta nem nyitotta meg újra.

Beszáll a tudomány és a nemzeti romantika is

De Magyarországon a vita már a redemptiót követően megindult. A kunok betelepülés kori, 13. századi beszélt nyelvének kérdése, esetleges etnikai magyar voltuk sokakat foglalkoztatott és foglalkoztat máig.

A magyar nyelviség nyilván nem köthető pusztán a honfoglaló magyarsághoz. Az állattenyésztő pusztai népek esetében a bőség vagy a szűkösség egyaránt előidézhetett szétválásokat, mint ahogy természetes volt bizonyos törzsek, néptöredékek behódolása egy másik szövetségnek. A magyarok tehát ugyanúgy elsodródhattak egymástól és csoportjaik ugyanúgy élhettek évszázadokon keresztül elszigetelten, mint az a mongol a szkíta, a török, iráni nyelvű népek esetében a Sárga folyótól a Lajtáig követhető. Miért pont a magyarok elődei lettek volna kivételek?

Bár a homály sűrű, de a mi közvetlen elődeinkkel egyidejűségben, mellettük történetileg elismertnek tekintendők a baskíriai, továbbá a kaukázusi magyarok. Róluk számos említést ismer a törénetírás. Sokszor idézett (Ibn Ruszta (902–913) Bíborbanszületett Kostantin 950-ből származó lejegyzése a Perzsiába került szavárd magyarokról, a *Hudulálam* szerzője (982–983), Gardizi (1050–52) Al Bakri (1094 előtt), Ogotáj nagykán hadparancsa (1230), Juliánus és Ottó jelentése (1235), Rubruk (1253-1254), Piano da Carpino (1245), IV. Sándor Bullája (1258), Abu-l'-fida (1321), XXII. János pápa bullája (1329), Jereffeddin (1396 után). Tardy Lajos kutatásai valószínűsítették, hogy a krími rabszolgakereskedők még a 14. században is adtak el Itáliában a Fekete-tenger mellékéről behajózott magyar rabszolgákat. Tehát a magyar nyelvű, leszakadt keleti néptöredékek léte és évszázados fennmaradása nem csupán romantikus feltételezés.

A nemzet egészét érdekelte, hogy a magyarok őshelyeit felkutassák. Pislákolt a remény, hogy esetleg egy rejtett völgyben élnek még a tatárjárás idejét túlélt, elveszett keleti magyarok leszármazottjai. A Felső-Magyarországi *Minerva* 1825. II. negyedévi száma például beszámolt arról, hogy Jaksics Gergely és Orlay János utazók a Kaukázusban „honni nyelvünkön" beszéltek az ottani hétmilliós magyarság független fejedelmével, egy bizonyos Irrédi Mirzával. Még nyelvi bizonyítékot is hoztak magukkal: egy kaukázusi tatár nyelvű *Miatyánk*ot, benne magyar szavakkal. A felfedezés hitelét Jerney cáfolja egy 1829-es, Szegeden kiadott tanulmányában.

Az eredetkutatás indítja keletre Orlay Jánost, Jaksics Gergelyt, Kőrösi Csoma Sándort, Reguly Antalt, Jerney Jánost, Vámbéry Ármint, talán Stein Aurélt is. Ebbe a közegbe illeszkedik a kun eredetkutatás is. A helyi levéltárakba bekerülnek a *Miatyánk* szöveglejegyzései. Még egy szépirodalmi műben, Dugonics András *Etelká*jában is felbukkan a kun nyelviség. Sőt, a szerző által bevallottan

ismeretterjesztő céllal, egy jegyzet formájában, öt szövegváltozatban maga az imádság is.

A Magyar Tudományos Akadémia elődszerveinek egyike, a Marczibányi Alapítvány 1824-ben *„Egy volt-e a régi Kun Nemzet Nyelve a Magyar Nemzet Nyelvével"* címmel pályázatot hirdetett a *Tudományos Gyűjtemény* IX. kötetének 114. oldalán. Az ifjú Jerney *Vizsgálódások a régi kún nemzet nyelvéről* című munkájával 1825-ben azon első díjat nyert. (Sajnos ez a 109 §-ból álló „koszorúzott pályamű" nyomtatásban nem jelent meg, a kézirat pedig elveszett.)

A tudományos, politikai és közérzelmi környezet ekkor is megosztott volt, tehát a tudományos kérdést érzelmi és politikai áttételek kísérték. A Jász-Kunságban az ízig-vérig feudális privilégiumok magánjogi napi joggyakorlati végrehajtása folyik. Határozatok születnek a birtokviták és haszonvételek dolgában. A reformkorban pedig, amikor a hazai társadalmat közjogi oldalról kontrolláló feudális nemesség jó része és egyes új elitek is mereven ellenzik az alig pár generációval korábban megvett privilégiumok megszüntetését, a másik oldalon ott vannak a reformerek, a magyar történelmi romantikusok és a szikár tudományosság hívei is. Persze a közgazdasági és jogi valóság is: a partikuláris, bonyolult helyi jog a viszályok tömegével jár és gátolja a kapitalizálódó magyar és a vele egy dinasztiához tartozó egész birodalom versenyképességének növekedését. És ez nagyjából így marad 1876-ig, a modern vármegyerendszer kialakításáig.

Jerney János, a Bécsben tanult és a török nyelveket, így a tatár idiómákat is értő, megismerő ifjú tudós – aki hamarosan az MTA tagja lett – tehát kemény fába vágta fejszéjét. A kérdésben a török–tatár, kipcsak nyelvekben való jártasságát, tudományos vitaképességét már az 1825-ös pályamunkával, a kaukázusi népekkel kapcsolatban Szegeden kiadott 1829-es tanulmányában is csillogtatta. Az összes elérhető publikációt és több ezer vonatkozó okirat eredetijét a kezébe vette és alaposan megvizsgálta. Ezzel nem elégedvén meg, helyszíni feltáró kutatásra szánta el magát. Mint más kortársai is. Két évvel Kőrösi Csoma Sándor halála és egy évvel Reguly Antal hazatérése után, 1844-45-ben egy évet töltött a Kárpátoktól keletre (Levédia–Etelköz–Krím), ahol egy rendkívül színes etnikai és kulturális mozaikot talált és írt le. A terület tele volt az általa értett nyelvű török–tatár közösségekkel – *nota bene*: még akkor a középkori német nyelvet máig használó, Erdélyből kivándorolt, majd pár évtized múlva Észak-Amerikába továbbköltöző hutteri habánok is ott tanyáznak. Visszafelé az archaikus nyelvet beszélő moldvai csángókat kereste fel és körükben is készített értékes tudományos feljegyzéseket.

Jerney rámutat arra, hogy korábban léteztek az Alföldön letelepedett, a kereszténységre áttért és a kunokba beolvadt, protestánssá lett tatárok is.

Abszolutizmus és tudományos szabadság

Miközben a dorozsmai kun tudós megírja művét, befejeződik a szabadságharc. Nincs közpolitikai vagy tudománypolitikai ellennyomás. A Bach-korszak cenzorát nem érdekli a nyelvészeti tartalom, a redempciós öntudat vagy mítosz. Jerney könyve 1851-ben gond nélkül megjelenhet. Abszurd, de nem ritka, hogy a poli-

tikai elnyomás teret enged a tudományos szabadságnak. A cenzor valószínűleg nem is értette, de biztos a politikai érdeklődésén is kívül maradt, hogy a mű a jász-kunok privilégiumainak mitikus argumentumát-bizonyítékát, az etnikai-nyelvi és származási különbözőséget vonta kétségbe. A politikai és kulturális közbeszéd mással volt elfoglalva. Jerney nem élte meg a kiegyezést, de talán nem túlzás azt gondolni, hogy utóéletében bizonyos mértékig egy tudományos gettóba szoruló *persona non grata* lett.

Jerney a kipcsak-kunok nyelvét nem azonosítja, de a tatár nyelvű szövegeket igen. A Kötöny kán halála után kimenekült, majd IV. Béla által 1243 után letelepített kun jogállású alattvalók a pár évtizeddel korábban létezett, hatalmas és vegyes etnikumú kun birodalom népességének csak egy töredéke voltak. Azt állítja, hogy e töredéknépesség jó része – feltehetőleg többsége – magyarul beszélhetett, sőt inkább magyarul, mint valamely török nyelven. Azt állítja, hogy a magyar nyelvű kunok között élő és magyarrá asszimilálódott alföldi tatárok körében fennmaradhatott sok nyelvi emlék, de még valószínűbb, hogy az 1530 után elterjedt reformáció idején keletkezhetett egy (református) tatár *Miatyánk*. Ezt a nyugati tudomány mesterségesen vetíti rá a teljes kunság beköltözés kori nyelvi állapotára. Állást foglal tehát a kipcsak-kun birodalmi közegből érkező betelepülő kunok többségének magyar nyelvűsége mellett. Tudományos állításai mégis, önkorlátozóan szigorúak. Nem megy tovább annál, hogy rámutat a kun *Miatyánk*, mint e népesség többségének kun nyelviségére vonatkozó bizonyíték tudományos gyengéire. Csak azt mondja ki, hogy nincs bizonyíték arra, hogy a tatárjárás után hazánkba visszatért „kunok" többségének nyelve a kipcsak-kun volt és ez a nyelvemlék nem cáfolja, hogy bevándorlásukkor nyelvük nem lehetett eleve a magyar, vagy annak egy keleti változata.

Oda konkludál, hogy a „kun *Miatyánk*" névvel a 18. században lejegyzett szövegtöredék nogáj-tatár nyelvű és a későbbi református magyar szövegre hajaz. A hazai lejegyzéseknek nyolc változatát elemzi. A „*zent szöveg*" feltalálásának és nemzetközi tudományos bizonyítékká válásának körülményeit szarkazmustól nem mentesen írja le. Nevekkel, helyszínekkel, dátumokkal.

Ezeket a kételyeket az azóta eltelt idő tudományos kutatásai nem oszlatták el. A szkeptikusok további felvetése, hogy egy ilyen hatalmas területről, mint a mai ország közepe, miért nem marad fent több török szövegemlék, miért több a középkori magyar nyelvi adat, mint a török. Hiszen a pilisi jászok egyetlen falujához kötött pilisi jász szójegyzék (1422) révén szinte több az iron-oszét nyelvi rokonságot bizonyító adat, mint egy országnyi területről – és ez az alföldi jászokra is igaz, akiknek iráni nyelviségét szintén övezik kételyek.

Lássuk a szövegeket

Az 1303–1350-ből származó *Codex Cumanicus* szó- és szövegkészlete, amely tényleg a Kumánia néven ismert terület nyugati részén élt, feltehetőleg kipcsak-szárikun utód török népek nyelvein van, szintén tartalmaz egy – ráadásul teljes – *Miatyánk*-lejegyzést, az eredeti kódex 121. oldaláról. Jerney nem látja bizonyítottnak

e *Miatyánk* kipcsak-kun nyelviségét sem, és nem tartja e szöveg által igazoltnak azt sem, hogy hogy azok a kipcsak-kunok, akik IV. Béla idején, a mongolok ideérkezése előtt már országunkban laktak, majd visszatértek, ugyanezen *Miatyánk* nyelvét használták volna.

De mi laikusok magunk is alkothatunk véleményt. Az egyszerűség kedvéért a Katolikus Lexikonból ide másolom az 1300-as évek elején lejegyzett és valahol a Krímtől északra keletkezett kumániai (tehát tatár vagy kun) szöveget és a kun nyelvtudást állító Varró István diktálta textust, hogy a különbség és az egyes szavak kétségtelen hasonlósága is egyszerre jól érzékelhető legyen:

Magyar Szöveg	*Codex Cumanicus 1303*	*Kun Miatyánk (Varró István 1744 – Kollár Ádám átírása)*
Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy	*Atamis kim kocta sen*	*Bezén attamaz kenze kikte*
szenteltessék meg a te neved	*Algiszle bulsun senig atig*	*szenlészen szenádon*
jöjjön el a te országod	*kelsin senig hanlechin*	-(hiányzik)
legyen meg a te akaratod	*bulsũ senig tilemegin*	*dösön szen küklön*
amint a mennyben, úgy a földön is	*nezikkim kocta alley ierda*	*nitziégen gerda ali kékte*
mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma	*kundegi otmackimisni bisga bugun bergil*	*bezén ako mozne oknémezne bergézge pitbütörg küngön*
és bocsásd meg vétkeinket	*dage iazuclarmisne bisgä bozzatkil*	*il bézen méne mesne*
miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek	*nečik bis bozattirbisbisgä iamän etchenlergä.*	*heszembezde jermezbezge utrogergenge*
és ne vígy minket kísértésbe	*Dage iecnik sinamakina bisni kuurmagil*	*iltme bezne olgya nanga*
de szabadíts meg a gonosztól	*bassa barče iamandan bisni kuthargil Ame*	*kútkor bezne algya manna amen*
mert tied az ország, a hatalom és a dicsőség, ámen.	(hiányzik)	*szen borszony boka csalli botson igyi tengere-ammen*

Mit kezdjünk a kun Miatyánkkal?

A Ruszétól a Volgáig, a Kaukázusig elszórva élő tatárok, kumánok és a mi kunjaink etnikai-nyelvi azonosságának, illetve különbözőségének bizonyítása természetesen nyelvészeti és történettudományi feladat. A turkológiában járatlan, pusztán a szavakat egymás mellé tevő laikusnak az látszik világosnak, hogy a két szent szöveg nagyon-nagyon nem hasonlít. Ez nem két dialektus, hanem két különböző török nyelv.

Summázat: továbbra sem bizonyítja semmi, hogy azok ősei (vagy többségük), akik a mi kunjaink lettek, valaha is a kun *Miatyánk* nyelvét beszélték. Azt sem, hogy jó részük ne egy archaikus magyar nyelvet használt volna már a 13. századi bejövetelükkor. (A jász nyelvi kérdést most ne érintsük, van vita arról is. A kételyeket bőségesen taglalja Kánnai Zoltán *A jászok nyelvéről* címmel írt 78 oldalas tanulmánya.)

Mindentől függetlenül, ha a kun *Miatyánk* nem az, aminek 280 éve sokan remélik, akkor is kétségtelenül hazánkból származik és a kun–magyar énkép részét képező nemzeti kincs. Akár egy asszimilálódott tatár nyelvű résznépesség, akár a kun nyelvű kunok révén másutt megmaradt, akár a kunságba be- vagy visszaszármazottaktól örököltük ezt izgalmas nyelvi emléket. Nem utolsó sorban a politikai romantikát a közjogi érdekérvényesítésben felhasználó 18. századi közjogi-politikai lelemény egy érdekes illusztrációja.

Amíg a tudomány ezt el nem dönti, addig pedig él a kun és a nogáj-tatár remény is. És persze a reménybe vetett bizonyosság, azaz a hit is – kinek-kinek a saját természete szerint.

Utóhang. Kipcsakok a trolin és Hód-tavi csata szovjet módra

Kár, hogy Jerney nem jutott el Kazahsztánba. Egy építőtábori fáradalmait pihenő diákcsapat tagjaként 1979-ben az akkori fővárosban, Alma Atában szerencsém volt találkozni a trolibuszon egy magát kipcsaknak valló, aktuálisan erősen ittas szovjet emberrel. Karakterét akár keletiesnek is nevezhetném, de ilyenek tucatjával vannak a pesti utcán is. Nem volt kerek arca és ferde szeme, mint a kazahoknak. Bőre annyira volt barna, mint bármelyikünknek egy vízparti nyaralás után.

Megszólított: Milyen nyelven beszéltek? A választ meghallva, mellére csapott és annyit mondott: „ja kipcsak". Azt hittem, rosszul hallottam. De nem lehetett kétely. Nyomban tájékoztatott, hogy „Kún Béla cár" idején a kipcsakok „megvédték a Magyarországot a tatároktól". A kun *Miatyánk*nak csak első két sorát tudtam fejből idézni. Ez az „Otcse nás", azaz a *Miatyánk* – felelte. Rákérdeztem, hogy a tatár affér mikor volt? „Ócseny-ócseny davno" azaz nagyon régen történt. Mennyien vagytok? – érdeklődtem. „Háromezren"– volt a válasz. Nekünk már végünk – mondta –, de tudom, hogy a testvéreinknek nyugaton vagy egy országuk. A kipcsak hősi magatartás érzékeltetésére felrántotta ingét és láthattuk, hogy felsőteste tele van vágott sebek forradásaival. A kátyús aszfalton a troli pattogott, a kipcsak testvér több okból is dülöngélt, de én komolyan meghatódtam.

A járgány haladt, és megérkeztünk a komszomol est színhelyére. Hiába győzködtem társaimat, hogy ilyen szerencsénk többet az életben nem lesz, hagyjuk a drúzsba-estet az ígért lóhússal együtt. Le kellett szállnom a troliról, így a történelmi kapcsolatfelvétel ezzel megszakadt.

Másnap a szerencse még egyszer ránk mosolygott. A város egyetlen rockzenés szórakozóhelyén nagy örömömre ugyanez a kipcsak férfiú ismét megjelent, de már harmadmagával. Sajnos újból erősen illuminált állapotban, talán fel sem ismert. Asztalunkhoz lépett és egyik leánytársunkat táncba hívta. Ám a parketten

pillanatok alatt verekedésbe sodródtak, a sok orosz és kazah kipcsakot győzött. Mire a második és immár tartósnak szánt történelmi kapcsolatfelvételt megejthettem volna, a vérző orrú és a vereséget méltósággal fogadó kipcsak nemzetrészt (három fő az egy ezrelék!) a rendőrök elszállították. Együttérzésünk teljes volt. Amíg a gumibotosok a három férfit a kijárat felé terelték, a tragikus és groteszk kifejlet láttán az 1282-es Hód-tavi csata villant eszembe, ami hazánkban a kun ellenállás utolsó véres akkordja volt.

Hazatérve jelentettem a tapasztalatot Győrffy György történésznek. A polcról levett egy német nyelvű régi könyvet és megerősítette, hogy Közép-Kazahsztánban még léteztek a 19. században karakipcsakok. Juliánuszi lelkesedésemet azzal hűtötte le, hogy a rokonságtudatuk a 20. századi, Kárpát-medencei magyar ismerősöktől eredhet leginkább, és nem a tudomány, hanem a hit világába tartozik.

Nem baj. Végül is: a hit képessége az ember vele született méltóságának része. Tiszteletet érdemel.

(Az írás a Bánáti János 75. születésnapjára a HVG-Orac kiadó által kiadott emlékkönyvben megjelent szöveg bővített változata.)

Főbb felhasznált vagy betekintett irodalom

Bendeffy László: *A magyarság kaukázusi őshazája.* Cserépfalvi kiadása, Budapest, 1942.

Dugonics András: *Etelka.* Csokonai könyvtár. Források (régi kortársaink) 8. Sorozat szerkesztő: Debreczeni Attila, Imre Mihály, S. Varga Pál. Kossuth Egyetemi Kiadó Debreceni Egyetem. Debrecen 2002. Negyedik szakasz Tizen-egyedik rész 118. sz. jegyzet 346–348. oldal.

Gyárfás István: *A jász-kunok története.* (Négy kötet.) Kecskemét 1870 és 1873, Szolnok 1883., Budapest, 1885.

Hornyik János: *Kecskemét Város története, oklevéltárral.* II. kötet. Kecskemét, 1861.

Jerney János: *Keleti utazása a' magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845.* Pesten M.DCCC.LI. (A kun *Miatyánk*ot tartalmazó és elemző részek az első kötetben találhatóak. Lásd: IV. Bizonyitvány.)

Jerney János: *Világosítás, Ásiában a Kaukaszus hegyén lakozó avarok és kunságiak nyelvének magyartalansága eránt a kaukaszusi népek rövid általnézésével.* Szeged, 1829.

Karácson Imre (ford.): *Evlia Cselebi török világutazómagyarországi utazásai 1664-1666.* A M. Tud. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kísérte: Dr. Karácson Imre. Budapest, 1908. 245. oldal.

Kelemen Kajetán: *A Jász-Kun Redemptio története és fejlődése a jelenkorig. Tekintettel a Jász-Kun birtokviszonyok rendezésére.* Függelék: az 1840 és 1844. évi országgyűlési napló. Endrényi Lajos és társa, 1877.

Körmendi Lajos: *Az együttleges szellem.* Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2002.

Kuun Géza gróf: *Codex Cumanicus. Bibliothecæ ad templumdivi marci venetiarum, primum ex integro edidit prolegomenis notis el compluribus glossariis instruxit comes Geza Kuun, Acad. S.c. Hung. sodalis.* Budapestini editio scient. Academiæ Hung. 1880.

Kuun Géza gróf: *Keleti Kútfők* in: *A magyar honfoglalás kútfői* (Pauler Gyula – Szilágyi János szerk.) 1900.

Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van.* Schütz Ödön (szerk.) Kőrösi Csoma Társaság, 1977.

Magyar Katolikus Lexikon (internetes változat).

Mándoky Kongur István: *A kun nyelv magyarországi emlékei.* Jászkunság, 1993.08.09. p. 24-31.

Mándoky Kongur István: *A kun kódex találóskérdései.* Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-tár. Forrás: Barbaricum könyvműhely, Karcag, 2002.

Nagy Lajos: *A jászkun birtokviszonyok fejlődése és jogi alapja.* Írta és Kelemen Kajetán „Jászkun Redemptio története" című műve czáfolatául közrebocsátja Nagy Lajos karczagi ügyvéd. Spitzer S. Nyomdájában. Karczag, 1878. 289 oldal.

Örsi Zsolt: *A karcagi múzeum és a nagykun öntudat.* Szolnok, 2007.

Szentesi Tóth Kálmán: *Történelmi emlékek a Jászkunság és Karcag múltjából.* Karcag, 1940. 20. p.

Szilágyi Miklós: *A nagykun öntudat. Regio* 1996, 1. sz. 44–63.

Tardy Lajos: *A tatárországi rabszolga- kereskedelem és a magyarok a XIII-XV. században.* Budapest, 1980

Wikipedia szócikkek.

ARDAY GÉZA

ÖNAZANOSSÁG, KÖZÉP-EURÓPAI POP-ART ÉS KAMÉLEONIZMUS

Galambos Tamás festőművész pályaképe

„A tudós és tanult festő képei, fanyar groteszkjei XX. század végi figurális festészetünk legszínpompásabb vonulatához tartoznak."[1]
(Kernács Gabriella művészettörténész)

Idén ünnepli a nyolcvanadik születésnapját Galambos Tamás festőművész, aki több, mint hat évtizedes munkássága alapján a 20. század végi figurális festészetünk egyik legjellegzetesebb képviselője. Nemzetközi vonatkozásban pedig – könyv és egyéb illusztrációk tekintetében – az egyik legtöbbet publikált kortárs festőnk. Az alkotásai olyan jellegzetesek, hogy képeit gyakorlatilag nem lehet elfelejteni, vagy más alkotóéval összetéveszteni. Aprólékossága az egyik oka annak, hogy nem csak Európában és Amerikában, hanem Ázsiában is nagyon kedvelik a festészetét. Ezt bizonyítja az a tény, hogy a legtöbb egybegyűjtött munkája Japánban, a Toyama-i Nishida Múzeumban található, ahol különálló Galambos Gyűjtemény keretében láthatóak a festményei.

Egykori szellemi kötéltánc a Tiltott és Tűrt határán

Képei első pillantásra idillinek és meseszerűnek tűnnek, ám valójában nem azok. Kosztolányi mondta, hogy „az elefántcsont-torony még mindig emberibb és tisztább hely, mint egy pártiroda"[2]. Ez Galambos esetében duplán igaz, hiszen alkotói függetlenségét minden korban sikerült megőriznie, s nem szorult semmilyen politikai vagy pártérdek kiszolgálására. Az a fajta művész, aki magáénak vallja a tudatos naivitást, illetve alkotásaival kapcsolatban védelmet, egyfajta páncélzatot is von maga köré, amely egyúttal a jelképrendszerévé vált, mellyel alkotói gondolatait tolmácsolhatja a közönség számára. Festményei valójában felnőttmesék, így lett bizonyos nyugat-európai művészettörténész – mint például az őt pozitívan megközelítő Anatole Jakovski – számára „neoprimitív" izzású alkotó, mások pedig ravasz, *sophisticated naiv*, vagyis „kitanult", kifinomultabb álnaivnak tartják. Ezért írta humorosan egyik kritikusa, hogy „becsapja" az embereket, mert messziről nézve idillikusak a képei, ám közelebb lépve drámák olvashatók ki belőlük. Ez a fajta gondolkodásra késztetés Galambos alkotói periódusaiban korokon és témákon vonul végig, s ez jellemzi a történelmi témájú képeit is. A „gyerekszáj-tí-

[1] Idézet Kernács Gabriella szócikkéből, in: *Kortárs Magyar Művészeti Lexikon*, szerk.: Fitz Péter, Bp., 1999.
[2] Kosztolányi Dezső: *Önmagamról* V., Nyugat, 1933, 1. sz. (http://epa.oszk.hu/00000/00022/00549/17185.htm)

pusú hozzáállás" segítette abban, hogy a '60-as évek végétől fogva többé-kevésbé kiállíthassa azokat a „rázós" társadalmi-politikai kritikáit, amelyek kikívánkoztak belőle.

1945 után egy megváltozott történelmi korban, megváltozott társadalmi viszonyok között gyökeresen változott a családi életük is. Szülei hadigyár-tulajdonosok és földbirtokosok voltak Heves megyében, anyai nagyapja a megyei gyáripar és iparfejlesztés meghatározó alakja volt. Egerben, a ciszterciták nál végezte az általános iskolát, majd az Egri Lyceumban tanult tovább, de a harmadik év után más iskolába kellett járnia. Az igazgató, ha bejött az osztályba, odasétált a padjához és a fülét megragadva azt mondta: „Büdös kapitalistaivadék!" Középiskolai továbbtanulási lehetőségei szinte megszűntek a hatósági korlátozás miatt, ezért egy ideig a profi sportolás és a rajzolás vált fő tevékenységévé. Negyedik elemiben új rajztanárt kaptak, Bánóczy Adrienn (Kéreg Istvánné) személyében, akitől a festészet és művészettörténet alapjait már gyerekként, rajzszakkörben elsajátította. Hamarosan ő lett a csodagyerek: pasztellképeit rendszeresen adták ajándékba az illusztris vendégeknek. Nem sokkal ezután tanárnője sírva közölte, hogy származása miatt kitiltották az úttörőházból. Többé nem mehetett rajzolni, ami megalázó érzés volt számára és kilátástalanná tette a jövőjét, melyet csak festéssel és rajzolással tudott elképzelni. Szerencsésen alakult a továbbtanulása a Képzőművészeti Gimnáziumban, ahová a sikeres felvételi után bekerülhetett, s amit Sebestyén Ferenc tanítványaként fejezhetett be, akinek alázata és mesterségbeli dicsérete volt számára a legfőbb útmutatás. Budapesten Vázsonyi János[3] özvegyénél lakott, aki a család közeli barátja volt.

Szellemi hatások: kezdetek és útkeresés

Főiskolai tanulmányait a Képzőművészeti Főiskolán végezte 1959 és 1963 között, ahol Barcsay Jenő és Hincz Gyula tanítványa volt. Mesterének Hinczet tartotta, aki karakterének megfelelően hagyta szabadon festeni, sőt támogatta Galambos mesés-színes világát, valamint javasolta, hogy tanulmányozza a 14. századi, sienai iskolába tartozó olasz festő, Ambrogio Lorenzetti munkáit, és azt hangsúlyozta ifjú tanítványának, hogy „Chagallnak a színeiben van a meséje". Hincztől a kísérletezéshez való bátorságot és a friss rácsodálkozás képességét kapta. Barcsay Jenő is meghatározó szaktanára volt, akihez nemcsak szakmailag, hanem emberileg is ragaszkodott.

Deim Pállal 1962-ben terveztek egy absztrakt évfolyam-kiállítást, amelyben Altorjai Sándor, Baranyai András, Gyémánt László, Konkoly Gyula és Simon Balázs vettek részt. Ez volt az úgynevezett „repülőtéri kiállítás", amelyre egy Kleehatású gipszrelieffel készült, ám a kor szokása szerint a kiállítást letiltották. Hincz Gyula sikertelenül próbált harcolni a fiatalokért, de retorzió következett, és az ifjú művészek nem kaphattak diplomát. Szemlélete teljesen különbözött az akkori

[3] Vázsonyi János (1900–1945): ügyvéd, liberális polgári politikus. Vázsonyi Vilmos (1868–1926) fia, apja ügyvéd, országgyűlési képviselő, a Wekerle-kormány igazságügyi minisztere volt.

Magyarországon divatos, jóváhagyott és gyümölcsöző festészeti stílustól. Eleinte meglehetősen kilátástalanul alakult a helyzete, majd sikerült három hónapra meghúzódnia a nagymarosi művésztelepen, ahol akkori festőbarátja, Bornemisza László mesélt az általa hallott nyugati lehetőségekről.

Még a főiskolai évek idején barátkozott össze Móricz unokájával, Simon Balázzsal[4]. Sikerült útlevelet szerezniük, és hetven dollárral a zsebükben nekivágtak a világnak. Fiatalok, vagányak és kíváncsiak voltak, tele életenergiával, ifjúi nyitottsággal és kalandvággyal. Majdnem egy évet töltöttek távol, mosogatásból és később festésből eltartva magukat, s bejárták Nyugat-Európa főbb városait. Megnézték a múzeumokat, galériákat, ahol végre nem csak színtelen reprodukciókon láthatták a régi és kortárs műalkotásokat. Kiszabadult a két fiatal művészpalánta a vasfüggöny mögül, és szívták magukba a szabad és friss levegőt: autóstoppal végigjárták Ausztriát, Kelet-Németországot, Lengyelországot. Újságoknál dolgozgattak pár száz schillingért, azután mentek tovább. A keletnémeteknél a rajzaikkal házaltak, Hamburgban kifestettek egy magyar csárdát, majd az összegyűjtött pénzből vettek egy öreg Volkswagent, és azzal folytatták az útjukat. Eljutottak Helsinkiig, majd Észak-Finnországig, ahol a képeikkel sikereket arattak. A saját maguknak szervezett, privát tanulmányút megerősítette Galambost abban, hogy mit és hogyan kellene festenie, ezen belül a legfontosabb a személyes kifejezésmód és stílus megtalálása volt.

Első kiállítása 1966-ban Budapesten, a Mednyánszky Teremben volt, ahol már éretten jelentkezett sajátos, senki máshoz sem hasonlító stílusával, egyéni látás- és kifejezésmódjával. Nem kapcsolódott a '60-as és '70-es évek egyetlen, úgynevezett *divatos irányzat*ához sem. Ehelyett inkább saját, összetéveszthetetlen kifejezési nyelvét alkotta meg; korai munkái pedig a kelet-európai pop-arthoz sorolják. A szakmai siker mellett ennek a kiállításnak köszönhető Pekáry István festőművész atyai barátsága, aki először ismeretlenül ajánlotta a fiatal művész festményeit jó nevű, olasz galériáknak. Az 1970 óta Kölnben élő és alkotó Perneczky Géza művészettörténész és képzőművész még hazai műkritikusként írta az akkor huszonkilenc éves alkotóról, hogy „nem Picassot és nem Pollockot fedezte fel, hiszen őket könnyű és divat észrevenni, hanem azokat a forrásokat, amelyek közelebb állnak egy lehetséges kelet-európai atmoszféra mesés, derűs feldolgozásához. Az ikonokra kíváncsi tekintettel, de nem alázattal, vagy istenfélelemmel, hanem groteszk, játékos szemmel nézhetünk [...], lehet komolyan is venni, de van benne egy adag tréfa is. Hiszen Galambos Tamás képei mégiscsak Galambos-képek, már most azok és egyre inkább azzá válnak".[5] A Galambos-stílus elkezdett utat jelölni és törni magának, majd a hetvenes évektől fokozatosan átkerült a megtűrtek világába, ami azért érdekes, mert mindez annak ellenére történt, hogy Galambos semmiféle kompromisszumot sem volt hajlandó kötni. Az volt a szerencséje, hogy a szocializmus műítészei *infantilisnak*(!) tartották, és még arra se méltatták,

[4] Blaise Simon Balázs (1938-) a képzőművészeti főiskola festő szakára járt, ahonnét egy illegális festészeti kiállítás miatt 1963-ban alkotótársaival együtt kizárták. 1966-ban a neves genfi galériában, a *Galerie 5*-ben rendezett sikeres kiállítása után elhagyta hazáját és Svájcba távozott, majd Franciaországban telepedett le, ahol alkotópályája máig töretlen.

[5] Perneczky Géza: *Galambos Tamás kiállítása*. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs, 1968.

hogy foglalkozzanak vele. Általában hagyták festeni, ami nagy kegynek számított, és ehhez egy jelentős egyéni momentum is párosult, mert felesége, az ötvösművész Szilágyi Ildikó sokáig egzisztenciát biztosított a család számára. Két alkotó művész együttélésének a következménye az volt a szocializmusban, hogy az egyik önfeláldozása kellett ahhoz, hogy a mindennapokban élni tudjanak. Intelligens és szép döntés, amelyre nem sok – szintén művész – feleség lett volna hajlandó. Ennek ellenére és ezzel együtt a fokozatosan kiteljesedő ötvösművészi pálya is szakmai elismerést kapott, amikor megérkezett a munkásságért járó Ferenczy Noémi-díj.

A Galambos-alkotások főbb témái: a természet mikro és makro világa, az antik és keresztény mitológia történései, valamint az emberi természet, társadalom és politika szarkasztikus ábrázolása. Közel száz egyéni kiállításon szerepeltek a művek, amelyek többsége neves könyvkiadók illusztrációiként is ismertek. Magára vonatkozóan a *poszt-naiv* jelzőt használta, s abban az értelemben valóban naiv, hogy minden ábrázolt borzalom ellenére mélyen hisz az emberi és az isteni jóságban. De festőként egyáltalán nem naiv, hiszen ez nála – Barcsay és Hincz tanítványaként – szándékosan választott formanyelv. Pozsonyban hangzott el az életművet bemutató esten: „szoktak *naiv festőnek* is nevezni, sőt, olyan értelemben naiv vagyok, hogy jóhiszemű vagyok, s hiszek az emberekben, az emberi jóságban, de nem vagyok naiv festő, a gondolataim nem naivak, s ami a festészetemben rokon a naivokkal, az választott formanyelv nálam". [6] Egyféle tiltakozás volt ez a pártállam unalmas akadémizmusa ellen, de egyszerre kivonulás is volt az aktuális nyugati áramlatok kritikátlan majmolásában tobzódó, úgynevezett avantgard körökből. Érezte, hogy önálló alkotói utat kell járnia. Ez viszont kétségtelenül egy olyan „harmadik út"-hoz vezetett, amelyen nem volt teljesen egyedül. Művészként és emberileg is mindenfajta képmutatás, mesterkélt póz, szemellenzős bálványimádás, bigottság, kártékony és önigazoló történelemhamisítás ellen is megfogalmazza magát.

Kezdetben Deim Pállal, Bak Imrével, Nádler Istvánnal indult együtt, majd a Zuglói-körhöz is kapcsolódott, több – az akkori hatalom által betiltott – kiállításon vett részt. Saját alkotói törekvéseivel azonban mégis magányba vonult. Társtalanságában Balázs János, Román György, Szabó Vladimir, Pekáry István, Berki Viola, Gyulai Líviusz, Gross Arnold jelentettek igazodási pontokat. Ez nem tudatosodott benne, bár sokan megírták már. Az olyan karikaturistákhoz is kapcsolódott, mint Kaján Tibor, vagy a bábművész Kemény Henrik, vagy olyan alkotótársakhoz, mint Mándy Iván és Lakatos István. Negyed évszázada Lakatos úgy fogalmazott a barátjáról, hogy „a pőre komikum nevettet csupán. Galambos humora nem felületes, hanem a műfaj magasabb rendű formája: az irónia határvidékén hódít untalanul újabb és újabb tartományokat magának, anélkül azonban,

[6] „A Pozsonyi Casinoban, 2016. október 4-én, *Kaméleonok kora* címmel Arday Géza irodalmár és Galambos Tamás festőművész beszélget az alkotás szépségéről és nehézségéről, a művész sajátos, senkihez sem hasonlító post-naiv nyelvezetéről..." (http://www.pozsonyicasino.eu/2016/09/2016-oktoberi-programok/)

hogy finom gunyorossága átmenetileg is puszta szellemességbe, sértő gúnyba csapna át. Festőnk mosolya megértőbb, megbocsátóbb, mintha fölényeskedő irónia lenne, még kevésbé, mintha csupán szatíra, mely ostoroz, néha öl. Galambos látásmódja bölcsebb, elnézőbb [...], a dolgokat szelíden átitató, így leplező humor."[7] Természetesen a Galambos-festményeken sem mindig magától értetődő az *ironikus jelentés* kódja, olykor gondolatilag kell megküzdeni érte, s amely humoros (vagy tragikus) jelentéssel szolgálhat, és a közvetlenség és az érdekesség határán helyezkedik el, metaforája pedig a romantikus életérzés.

Kaméleon, „kaméleonizmus" és az irónia világa

A kortárs képzőművészek állami felkérést kaptak 2011-ben, hogy a jelentősnek ítélt történelmi eseményeket a képzőművészet nyelvén ábrázolják az Új Alaptörvény díszkiadásában. Galambos Tamás alkotta akkor az egyik legkarakteresebb, de egyúttal legtöbbet vitatott művet Nagy Imre újratemetésével kapcsolatban.[8] Galambos Tamás többször azt nyilatkozta, hogy megtiszteltetésnek érezte a felkérést, bár korábban sose kapott állami megrendelést, ezért szokatlan volt az alaphelyzet[9]. (Nemcsak a szocializmusban nem tartozott a kényeztetett művészek közé, hanem később sem, ezért mindig független tudott maradni. Így történt ez az *Agyaggalamblövők* című '70-es évekbeli, vagy a *Restaurátorok* című '80-as évekbeli képei esetében, majd 2006-ban festett *Barikád* és a *Kordon* festményeken is. Mindig is foglalkoztatták a nagy horderejű aktuális történelmi események, amelyeket a saját nézőpontjából festett meg, amihez a szatíra és az irónia elemeit használta fel. Jó néhány ilyen jellegű képet festett már a '60-as évek végétől kezdve, például a környezetpusztító technokráciáról, a szektás és bigott vallási fanatizmusról, taplófejű bürokratákról, Trianonról, nácizmusról, a Rákosi-korszakról, a bankok uralmáról vagy éppen a vörösiszap-katasztrófáról.) Amikor a Nagy Imre újratemetése mint téma először felvetődött, akkor tisztáznia kellett az ehhez való művészi és emberi viszonyulását. Tizenhét esztendős volt 1956-ban, amikor a gimnáziumi osztálytársaival vonultak fel az általuk festett transzparensekkel. Így vallott a forradalmi időkről: „23-án gyönyörű napsütéses idő volt, tanárunk vezetésével az egész osztály kivonult a Közgázhoz, majd át Budára a Bem-szoborhoz, utána a Parlament és a Rádió következett. Akkor még nem lőttek. Egész idő alatt szinte lebegtem az úttest fölött, olyan lelkesedést és elszántságot éreztem. Ha akkor fegyvert adnak a kezembe, minden áldozatra képes lettem volna. Az elkövetkező napokat a barátoméknál töltöttem a Baross utcában [...], kijártunk a városba, láttuk a sok szörnyűséget, lyukas zászlóval letakart forradalmárt, akasztott ÁVH-sokat. Sorba álltunk élelemért, és rettegtünk, amikor feltűntek a tankok

[7] Lakatos István (1927–2002) Kossuth-díjas író, költő és műfordító: *Galambos Tamás képeiről, Galambos Tamás képíró művészete*, Bp., 1994.

[8] Több újságíró (pl.: Tossenberger Adél, Stumpf András, Krausz Viktória) foglalkozott újságcikkében meglehetősen negatívan és rosszindulatúan a felkéréssel, illetve kifejezetten a kaméleonos *Nagy Imre újratemetése* című művel.

[9] Barta Boglárka: *Kaméleonok kora* (http://www.demokrata.hu/cikk/kameleonok-kora)

és szovjet páncélautók, és elkezdték géppuskázni a védtelen tömeget. Egy hét múlva sikerült hazavergődnöm Egerbe, ahol barátaimmal reggeltől estig terveket szőttünk disszidálásról, a szabad, boldog jövőről. Házunkban mindennapos vendégek voltak a városparancsnokok, a géppisztolyos forradalmárok, akik az uszodából jöttek, mert országos hírű versenyúszók és pólósok voltak. Ez főleg csinos nővérem miatt történt, aki szintén ifjúsági válogatott úszó volt. Ezért is, a sport segítségével sikerült a gimnáziumba kerülnie. De drága nagyanyámnak is nagy vonzereje volt, mert százával sütötte a fánkokat és más finomságokat. A csodálatos álmodozást hamarosan felváltotta a keserű valóság, a kilátástalanság. Csonka családok és rettegő emberek vettek körül. Az osztályunkban gyászoltuk a mártírhalált halt Magyar Katit, akit mentőautóban, sebesültek mentése közben géppuskáztak halálra. A fiatalok gyorsan túltették magukat a szomorúságon és nehézségeken, csak a jóra és szépre akartunk emlékezni, arra a néhány napra, amiről úgy éreztük, hogy valódi szabadságban éltünk."[10]

Meghatározó élmény maradt a fiatalember számára a kettősség, amikor láthatta a tömegnek még elvtársazó, majd kifütyült Nagy Imrét, és hallotta – főként a rádióból – a fokozatosan hőssé váló Nagy Imrét is. Megközelítésmódját független szellemben alakította ki, nem szólhatott bele senki, hogyan kívánja megjeleníteni ezt a történelmi pillanatot. Az újratemetéshez mint kegyeleti aktushoz rendkívüli tisztelettel közelített, hiszen több száz további áldozatra is emlékezni kellett. A résztvevők némelyikéhez és a tömegben megbúvó ügynökhadhoz, valamint az erőltetett párhuzamot személyileg is sugalló „kis" Rajk-féle kulisszákhoz viszont fájdalmas iróniával viszonyult. Éppen ezért a festmény egyik fő szimbóluma az arkangyal helyére festett kaméleon, amely a mesterségesen rendszert váltó és színüket változtató embereket szimbolizálja. A *kaméleonizmus* védjegyévé vált a nyolcvanas évek végétől kezdve, első verzióját 1988-ban, majd 1996-ban *Aranykór* címen festette meg újból. Valójában a kaméleon jelentése mindenki számára egyértelmű, és sajnos ma is ugyanolyan aktuális. Átvitt értelemben azt sugallja, hogy elmaradt az igazi rendszerváltás. Formailag természetesen megtörtént, de egyébként inkább privatizáltak az egykori elkövetők és családtagjaik, ugyanis kaméleon módjára színt váltottak: kommunistából kapitalisták lettek. Tehát büntetés helyett jutalom járt és további részvétel a politikai hatalomban, a különböző pártok színeiben. Mindehhez pedig sajnos, ha kényszerből is, mégiscsak asszisztált egy számos vonásában rokonszenves, de alapvetően mégiscsak álszenteskedő – magát rendszerváltónak valló – politikusi garnitúra. Ez mind áttételesen benne van a festmény mondanivalójában…

A képen a koporsók mellett állókat arcnélkülieknek ábrázolta, ami nem véletlen, hiszen más lelki hangulatban festette meg a koporsókat, a koszorúkat és azokat az embereket, akik a gyilkos Kádár-rendszert képviselték a koporsók mellett állva. Ezért lett mindegyikőjük kugli-fejű. Ezek közül az egyiknek arcot festett, ugyanis a művész meg akarta nyugtatni önnön lelkét azzal, hogy bizonyosan akadhatott közöttük olyan is, aki őszintén gyászolt, mert még közöttük is kellett,

[10] Szondi György (szerk.): *Galambos Tamás*, in: *Nyolcvanegy jeles hetvenes*, Napút Évkönyv, 2008, dec., 10. sz., 148–151. old.

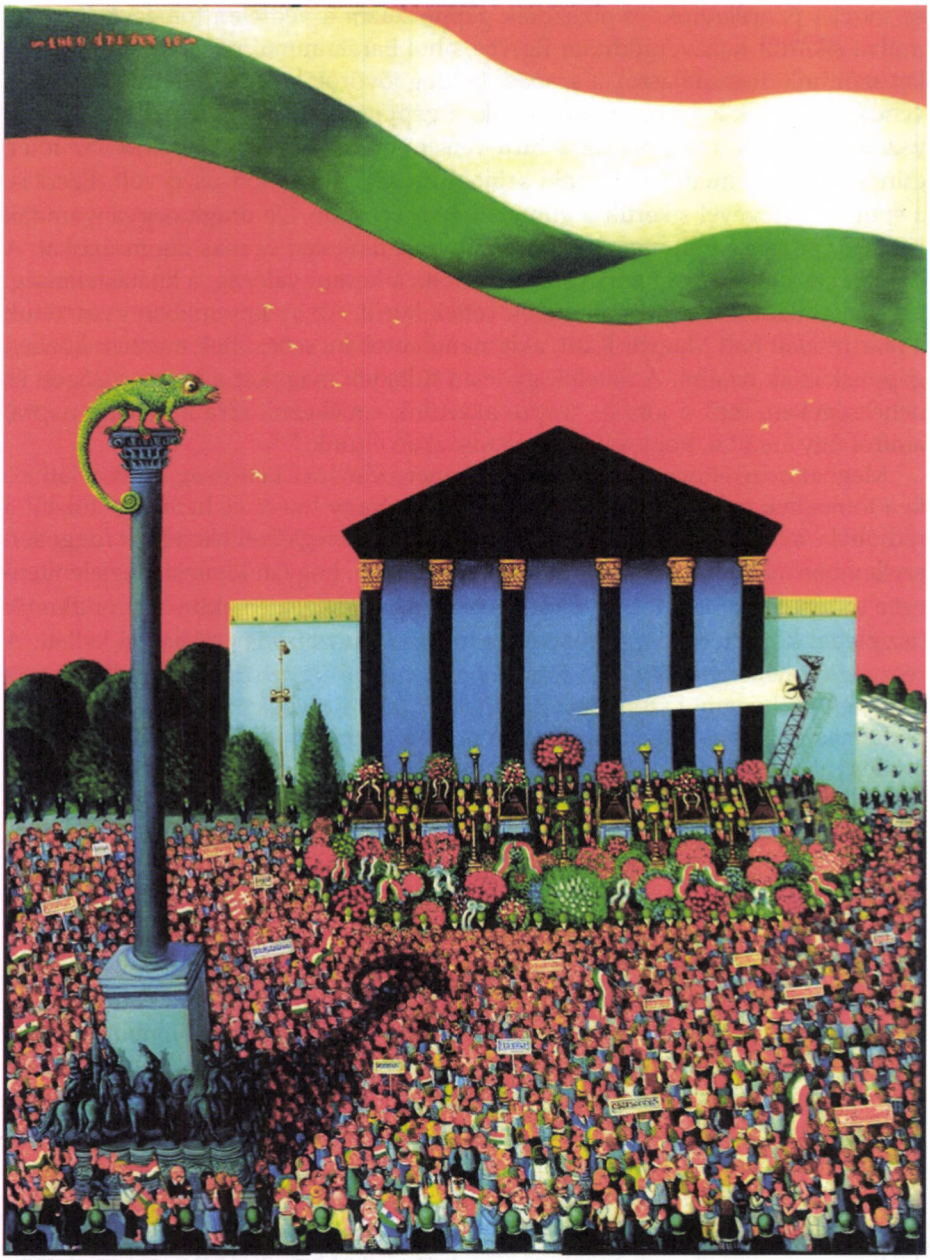

Galambos Tamás: Nagy Imre újratemetése (2011), olaj, vászon, 100 × 150 cm
(Az Alaptörvény díszkiadásához készült festménysorozat egyik darabja, állami tulajdon)

hogy legyenek igaz emberek, ha nem is sokan, olyanok, akik népi elkötelezettségűek vagy humanizált példányok voltak. A tömegben játszó gyerekek viszont fel sem fogták, hogy hol vannak, a felnőttek sem egységesek, mint ahogy a társadalmunk sem az. Tele volt a tér civil megfigyelőkkel, ám a rendszer utóhatásának nem volt vége. Akár a ravatal, a tömeg vagy a koszorúk is egyéni, összetéveszthetetlen kifejezésmódot tükröznek, szinte a középkori ikonfestészet kelléktárával komponáltak. Műveiben a népművészet, a magyar történelmi festészet, a groteszk karikatúra és a naiv festészet hagyományai egyaránt visszaköszönnek.

Galambos életművének kutatói szerint már az '50-es évek végétől kezdve tudatosan teremtette meg azt a két különböző, gyakran egybefonódó formanyelvet, amelyen máig alkot, egy sajátos, a politikai és társadalmi aktivizmusához kapcsolódó *közép-európai pop-art*-ot, valamint – a már említett – *poszt-naiv*nak nevezett stílust.

Társadalmi, politikai és történelmi összhatás

Galambos Tamás azon ritka polgári, nemzeti, szabadelvű és egyben tudatos környezetvédő elkötelezettséggel rendelkező művészek egyike, akinek világképe alkotásain keresztül külföldi kiadványokban is rendszeresen megjelenik. Nemzetközileg ismerik és elismerik a művészetét, a *Weekend Journal* – a *Wall Street Journal* hétvégi melléklete – néhány évvel ezelőtt interjút is készített vele. Szellemiségével és összetéveszthetetlen alkotói stílusával nemzeti kultúránk egyik kiemelkedő művésze. Nem véletlen, hogy Tölgyesi János művészettörténész már 1968-ban érzékelte: „Galambos Tamás újrafogalmazza a mítoszokat, újrateremti hőseiket, színekkel, formákkal a képein, úgy, hogy egyszerre hirdeti a nemzedékek formálta tartalom igazságait, és a mai, 20. századi igazságokat, amit a festő, korunk művésze ad hozzá újrafogalmazásaihoz. Itt, ebben a többletben kell keresnünk Galambos piktúrájának értelmét; abban a sajátos viszonyulásban, amellyel felmutatja a bibliai történetet, kissé mosolyogva, ironikusan, de ugyanakkor nosztalgiával, az elmúlt, a letűnt és visszahozhatatlan iránt."[11] Ez a „visszahozhatatlan" az, aminek az irónia hangján történő művészi ábrázolása mutatja be, hogy szüksége van Európának és hazánknak a 20. század során elvesztett, elhagyott, kidobott vagy megsemmisített emberi értékek erősítésére és olykor pótlására is.

Évi tíz-húsz festménye jelenik meg a világsajtóban, többek között olyan újságok, mint a *Times*, a *Financial Times* használják fel az alkotásait egy-egy cikkük illusztrálásaként, vagy írnak a festményeiről. A világ egyik legnagyobb könyvkiadója, a Penguin a *Nyár* című festményét tette Marquez *Száz év magány* című regényének a borítójára. Egy Londonban élő zenész barátja sokat segít a nemzetközi kapcsolattartásban és megjelenésben. Közel ötven külföldi és számtalan hazai kiállítása volt. A hetvenötödik születésnapján Egerben, gyermekkora helyszínén egy nagyszabású, szinte életmű-kiállítás volt, ahol kedvesen fogadták a régi egriek; jó volt annyi évtized után együtt emlékezni a helyiekkel.

[11] Tölgyesi János: *Galambos Tamás képei*, Jelenkor, 1968.

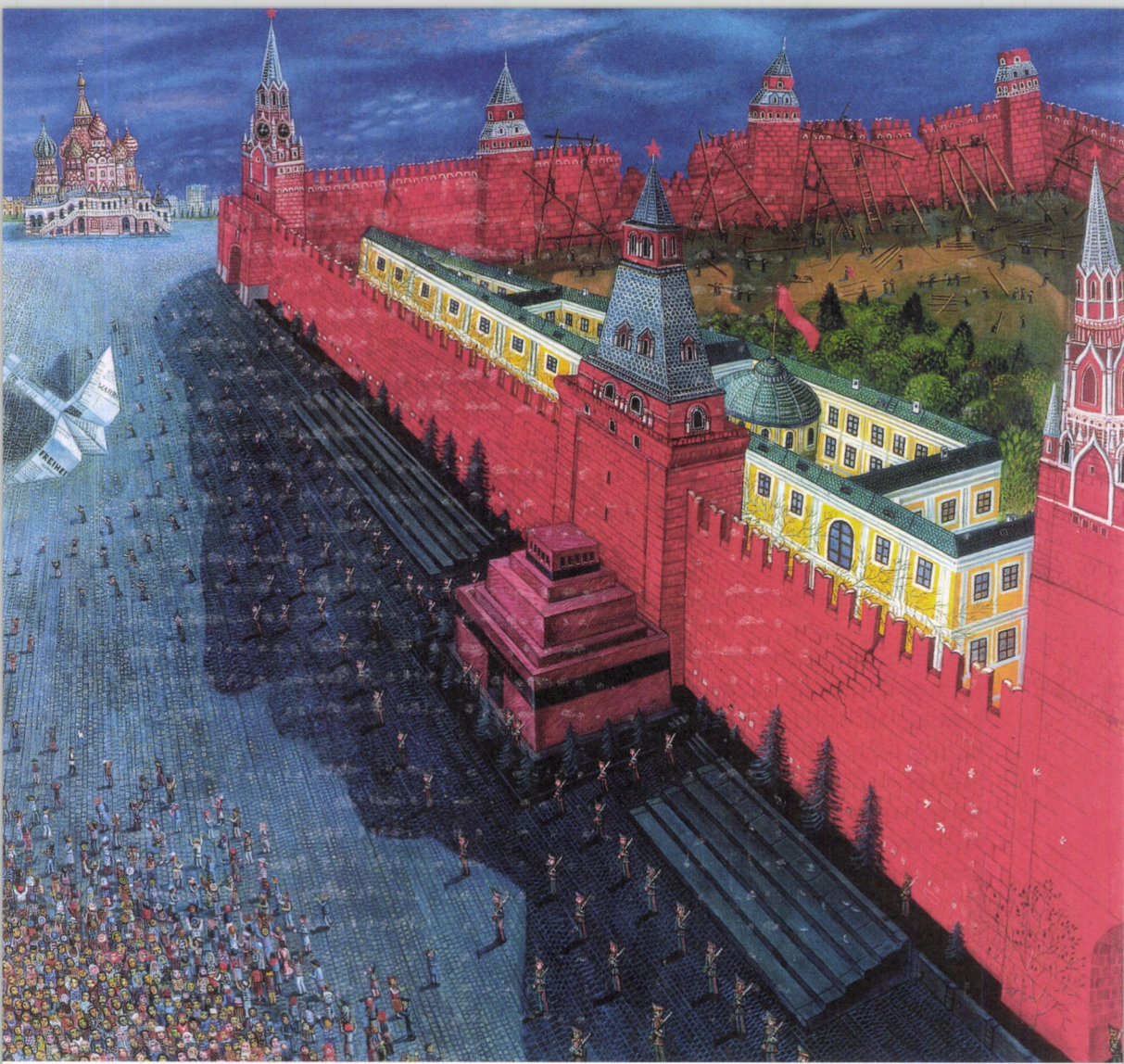

Galambos Tamás: Vörös tér (1988), olaj, vászon, 150×170 cm
(Magántulajdon, Budapest)

Egyetlen állami elismerését, a Munkácsy Mihály-díjat a rendszerváltozás idején, 1988-ban, ötvenéves korában kapta meg. Nemzetközi és szakmai díjak közül viszont számos jelentős művészeti elismerésben van része.[12] Itthon „beskatulyá-

[12] Művészeti díjai: Prix Suisse de la Peinture Naive, Los Angeles-i International Art Competition díj, Hatvani Tájkép Biennálé díja, Kohán György Emlékérem, a szegedi Nyári Tárlat díja, a szegedi Nyári Tárlat nagydíja, a szegedi Nyári Tárlat fődíja, a Szolnoki Biennálé festészeti nagydíja. 1964-től számos egyéni (Firenze, Párizs, München, Los Angeles, Caracas, Hamburg, Milano, Firenze, Torino, Helsinki, Pécs, Szeged, Hatvan, Sárvár, Keszthely, Eger stb.) és kollektív (Budapest: Ernst Múzeum, Műcsarnok, Székesfehérvár, Párizs, London, Firenze, Genova, New York, Vichy, Bécs, San Francisco, Kalifornia, Róma, Genf, Salzburg, Amsterdam, Szeged stb.) kiállításon mutatta be műveit.

zás" és „címkézés" jutott osztályrészül, hiába lett nemzetközileg ismert és elismert. Galambos Tamás visszafogott és szerény alkotó mint ahogyan a jelentős művészek jó része az. Ma is ugyanúgy alkot, mert most is ugyanúgy van mondanivalója a világról, a hazájáról, a természetről és az emberekről. Társadalmi és egyéni igazságkeresése ugyanúgy jelen van, mint korábbi alkotói periódusaiban. „Galambos Tamás munkásságában az eszközök megválasztása tudatos döntés eredménye, s az alkalmazás mikéntje sem egyszerűen attitűdkérdés. Mesterségbeli felkészültségét igazolja, hogy művészetében filozófiai igénnyel, világképi programmal érvényesül az az esztétikai minőség, amely az egyszerűség mögött rejlő nemes érzület, társadalmi vonzatú igazság hordozója."[13] A szürrealitásba hajló festmények élénk színű figurái, gyíkjai, baglyai, sáskái, pillangói, kaméleonjai, mutatványosai és bibliai alakjai első látásra mesebeli világba viszik a szemlélődőt, de a felszín alatt egy másik világ bontakozik ki. Wehner Tibor művészettörténész szerint „a Galambos-képeken megidézett hangyák, sáskák és lepkék, a gyíkok, a kaméleonok, a portrészerűen megjelenített baglyok, a bibliai alakok, a diktátorok és a katonák, a mutatványosok, a bábjátékosok és az építmények, a tájak túlfokozott dekorativitása, tündöklétessé, gyanúsan tetszetőssé érlelt szépsége furcsa, ambivalens befogadói érzetek élesztője. [...] A nagy egységekből felépített, világosan komponált – nagy távlatokat teremtő vagy parányvilágokat monumentálissá alakító, fölényes látószögek megnyitásával összegző hatású – műveket mérhetetlenül aprólékos kidolgozás, míves részletezés jellemzi."[14] Ezzel együtt Galambos a politikai és történelmi eseményekre is folyamatosan reflektál, ugyanis személyében egy véleményét nem titkoló, bátor, filozofikus-alkotót ismerhetünk. A Kádár-korban ellenzéki volt, mindig az igazságot igyekezett megfesteni, amihez az is hozzátartozik, hogy soha nem azt nézte, miként húzódhatna meg egy aktuális vagy a kifizetődő politikai hatalom farvizén, hanem igazi művészi szabadsággal él és alkot. Így készülhetett el például az *Agyaggalamblövők* 1979-ben, a *Bányaöltöző* 1981-ben, a *Restaurátorok* 1982-ben, s a *20. századi Jerikó falának leomlása* 1985-ben, majd a Szovjetunió végét is vászonra vitte a *Vörös tér* című alkotásán 1988-ban, de már 1980-ban megfestette a *Sej a mi lobogónkat* kezdetű mozgalmi dal vízióját is, amely a személyi kultusz stílusjegyeit mutatja be. Mindig mindent kiállított, amit tűrtek, mert az ábrázolásmódját gyerekszájként értékelték. Így történhetett meg, hogy Galambos Tamás önazonos maradhatott és nyolcvan esztendősen is *játékosan* szereti megfesteni a véleményét. Ahogy pár éve nyilatkozta: „ma is jólesik, ha valaki megpróbálja *olvasni* a festményeimet"[15]. Galambos Tamást jelentős munkásságán keresztül több nemzedék ismerheti és kedvelheti, mert ő a felnagyított részletek és őszinte véleményformálás festőművésze. Úgy gondolja, hogy az ecset bajnokának nem szabad hallgatnia, a művésznek kritikát kell megfogalmaznia, reagálnia kell a világ történéseire, múltunk megrázó eseményeire, sőt politikai fordulataira is. Életműve egy hatalmas élő tárlat, amely

[13] Bereczky Loránd: *Galambos Tamásról, Galambos Tamás képíró művészete*, Bp., 1994.
[14] Wehner Tibor: *Borzolt illúziók – Galambos Tamás festészetéről*, Mai Magyar Képzőművészet 9, Galambos Tamás monográfia, Bp., 2009.
[15] Somogyi F. Anikó: i. m. 16. old.

megmutatja, hogy Galambos Tamás hogyan látja a kommunizmus időszakát, a nácizmust, a diktátorokat, a rendszerváltást vagy éppen a 2010-ben történt vörösiszap-katasztrófát. Festményei állásfoglalásra késztetnek, mert semmiféleképpen sem lehet érzéketlenül elmenni mellettük – olvashattuk a legutóbbi, Hegyvidék Galériában tartott kiállításáról[16].

Galambos Tamás könnyed, mosolygós, nyitott és fiatalos gondolkodású; egy irodalmár *groteszk bíró*ként jellemezte, egy művészettörténész pedig *prédikátor*nak nevezte, aki hirdeti, hogy az élet *mégis* szép. Mindkettő fején találta a szöget, ugyanis alakjai a mesékből, a Bibliából, mondákból surrannak elénk, de festőjük belehelyezi őket az aktualizált 20. és 21. századi történelmi környezetbe. Sokat látott és sokat megélt alkotó, aki ezzel együtt meg tud állni és rácsodálkozik egy-egy érdekes, nem mindennapi jelenségre. Meglátja a környező – minket körülvevő – világunknak a fonákságait is, és ami a legfontosabb, hogy azonnal észreveszi a társadalmi és egyéni erkölcsi problémákat is, és felhívja rájuk a figyelmet. Felelősen gondolkodik a világról, önmagáról és rólunk, s mindezt úgy teszi, hogy a festményein visszatükröződő művészi látásmódjából kiiktatja a képmutatást és a sznobizmust. Saját kidolgozott szimbólumaival: pillangókkal és atomveszélyt jelző sáskákkal, színpompás virágokkal, bogarakkal, természeti képekkel küzd a szépért, ám mégis a szép ellen, úgy ahogyan egy egyházi mondás tartja: *tövis is kell, rózsa is kell, hogy az élet kivirágozzék*, vagy ahogyan Kosztolányi kiáltott fel: „Jaj, minden olyan szép, még a csúnya is!"[17]. Baudelaire vallotta, hogy a szép mindig bizarr, mert tartalmaz meghökkentő elemeket, ahogyan ez a Galambos-festményeken is megfigyelhető.

Hogy földi életünkben nincsenek véletlenek, hanem szükségszerűségek vannak, tapasztalhatjuk; elkerülhetetlen, pontosabban szólva sorsszerű alakulások, ami a fentiekben összefoglalt különleges alkotói életútból is egyértelműen kirajzolódik, mert egyértelmű sorszerűséget mutat ez a több évtizedes következetes alkotói munka.

[16] Mészáros Ákos: *Metsző színek, különleges stílusjegyek, Galambos Tamás művészete*, Új Ember, 2016. febr. 8-14-i sz., 5. old.

[17] Kosztolányi Dezső: *Szeptemberi áhitat*, Nyugat, 1935, 10. sz.

A MISZTIKUSOK ÚTJAI

Mikor aztán végére jutottam ezeknek a tanulmányoknak, minden igyekezetemmel a misztikusok útja felé fordultam, és megértettem, hogy az ő ösvényük csak az elmélet és a gyakorlat egységében járható. Fáradozásuk eredménye ugyanis az volt, hogy elhárították a lélek elé tornyosuló akadályokat, tisztán megőrizték magukat az aljas lelkülettől és gonosz jellemvonásaitól, hogy végül elérjék általa a szív teljes megtisztítását – mindentől, ami csak a Magasságos Istenen kívül létezik – és felékesítését az Istenről való elmélkedés gyönyörűségével. Az elméleti tudás könnyebb volt számomra a gyakorlatnál. Ezért azzal kezdtem, hogy tudásukat könyveik áttanulmányozása révén elsajátítottam. Ilyen volt például Abú Tálib al-Mekkíj – Isten legyen vele elégedett! – *A szívek tápláléka* című műve; aztán al-Hárith al-Muhászibíj könyvei; al-Dzsunejd, as-Siblíj, Abú Jazíd al-Bisztámíj – Szentelje meg az Isten lelküket! – sokat idézett magvas mondásai; és még egyéb művek az ő tanítómestereiktől. Így aztán megismertem tudományos célkitűzéseik lényegének magvát és elsajátítottam mindazt, ami tanulás és hallomás révén az ő útjukból egyáltalán megszerezhető. Nyilvánvalóvá lett számomra, hogy legjellemzőbb sajátságaik épp azok, amikkel nem ismerkedhetünk meg tanulás által, legfeljebb csak közvetlen tapasztalás, belső átélés, a tulajdonságok átváltozása folytán. Mert micsoda különbség van aközött, hogy valaki ismeri az egészség fogalmi meghatározását, valamint a jóllakottság meghatározását, okaikat és feltételeiket, és aközött, hogy ő maga egészséges és jóllakott. És mekkora a különbség aközött, aki ismeri a részegség meghatározását, tudniillik hogy az olyan állapotra vonatkozik, amely azért jön létre, mert a gyomorból felszálló gőzök rátelepednek a gondolkodás forrásaira, és aközött, aki részeg. Sőt olyan részeg, aki nemcsak hogy nem ismeri a részegség meghatározását, de nincs is tudatában részegségének. A józan viszont ismeri a részegség meghatározását és összetevőit, de semmi köze a részegség mámorához. Vagy ott van az orvos, aki éppen betegeskedik, jól ismeri az egészség fogalmi meghatározását, okait és a szükséges gyógyszereket, mégis híjával van az egészségnek. Éppen így különbség van aközött, hogy ismered az önmegtartóztatás lényegét, feltételeit és okait, és aközött, hogy magad éled át az önmegtartóztatás állapotát, mert lényed idegenkedik a világtól. Meg vagyok győződve arról, hogy nekik átélt állapotaik vannak, nem pedig közölhető vélekedésük. És ami csak az elméleti tudás segítségével megszerezhető, azt már elsajátítottam és nem maradt más hátra, mint az, ami a hallomás és a tanulás számára hozzáférhetetlen, mert csak a tapasztalás és a gyakorlás útján érhető el. És ama tanulmányok folyamán, melyeket végeztem és az utak során, melyeket a tudományok két fajtájának, a vallástudományoknak és a racionális tudományoknak a kutatása közben bejártam, elnyertem a magasságos Istenbe, a prófétaságba és az utolsó ítélet napjába vetett megingathatatlan hitet.

Ez a három hittétel nem konkrét, körülírható bizonyíték, hanem számos, nem részletezhető ok, körülmény és a tapasztalás által vert kiszakíthatatlan gyökeret a lelkemben. Világossá vált előttem, hogy a túlvilági boldogságot csak akkor érhetem el,

ha istenfélő életet élek, lemondok vágyaimról, meg hogy mindennél fontosabb a szív elszakadása a földi dolgoktól azáltal, hogy mind jobban idegenkedik e csalóka világtól, egyre inkább az örökkévalóság felé fordul, és minden igyekezetével a magasságos Isten felé törekszik. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha az ember lemond a hírnévről és a gazdagságról, s kerüli az elfoglaltságokat és kötöttségeket. Aztán megfigyeltem saját körülményeimet és úgy találtam, hogy belebonyolódtam a megkötöttségekbe, melyek körbefogtak mindenfelől. Megfigyeltem foglalatosságaimat, melyek között a tanítás és az oktatás a legkülönb, s azt találtam, hogy egyre csak olyan tudományokkal foglalatoskodtam, melyeknek nincs jelentősége és nincs semmi haszna a túlvilágra vivő úton. Azután elgondolkoztam azon, hogy milyen szándék vezérel a tanításban, és úgy találtam, hogy azt nem feltétlenül és kizárólagosan a magasságos Isten kedvéért végzem, hanem indítéka és mozgató rugója inkább a minél nagyobb tekintély kivívására irányuló törekvés és a hírnév terjedése utáni vágyakozás. Megbizonyosodtam tehát afelől, hogy omladozó szakadék peremére jutottam és már közel vagyok a pokol tüzéhez, ha neki nem látok dolgaim rendbe tételéhez. [...]

De akinek nem volt alkalma az átélésre, az a mások tapasztalata és csak hallomás útján szerezhet bizonyosságot róla, mert ha elég gyakran van együtt misztikusokkal, akkor bizonyossággal meg fogja érteni a reá utaló jelek segítségével. Így ha valaki részt vesz összejöveteleiken, átveszi tőlük ezt a hitet. Mert ők olyan emberek, akik soha nem hagyják, hogy a társuk boldogtalan legyen. És akinek nincs alkalma arra, hogy társaságukban megforduljon, annak egyértelmű bizonyítékok által meg kell győződnie arról, hogy ez az állapot lehetséges, amint említettük *A vallástudományok életre keltése* című munkánk egyik könyvében, melynek címe: *A szív csodái*. A bizonyítékokkal való igazolás: tudomány; az istenközelség állapotába jutás: átélés; a hallomás és tapasztalat jóhiszemű elfogadása pedig hit. Ez itt három fokozat: „Az Isten is fokozatokkal emeli magasabbra azokat, akik közületek hisznek és akiknek tudás adatott". Ezek után tudatlan emberek következnek. Ők azok, akik tagadják ennek alapját, csodálkoznak ezen a beszéden, és ha hallják, gúnyolódnak, és így szólnak: Furcsa, hogy mit össze nem hordanak! Pedig az ilyenekről mondta a magasságos Isten: „Vannak közöttük olyanok, akik hallgatnak rád. De amikor elmennek tőled, azt mondják azoknak, akiknek tudás adatott: »Mit is mondott ez itt az imént?« Ők azok, akiknek Isten lepecsételte a szívét, és akik a tulajdon vágyaikat követik." Elvette Isten hallásukat, és látásukat elvakította. És ami szükségképpen világossá vált számomra azáltal, hogy útjukon járva tapasztalatot szereztem, az a prófétaság valósága és sajátossága volt. Elengedhetetlen követelmény tehát a figyelmet a prófétaság alapjaira irányítani, mivel feltétlenül szüksége van rá az emberiségnek.

(Abú-Hámid Mohammed Al-Ghazálíj: *A tévelygésből kivezető út*. Ford. Németh Pál. 2003, Mikes International, Hága, 24–28. Részletek.)

HAJDÚ ANDRÁS

KÖZÉP-EURÓPA ÚJ ESÉLYE

A 2019-es európai parlamenti választás eredményei és lehetséges következményei a Visegrádi Négyek szempontjából

Az Európai Parlament új képviselőinek megválasztása 2019-ben a korábbi választásoknál jóval komolyabb érdeklődést váltott ki a visegrádi országok választóiban. A 2004-es uniós csatlakozás óta 2019 májusában volt a legmagasabb részvétel mind a négy országban, ami Szlovákia kivételével a kormánypártok sikerét és a jobboldal fölényét eredményezte a régióban. Az EP-választás eredményének hatására új lehetőségek nyíltak a visegrádi országok előtt: képviselőik befolyásosabb szerepet tölthetnek be a következő Európai Parlamentben, kormányaik pedig az utóbbi éveknél is látványosabb, hatékonyabb fellépésre is képesek lehetnek a következő időszakban.

A Visegrádi Négyek a 2019-es EP-választás előtt

A kommunista tömb összeomlását követően szinte azonnal megfogalmazódott annak az igénye és egyben szükségessége, hogy Közép-Európa országai összehangoltan, közösen lépjenek fel biztonság-, gazdaság- és egyéb szakpolitikai kérdések esetében. Az együttműködés tartós résztvevője Magyarország és Lengyelország mellett Csehszlovákia, majd az önálló állammá váló Csehország és Szlovákia lett az 1990-es években. Akkor a fő cél a nyugati integráció biztosítékának tekintett NATO-, és EU-tagság elérése volt, amit a 2000-es évekre minden érintett meg is valósított. Az új keretek között kezdetben mind a négy tárgyalt ország önállóan próbált boldogulni, érvényesíteni saját nemzeti érdekeit az EU intézményrendszerében, ami a rendszerváltást követően meghirdetett együttműködést is háttérbe szorította, protokolláris eseménysorozattá gyengítette.

A 2010-es évekre azonban a közép-európai kormányok felismerték, hogy önállóan egyre nehezebben tudják országaikat képviselni, az európai integráció mélyítését célzó lépések (pl. bankunió megteremtése) és gazdagabb, nagyobb tagállamok erősebb érdekérvényesítő képessége mellett csak akkor tudnak erőt mutatni, ha ahhoz szövetségeseket találnak. A folyamatot felgyorsította a 2015-ös migránsválság, valamint a menekültek szétosztását célzó kvótarendszer meghirdetése az uniós intézmények és a nagyobb tagállamok, elsősorban Németország részéről (Geddes-Scholten, 2016:85-86).

A geopolitikai helyzet és egymásra utaltság felismerésének jele, hogy a Visegrádi Négyek közötti együttműködés épp akkor vált szorosabbá, amikor az érintett országokat különböző európai pártcsaládokhoz tartozó szereplők irányították. Magyaror-

ság kormánypártjai, a Fidesz és a KDNP az Európai Néppárthoz (EPP) tartoznak. Lengyelországot 2015 ősze óta a Jog és Igazságosság (PiS) vezeti, amely az Európai Konzervatívok és Reformerek (ECR) frakció tagja az Európai Parlamentben. Szlovákia vezető kormánypártja 2012 óta a szociáldemokrata Smer, a cseh koalíció vezetői 2013–2017 között szintén a szociáldemokraták (ČSSD) voltak, akiket 2017-ben Andrej Babiš liberális EP-frakcióhoz tartozó pártja (ANO 2011) váltott. A geopolitikai és nemzeti érdekek a régióban erősebbnek bizonyultak a flexibilis ideológiai alapokra épített európai pártcsaládoknál, ami végső soron megnövelte az együttműködésben részt vevő országok politikai súlyát.

Gazdasági és politikai stabilitás összefonódása a Visegrádi Négyeknél

Az utóbbi években Közép-Európa két szempontból is markánsan különbözött az uniós tagállamok többségétől. Az egyik a gazdaság területére vonatkozik, ami többek között a gazdasági növekedésben is látványosan megmutatkozik. Közép-Európa 2010 óta gazdasági szempontból erősebbé vált, a gazdasági növekedés 2014-től rendre az uniós átlag, illetve az eurózóna tagállamainak átlaga felett alakult (lásd 1. táblázat).

1. Táblázat. Az EU 28 tagállamának és az eurózóna 19 tagállamának átlagos, valamint a Visegrádi Négyek GDP adatai 2007-2018 között.

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
EU 28	3.1	0.5	- 4.3	2.1	1.8	- 0.4	0.3	1.8	2.3	2.0	2.5	2.0
Eurózóna (19 tagállam)	3.1	0.5	- 4.5	2.1	1.6	- 0.9	- 0.2	1.4	2.1	1.9	2.4	1.9
Csehország	5.6	2.7	- 4.8	2.3	1.8	- 0.8	- 0.5	2.7	5.3	2.5	4.4	2.9
Lengyelország	7.0	4.2	2.8	3.6	5.0	1.6	1.4	3.3	3.8	3.1	4.8	5.1
Magyarország	0.4	0.9	- 6.6	0.7	1.7	- 1.6	2.1	4.2	3.5	2.3	4.1	4.9
Szlovákia	10.8	5.6	- 5.4	5.0	2.8	1.7	1.5	2.8	4.2	3.1	3.2	4.1

Forrás: Eurostat

A gazdasági stabilitás ráadásul hosszú időn keresztül Lengyelországban és Magyarországon politikai stabilitással is párosult. Jelentős politikai erő, szavazótábor koncentrálódott Magyarországon a Fidesz, Lengyelországban előbb a PO, később a PiS körül. Ez lehetővé tette, hogy egypárti, vagy néhány párt koalíciójából álló kormányok alakuljanak, amelyek ráadásul több cikluson át hivatalban maradnak, szemben a nyugat-európai klasszikus gyűjtőpártok egyre gyorsuló eróziójával és a politikai polarizáció növekedésével. Szlovákiában csak rövidebb ideig tudta betölteni ezt a szerepet a 2012–16 között egyedül kormányzó Smer, amely 2016-tól koalíció élén folytatta a kormányzást. Bár a párt népszerűségét számos kihívás érte, még mindig a legbefolyásosabb és legszervezettebb szlovák párt. Csehországban fokozatosan Andrej Babiš vált a legerősebb politikussá, aki 2017-ben foglalhatta el a miniszterelnöki széket, egyúttal a pártrendszer központi pozícióját, és emelkedett ki az átalakuló cseh pártrendszerből. A centrális pártrendszer „tankönyvi példája" ugyan Magyarország lett (Tóth–Török, 2014), azonban hasonló folyamatok, illetve hasonló helyzet kialakítására vonatkozó törekvések zajlot-

tak a régió többi országában is: a politikai versenyből kiemelkedő szereplő megosztott ellenzékkel néz szembe, akikkel szemben politikai és gazdasági stabilitást nyújt a választóknak és az üzleti élet szereplőinek, amely politikai irányvonalat a nemzeti szuverenitás és érdek hangsúlyozása egészít ki. A három elem egymást erősítő, egymással szorosan összefüggő politikai állásponttá vált, amely 2019. május végén, az EP-választás keretében egyszerre mérettetett meg mind a négy érintett államban.

Az EP-választás eredményei és következményei a Visegrádi Négyeknél

A Visegrádi Négyek esetében két jellegzetességet érdemes kiemelni a 2019-es EP-választással kapcsolatban. Az első a jobboldal markáns fölénye. A négy ország 106 mandátumából összesen 76-ot nyertek el jobboldali pártok. Az Európai Néppárt második legnépesebb delegációja a lengyel, a harmadik pedig a magyar lett (amennyiben az RMDSZ képviselőit is a Fidesz-KDNP mellé, és nem a román néppárti delegációba számítjuk), a 2009-ben a brit konzervatívok által életre hívott ECR-frakció domináns szereplője pedig a PiS lett. A másik jellegzetesség Szlovákiára nem érvényes, a másik három országban viszont fölényes győzelmet arattak a vezető kormánypártok, amelynek körülményeit és következményeit országonként mutatjuk be a következő alfejezetekben.

2. Táblázat. Az egyes pártok mandátumainak száma az Európai Parlament frakciói szerint a 2019-es EP-választás alkalmával[1].

Ország/ Párt	EPP	S&D	RE	Greens /EFA	ID	ECR	GUE /NGL	Egyéb
EU 28	**182**	**153**	**108**	**75**	**73**	**63**	**41**	**56**
V4	**39**	**16**	**10**	**3**	**2**	**32**	**1**	**3**
Csehország	**5**	**0**	**6**	**3**	**2**	**4**	**1**	**0**
ANO 2011	-	-	6	-	-	-	-	-
ODS	-	-	-	-	-	4	-	-
Piráti	-	-	-	3	-	-	-	-
TOP 09	2	-	-	-	-	-	-	-
STAN	1	-	-	-	-	-	-	-
SPD	-	-	-	-	2	-	-	-
KDU-ČSL	2	-	-	-	-	-	-	-
KSČM	-	-	-	-	-	-	1	-
Magyarország	**13**	**5**	**2**	**0**	**0**	**0**	**0**	**1**
Fidesz-KDNP	13	-	-	-	-	-	-	-
DK	-	4	-	-	-	-	-	-
Momentum	-	-	2	-	-	-	-	-
MSZP	-	1	-	-	-	-	-	-
Jobbik	-	-	-	-	-	-	-	1

[1] Az Európai Parlament várható képviselőcsoportjai a 2019. 06. 22-i állapot szerint.
EPP: Európai Néppárt, kereszténydemokrata. S&D: Szocialisták és Demokraták Baloldali Szövetsége, baloldali. RE: Európa Megújítása, liberális. Greens/EFA: Zöldek/Európai Szabad Szövetség, zöldek és etnikai-regionális pártok. ID: Identitás és Demokrácia, radikális jobboldali. ECR: Európai Konzervatívok és Reformerek, konzervatív. GUE/NGL: Egyesült Európai Baloldal/Északi Baloldal, radikális baloldali és kommunista pártok.

Lengyelország	**17**	**8**	**0**	**0**	**0**	**26**	**0**	**0**
PiS	-	-	-	-	-	26	-	-
PO	14	-	-	-	-	-	-	-
SLD	-	5	-	-	-	-	-	-
PSL	3	-	-	-	-	-	-	-
Wiosna	-	3	-	-	-	-	-	-
Szlovákia	**4**	**3**	**2**	**0**	**0**	**2**	**0**	**2**
PS	-	-	2	-	-	-	-	-
SPOLU	2	-	-	-	-	-	-	-
Smer	-	3	-	-	-	-	-	-
L'SNS	-	-	-	-	-	-	-	2
KDH	1	-	-	-	-	-	-	-
SaS	-	-	-	-	-	2	-	-
OL'aNO	1	-	-	-	-	-	-	-

Forrás: Európai Parlament

Csehország

A többi visegrádi országhoz hasonlóan az 1990-es évek második felére a cseh politika is a szociáldemokraták (ČSSD) és a konzervatívok (ODS) rivalizálásáról szólt, annyi különbséggel, hogy az ortodox kommunista irányvonalat képviselő kommunisták (KSČM) évtizedeken át önálló pólust tudtak képezni, akikkel viszont senki sem kívánt együtt kormányozni (Enyedi–Bértoa, 2010:14). A 2010-es választáson azonban a nagypártok meggyengültek (Dúró–Gallai, 2012: 71-72), a jobboldali koalíció 2013-as bukása után pedig a cseh pártrendszer alapjaiban változott meg, számos új szereplő jelent meg. Az új helyzetből fokozatosan Andrej Babiš nagyvállalkozó és pártja (ANO 2011) emelkedett ki győztesként, amely 2017-ben megnyerte a parlamenti választást. Babis kormányfőként azzal is jelét adta politikai pragmatizmusának, hogy a korábban páriaként kezelt kommunistákkal is hajlandó együttműködni.

A 2019-es EP-választás újra Babiš győzelmét hozta, miközben a cseh politika változását meghatározó trendek folytatódtak. A májusi választás a régi baloldal bukását hozta. A szociáldemokraták 5 százalék alatt végeztek, és így elveszítették mind a négy mandátumukat, a kommunisták pedig csak egyet tudtak megtartani a korábbi háromból. 2017-hez hasonlóan ismét jól szerepelt a posztmodern baloldalt képviselő Kalózpárt (Piráti) és Tomio Okamura iszlámellenes pártja, a Szabadság és Közvetlen Demokrácia (Svoboda a přímá demokracie – Tomio Okamura, SPD). Előbbi három, utóbbi két mandátumot szerzett. Ez az eredmény egyúttal azt is jelenti, hogy Babiš továbbra is kiemelkedik a cseh politika szereplői közül, továbbra is a pártrendszer centrumának számít, amely pozícióból a tőle jobbra és balra állókkal is képes alkalmi, vagy akár hosszabb távra szóló együttműködést kialakítani.

Magyarország

Az 1990-es évek második felétől a magyar pártrendszert két blokk versengése jellemezte, amely blokkokat a Fidesz, illetve a Magyar Szocialista Párt (MSZP) vezette.

A 2006-os választási győzelem után az MSZP és liberális szövetségesének (SZDSZ) népszerűsége drasztikusan csökkent, aminek hatására lényegében a 2009-es EP-választásra kialakultak az új erőviszonyok: a Fidesz-KDNP kimagasló támogatottsága mellett jóval gyengébb baloldali (MSZP), radikális jobboldali (Jobbik) és zöld (LMP) pártok alkották az ellenzéki oldalt, amelyek éveken át nem tudtak együttműködni. Ez a „képlet" vezetett el a 2010-es választáshoz, ami a Fidesz első kétharmados győzelmét eredményezte parlamenti választáson (Enyedi–Benoit, 2011; Tóth–Török, 2014), ami további két alkalommal is megismétlődött, 2018-ban annak ellenére is, hogy az ellenzéki pártok már kísérletet tettek laza együttműködésre.

A 2019-es EP-választás eredménye változtatott a közel egy évtizeden át fennálló magyarországi erőviszonyokon. Az ellenzéki oldal helyzetét 2010 után tovább bonyolította az MSZP hegemóniájának megszűnése a baloldalon. 2019 májusában az MSZP-nél sokkal jobb eredményt ért el a korábbi miniszterelnök, Gyurcsány Ferenc által alapított Demokratikus Koalíció és a liberális Momentum Mozgalom is. A két ellenzéki szervezet annak is köszönhette sikerét, hogy 2019-re nem csupán az MSZP, hanem centrális pártrendszer másik két ellenzéki pártjának támogatottsága is jelentősen csökkent, a Jobbik csak egy mandátumot szerzett, az LMP pedig messze az 5 százalékos küszöb alatt teljesített. Ezek az eredmények rövid távon az ellenzéken belüli erőviszonyokat írták újra, Orbán Viktor és a Fidesz fölénye továbbra is jelentős.

Lengyelország

A rendszerváltás után több alkalommal (1993–1997, 2001–2005) is kormányzó lengyel posztkommunisták támogatottsága a 2005-ös parlamenti választáson összeomlott, azóta az ország politikai élete két jobboldali párt, a Polgári Platform (PO), valamint a Jog és Igazságosság párharcáról szól. A két párt között hosszú időn át elsősorban az állam gazdasági szerepvállalásának mértéke, kultúrpolitikai kérdések megítélése, valamint az európai színtéren történő érdekérvényesítés határozottsága és stílusa jelentette a különbséget (Enyedi–Bértoa, 2010:16; Dúró–Gallai, 2012:20-29). 2007–2015 között a PO vezetett a versenyben, 2015 óta azonban a PiS népszerűsége a magasabb. A két nagy párt mellett csak néhány kisebb szereplő tudott érvényesülni, a 2015-ös parlamenti választáson ráadásul baloldali párt nem szerzett mandátumot (Marcinkiewicz-Stegmaier, 2016). 2007–2015 között a politikai verseny centrumában a PO állt, jobboldali ellenzékként a PiS, baloldaliként a posztkommunisták, ami 2015-ben annyiban változott meg, hogy a PO és a PiS helyet cserélt kormány-ellenzék szempontból. 2019 tavaszán azonban komoly kihívás jelentett a PiS számára, hogy a PO egy széles ellenzéki összefogás élére állt.

A 2019-es EP-választás lényegében a 2015 óta kormányzó, PiS által megjelenített „új" és a 2015 előtti „régi" politikai elit összecsapásává vált, miután a PO nem csupán korábbi koalíciós partnerével, a Lengyel Néppárttal (PSL), hanem a posztkommunistákkal (SLD), a liberálisokkal (Nowoczesna) és más kisebb pártokkal közös listát állított Európai Koalíció néven. Az új kezdeményezés mellett szinte valamennyi 2015 előtt hivatalban lévő kormányfő és befolyásos politikus felsorakozott. Velük szemben a PiS is tapasztalt politikusok sorát indította, ami azt eredményezte, hogy a lengyel mandátumok jelentős részét egykori kormányfők, miniszterek töltik be. Az Európai

Koalíció keretében, a PO jelöltjeként képviselői mandátumot szerzett például Jerzy Buzek (1997–2001) és Ewa Kopacz (2014–2015), a baloldal jelöltjeként Włodzimierz Cimoszewicz (1996–1997), Leszek Miller (2001–2004) és Marek Belka (2004-2005) korábbi miniszterelnök, valamint Janusz Lewandowski (2010–2014) és Danuta Hübner (2004–2009) korábbi bizottsági tag és még négy egykori miniszter. A PiS oldalán Beata Szydło miniszterelnök (2015–2017), Ryszard Legutko oktatási miniszter (2007) és ECR frakcióvezetője az EP-ben (2011-től), valamint hat miniszter tartozik a legtapasztaltabb és legnevesebb politikusok körébe. Rajtuk kívül egyedül a baloldali Tavasz (Wiosna) listája tudott képviselőket juttatni az Európai Parlamentbe. Ez azt jelenti, hogy folytatódik a PiS–PO párharca a lengyel politikában, amelyben a PiS nem csupán megtartotta 2015-ben kiharcolt előnyét, hanem kissé növelni is tudta 2019 májusára. Amennyiben az őszi parlamenti választáson ismét a PiS nyer, folytatódhat a párt karakteres, brüsszeli konfliktusoktól sem mentes politikája.

Szlovákia

A szlovák a régió egyetlen olyan pártrendszere, amelyben a kommunista múlthoz való viszony gyakorlatilag súlytalan kérdéssé vált, mert az egykori állampárti vezetők a rendszerváltás idején minden új pártba beépültek. Az 1990-es években Vladimír Mečiar személye volt a szlovák politika elsődleges tagoló ereje: a pártok vele együttműködő és őt leváltani szándékozó blokkokba tömörültek (Dúró–Gallai, 2012:84). A 2000-es évek közepétől ezt a szerepet Robert Fico vette át, aki ugyan pragmatikusabb Mečiarnál, azonban a karizmatikus politikus által vezetett baloldali, nacionalista elemeket tömörítő blokk és a liberális, konzervatív pártok szövetségének rivalizálása az új évezredben is fennmaradt (Enyedi–Bértoa, 2010:15). A politikai földrengésként értékelt 2016-os parlamenti választást követően úgy tűnt, hogy ez a helyzet jelentősen megváltozhat: Fico a vártnál gyengébb eredmény után régi nacionalista szövetségese, a Szlovák Nemzeti Párt (SNS) mellett a jobboldalról is beemelt két pártot a koalícióba. A Híd–Most mellett a 2016-os kampány egyik leghangosabb Fico-ellenes szereplője, a Háló (Sieť,) nevű párt is csatlakozott a kormányhoz. Ez megteremtette az esélyét annak, hogy a Fico által vezetett politikai centrum kétoldalú ellenzékkel nézzen szembe, amelynek konzervatív, liberális (SaS, OL'aNO) és radikális (Sme Rodina, L'SNS) pártjai nem tudnak összefogni Ficoval szemben (Rybář-Spáč, 2017).

2016 óta azonban a kormánypártok támogatottsága jelentősen csökkent. A Háló néhány hét alatt felmorzsolódott az éles váltás következtében. A Híd–Most esetében ez a folyamat lassabban zajlott, azonban 2019 során látványosan megmutatkozott, előbb Bugár Béla 3,1 százalékos eredményében az elnökválasztáson, majd pártja 2,6 százalékos szereplésével az EP-választáson. A kormánypártok támogatottságának csökkenése a Smert sem kerülte el. A társadalom kettészakadásának fokozódása, a 2018-as újságíró-gyilkosság utáni tüntetések hozzájárultak ahhoz, hogy Fico 2018-ban lemondott a miniszterelnöki tisztségéről, pártja pedig elbukta a 2019-es elnökválasztást, majd az EP-választáson is a második helyre szorult egy új liberális ellenzéki szövetséggel (PS-SPOLU) szemben. Zuzana Čaputová győzelme az elnökválasztáson, majd a mögötte álló szereplők sikere az EP-választáson azt jelenti, hogy folytatódik

a szlovák politikát meghatározó két blokk közötti küzdelem. Az EP-választás során az is megmutatkozott, hogy a pártrendszer jobbszélén stabilizálta 10 százalék körüli támogatottságát a szélsőséges, roma- és EU-ellenes Marián Kotleba pártja, a Mi Szlovákiánk Néppárt (L'SNS), akivel senki sem hajlandó együttműködni. Az EP-választás a jobboldal korábban meghatározó szereplőjének számító Magyar Közösség Pártja számára (is) újabb kudarcot hozott, a párt nem tudta átlépni az 5 százalékos küszöböt, így Pozsony után már Strasbourgban sem rendelkezik képviselővel.

Az EP-választás lehetséges hatásai – Közép-Európa új esélye

A 2019-es EP-választás több szempontból is új helyzetet teremtett és egyúttal új lehetőségek előtt nyitott teret az Európai Unión belüli közép-európai érdekképviselet esetében is. Ezért a régió eredményeit nem csupán az országok belpolitikai folyamataira gyakorolt hatás, hanem az európai színtér, a Visegrádi Négyek mozgástere szempontjából is érdemes megvizsgálni.

A jobboldali dominancia jelensége az előző fejezetben már említésre került, azonban a továbbra is legnagyobb frakcióval rendelkező Európai Néppárt belső viszonyaira érdemes részletesebben is kitérni. Az EPP ugyan 2019-ben is az Európai Parlament legnagyobb frakciója maradt, korábbi mérete és befolyása viszont jelentősen csökkent. 2004-ben, a keleti bővítést követő első választáson még 268 képviselő alkotta az EPP frakcióját, 5 évvel később a már 27 tagállamban zajló választást követően 265 tagja volt, 2014-ben 221 fővel alakult meg a frakció, 2019-ben viszont csak 182 képviselő várja a július 1-jén esedékes alakuló ülést. Az EPP képviselőszáma kilépések (pl. brit konzervatívok 2009-ben), majd a korábban meghatározó és befolyásos, nagy tagállamok (pl. Franciaország, Olaszország, Spanyolország) pártjainak jelentős gyengülése miatt csökkent. Ennek következtében a lengyel a második, a magyar pedig (ha a Fidesz-KDNP 13 mandátuma mellett az RMDSZ 2 képviselőjét is figyelembe vesszük) a harmadik legnépesebb delegációvá vált az EPP soraiban. Korábban igen valószínűtlennek tűnt, hogy a hagyományos nagy gyűjtőpártokat tömörítő frakciókban (EPP, S&D, liberálisok) ilyen súlyt képviseljenek a 2004 után csatlakozott országokból érkező képviselők.

A régió jobboldali karakterének másik jele, hogy a brit konzervatívok kezdeményezésére alakult ECR frakcióban a PiS delegációja vált dominánssá. A kilépési folyamat, valamint a belső hatalmi harcok miatt a brit konzervatívok gyakorlatilag nem végeztek érdemi kampánytevékenységet, így a párt mindössze négy mandátumot szerzett az Egyesült Királyság kilépéséhez továbbra is ragaszkodó Brexit Párt (Brexit Party) árnyékában. Az új ECR frakció képviselőinek több mint harmadát a PiS delegációja jelenti, a képviselők több mint fele pedig a visegrádi országokból érkezik. Az ellenséges PiS–PO viszony miatt azonban nehezen elképzelhető, hogy az EPP partnerként tekintene az ECR frakcióra, amelynek létszáma is csökkent az előző ciklushoz képest, ráadásul politikai befolyása az Egyesült Királyság távozását követően tovább fog gyengülni.

Az Európai Parlament, illetve az EPP frakciója mellett más uniós intézményekben is növekedhet a Visegrádi Négyek befolyása, amennyiben kormányaik képesek az egységes fellépésre. 2019 májusára a nagy nyugati tagállamok kormányai gyakorlatilag „lefagytak", amit az EP-választás csak megerősített, és új helyzetet teremtett a

vezető uniós tisztségek elosztása szempontjából is. Az Egyesült Királyság helyzete és jövője továbbra is kérdéses, ráadásul Theresa May miniszterelnök május végi lemondása után a kormányzó konzervatívok több hónapon át húzódó utódlási folyamat mellett döntöttek, ami a brit aktivitást és befolyást tovább csökkentette Brüsszelben. Spanyolországban az áprilisi előrehozott választás óta nem tudott új kormány alakulni. Németországban a koalíció tevékenységét a Szociáldemokrata Párt (SPD) elhúzódó válsága, a CDU belső villongásai egyaránt hátráltatják. A kormánypártok ráadásul a Zöldek támogatottságának drasztikus növekedése miatt még inkább belpolitikai kérdésekre koncentrálnak. Olaszország mozgásterét a 2018-ban hivatalba lépett „furcsa koalíció" korlátozza, amely nem csupán az uniós intézményekkel áll komoly vitában, hanem belső feszültségeit is egyre nehezebben tudja kezelni. A kormány leghatározottabb és legaktívabb politikusa nem a miniszterelnök Giuseppe Conte, vagy a parlamenti választás legerősebb pártjának, az Öt Csillag Mozgalomnak (M5S) valamely politikusa, hanem a bevándorlásellenes és euroszkeptikus Liga (Lega) vezetője, Matteo Salvini.

Ebben a helyzetben esély nyílt arra, hogy 2014 után, amikor Donald Tusk az Európa Tanács elnöki tisztségébe került, az EU egyik meghatározó tisztségébe (pl. kül- és biztonságpolitikai főképviselő) a régióból kerüljön politikus. Emellett a visegrádi országok a többi befolyásos tisztség elosztása során is hatékonyabban tudják álláspontjukat kifejteni, mint a korábbi EP-választásokat követően.

Összegzés

A 2019-es EP-választás a visegrádi országokban Szlovákia kivételével a vezető kormánypártok erősödését eredményezték. A cseh, a magyar és a lengyel kormányfő pártja egyaránt jelentős előnnyel végzett az első helyen. A visegrádi országokban a jobboldali pártok markáns fölénye tapasztalható, a megválasztott képviselők döntő többsége jobboldali pártokból kerül ki, és néhány kivételtől eltekintve az EP jobboldali frakcióihoz (EPP, ECR, ID) csatlakoztak. Az EP-választás eredménye arra utal, hogy a politikai és gazdasági stabilitás a közeljövőben fennmarad a visegrádi országokban (Szlovákiában a Smer meggyengülése ellenére nem körvonalazódik egyértelmű alternatíva). Amennyiben a kormányok tovább erősítik a 2015 után intenzívebbé váló együttműködést, akkor a visegrádi országok erősebb, láthatóbb és befolyásosabb csoportot alkothatnak az átalakuló európai politikában.

Felhasznált irodalom

Dúró József – Gallai Sándor (2012): *Az átmenet sajátosságai a visegrádi országokban*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.

Enyedi Zsolt – Benoit, Kenneth (2011): *Kritikus választás 2010. A magyar pártrendszer átrendeződése a bal–jobb dimenzióban*. In: Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 17–42.

Enyedi Zsolt – Bértoa, Fernando Casal (2010): *Pártverseny-mintázatok és blokk-politika Kelet-Közép-Európában (1990–2009)*. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 19, No. 1, 7-30.
Geddes, Andrew – Scholten, Peter (2016): *The politics of migration & immigration in Europe*. London, SAGE Publications Ltd.
Hix, Simon – Noury, Abdul G. – Roland, Gérard (2007): *Democratic Politics in the European Parliament*. Cambridge, Cambridge University Press.
Marcinkiewicz, Kamil – Stegmaier, Mary (2016): *The parliamentary election in Poland, October 2015*. In: *Electoral Studies*, Vol. 41, 221-224.
Rybář, Marek – Spáč, Peter (2017): *The March 2016 parliamentary elections in Slovakia: A political earthquake*. In: *Electoral Studies*, Vol. 45, 153–156.
Spáč, Peter (2014): *The 2012 parliamentary elections in Slovakia*. In: *Electoral Studies*, Vol. 33, 343–346.
Stegmaier, Mary–Linek, Lukáš (2014): *The parliamentary election in the Czech Republic, October 2013*. In: *Electoral Studies*, Vol. 35, 385–388.
Szczerbiak, Aleks (2013): *Poland (Mainly) Chooses Stability and Continuity: The October 2011 Polish Parliamentary Election*. In: *Perspectives on European Politics and Society*, Vol. 14, No. 4, 480–504.
Tóth Csaba – Török Gábor (2014): *Az új pártrendszer*. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest, TÁRKI, 511–531.

PETŐ ZOLTÁN

A MODERNITÁS IRRACIONALIZMUSA

Nyirkos Tamás: Politikai teológiák

Nyirkos Tamás politikai filozófus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanára az utóbbi években több értékes és a magyar politikai gondolkodás viszonylatában tulajdonképpen hiánypótlónak is nevezhető művet publikált. E művek tematikája a francia „ultramontán" ellenforradalmár szerzők (de Maistre, de Bonald, Chateaubriand) politikai gondolkodásától a modernkori haladáseszme teológiai gyökerein át a „többség zsarnokságának", vagyis a demokrácia egy lehetséges negatív kimenetelének elemzéséig terjed.[1] Ilyen előzmények után nem is meglepő a jelen mű témaválasztása: Nyirkos új könyve a modernitás olyan „uralkodó eszméit" vizsgálja hét fejezeten keresztül, mint amilyen a népszuverenitás, a többségi elv, a demokrácia, a modern totalitárius diktatúrákhoz kapcsolódó ideológiák, a politikai gazdaságtan vagy a mélyökológia – szándékai szerint kimutatva, hogy ezek mind a *politikai teológia* körébe tartoznak. Nyirkos mindenekelőtt azt érti e fogalom alatt, hogy a modernitás legfontosabb politikai-ideológiai képződményei egytől egyig a keresztény teológiá-

[1] Lásd: Nyirkos Tamás: *Az ötfejű sas - Teológia és politika a francia ellenforradalomban*. Attraktor, 2014, Máriabesnyő; *Bevezetés a világvégéhez - Joachim apát történelmi misztikája*, Attraktor, 2015, Máriabesnyő; *The Tyranny of the Majority*. Routledge, 2018, New York/London

ból származtathatók, mint annak szekularizált és leegyszerűsített utánzatai. A *Theosz*, vagyis a kereszténység transzcendens istenfogalmának helyén egy szintén transzcendens, de lényegében a bibliai bálványimádás fogalmát kimerítő módon abszolutizált, absztrakt létező áll: a demokrácia „népakarata" a diktatúrák „vezére" az ökonómusok „gazdasága" vagy az ökológusok „természete."

Nyirkos új könyve – mint az talán már az eddigiekből sejthető – nem csupán narratív módon viszonyul tárgyához, hanem kifejezetten polemikusan is, így a szöveget, amellett hogy a politikai gondolkodás eszmetörténetének egy fontos szeletébe nyújt átfogó betekintést, akár modernitáskritikaként is olvashatjuk. Ez pedig igen bátor vállalkozás, tekintve, hogy éppen azoknak az eszméknek és elméleteknek az irracionalitását mutatja be, amelyek többségében a 21. század első felében mind az „utca embere", mind a politikai elit, vagy a kortárs értelmiség legnagyobb része kérdőjelek nélkül hisz, vagy hinni látszik. A könyv egyik legüdítőbb vonása éppen az, hogy szerzője gyaníthatóan azon „eretnekek" körébe tartozik, akik számos „megkérdőjelezhetetlennek" vagy „magától értetődőnek" beállított sémát megkérdőjeleznek, nem fogadva el a politikai, szociális és morális képmutatást, valamint egy, a gazdasági öncélúság homályos dogmáinak alávetett gondolkodást.

A politikai teológia fogalma köztudomásúan Carl Schmitt klasszikus, eredetileg 1922-ben megjelent művéből[2] került be a politikai gondolkodás mai fogalomkészletébe. A másik forrás Eric Voegelin, aki főként a huszadik századi diktatúrák ideológiája kapcsán beszélt „politikai vallásokról."[3]

Nyirkos nagyjából a Schmitt által kijelölt nyomvonalon elindulva elemzi a modernitás fent említett ideológiai és politikai összefüggéseit.

Már a könyv elején, Émile Cammaerts nyomán kijelenti, hogy „korunk nem a hitetlenség kora" és hogy különböző, egymásnak is ellentmondó, zavaros hitek jellemzik. „A modernség egyes ideológiái a racionalitás nyomait sem mutatják, vagyis sokkal inkább babonák, és sokkal több vakhitet követelnek, mint állítólag kevésbé felvilágosult elődeik."[4] „A »politikai teológiák« pontosan a politikából kiszorított egyéb, mondjuk úgy, hagyományos hit-, gyakorlat- és intézményrendszerek ellenében, azok pótlására jöttek létre"[5] – írja Nyirkos, Schmitt nyomán úgy vélve, hogy „[…] első látásra tisztán politikainak tűnő gondolati struktúrákról derül ki, hogy valójában mélységes analógiát mutatnak valamilyen teológiai rendszerrel."[6]

Kiindulási alap a kora újkor néhány jelentős politikai gondolkodójának, mint Descartes-nak, Hobbes-nak vagy Rousseau-nak a szuverenitás mibenlétéről való fejtegetése – Schmitt és Nyirkos szerint e szerzők úgy írtak a szuverénről, „mint aki a törvényeket alkotó Istenhez hasonló." A különbség csupán abban áll, hogy Descartes a

[2] Carl Schmitt: *Politische Theologie*. München und Leipzig, Duncker und Humblot, 1922. Magyarul lásd: Carl Schmitt: *Politikai teológia*. Ford. Paczolay Péter. Budapest, 1992, ELTE ÁJK

[3] *From „Political Theology" to „Political Religion": Eric Voegelin and Carl Schmitt*. Thierry Gontier: *The Review of Politics*, 2013, Vol. 75, No. 1. 25–43.

[4] Nyirkos Tamás: *Politikai teológiák. A demokráciától az ökológiáig*. 2018, Typotex/Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 9.

[5] Uo. 11.

[6] Uo. 15.

királyról, Hobbes az államról, Rousseau (és nyomában Sieyès) pedig a népről mondja ugyanezt.[7] Nyirkos szerint ebben a korban alakul ki az a tézis, mely szerint „a politikai szuverén [...] a teológiai szuverénnek, Istennek felel meg, a polgári törvény pedig az Isten által teremtett világot irányító természeti törvénynek.[8]" A schmitt-i fogalomszociológia nyomán (C. S. Lewist és Leibniz *Nova methodusát* is idézve) arra a következtetésre jut, hogy az adott korszakok metafizikai és politikai világképe között szoros összefüggés van. Kitér az „újdonság politikai teológiájára"[9], amely kimondja, hogy a jelenkori társadalom eljutott egy új eszkatológiáig: mindez tulajdonképpen nem más, mint a „megállíthatatlan haladásba", valamint a „fogyasztás folytonos növekedésébe vetett kritikátlan hit", egy olyan hit ráadásul, amelynek sosem kell igazolnia önmagát, mert arra a dogmára épül, miszerint „az új szükségképpen jobb, mint a régi."[10] Nyirkos szerint a reflektálatlan haladáshit egyik implicit következménye az, hogy – a középkor gyakorlatával ellentétben – éppen a politikai és a teológiai szférák mosódnak teljesen egymásba, miközben a teológiai szféra „nem teológiainak" álcázza magát: ez pedig minden korábbinál nagyobb veszélyt jelent a racionalitásra nézve. A legszemléletesebben ezt a Schmittel vitatkozó Peterson példáján mutatja be: Peterson kénytelen elismerni, hogy minden teológiai felfogásnak vannak következményei a politikában, és mindez *vice versa* is igaz: egy politikai felfogás óhatatlanul teológiai felfogást is jelent, akár bevallja ezt magának, akár nem.

A következő fejezetekben Nyirkos a modernitás olyan dogmatikus alapfogalmait veszi kritika alá, mint a népszuverenitás, vagy a demokrácia, elsősorban Rousseau „általános akaratról" kialakított felfogását kritizálva: „Ahogyan a demokrácia legéleslátóbb elemzői mindig és érzékelték, a nép szentségébe és mindenhatóságába vetett hit nélkül egyetlen demokratikus rendszer sem állhatna fenn, még akkor is, ha ez a hit újra meg újra alaptalan babonának vagy a politikai elitek álszent önigazolásának tűnik".[11]

Mill és elsősorban Tocqueville nyomán a demokrácia „horizontális nyomását" veszi górcső alá, amely mögött az egyenlőség mítosza áll. A szerző elemzése szerint ez a mítosz valójában nem felszabadítja, hanem elnyomja és eljelentékteleníti az emberi személyt, miközben egyáltalán nem nevezhető ésszerű és reális társadalomszervezési alapelvnek: mivel a politikai hatalom mindig rászorul a racionalitáson túli megalapozásra, attól, hogy a politikai hatalomnak ideológiai támaszt nyújtó eszmék (demokrácia, szocializmus) újak, „ebből a legkevésbé sem következik, hogy ezek ésszerűbbek a korábbiaknál."[12] Nyirkos szerint igaza van Paretónak, amikor Rousseau általános akaratról szóló tételében látja meg a „demokratikus dogma" leggyengébb premisszáját. Habár a dogma a racionalitásra hivatkozik, mindenekelőtt hitet (sőt, vakhitet) követel meg, egyrészt a mindenkori többség jóságában, másrészt pedig, és ezt már

[7] Nyirkos még hozzáteszi , hogy egy ma már kevéssé ismert francia államférfi és politikai író, d'Argenson írta le párhuzamot a legtalálóbban az uralkodó és a skolasztikus istenfogalom között. (Uo. 16.)
[8] Uo. 17.
[9] Uo. 25.
[10] Uo. 26.
[11] Uo. 56.
[12] Uo. 58.

nem Rousseau, hanem a modern, mindenekelőtt „fejlettnek" és „racionálisnak" tartott képviseleti demokrácia állítja: abban az egyáltalán nem nyilvánvaló hittételben is, miszerint a választott képviselők akarata egyben megegyezik az őket választók akaratával. Habár a demokráciában hinni nagyon demokratikus dolog – írja Nyirkos –, de éppen ez mutatja, hogy pusztán hitről, körben forgó önigazolásról van szó.[13]

Mivel a szerző szerint az úgynevezett „fejlett" demokráciákban valójában politikai apátia és korrupció uralkodik, a tényleges hatalmat pedig „politikai és gazdasági lobbik" gyakorolják, így a „demokratikus hit" csak a naiv (vagy az említett lobbik által reménytelenül manipulált) emberek hite lehet, amelynek semmi nem felel meg az objektív valóságban.

A diktatúrák „vallásszerű vonásairól" szólva – főként a kommunizmus esetében – Nyikolaj Bergyajev nyomán fejti ki, hogy „a kereszténység primitívebb utánzatáról van szó", amely „legbensőbb lényege, gondolkodásmódja, szellemi alapjai okán állítható párhuzamba a kereszténységgel, nem pusztán külsőségek alapján."[14] A Voegelin nyomán tovább haladó elemzés szerint a kommunizmus, akárcsak a nácizmus, egy-egy, a hagyományos keresztény hit elhomályosulását pótló *„Ersatzreligion"*. Ugyanakkor a totalitárius ideológiák egyházát mindenekelőtt az jellemzi, hogy – a katolikus keresztény egyházzal ellentétben – az államot és az egyházat teljesen egybeolvasztják; itt válik valóra a történelemben elsőként a Hobbes-i Leviathán.[15]

A könyv egyik legérdekesebb része „a mindentudó és tévedhetetlen szabad piac"-ról szóló elemzés. A „piac teológiája" kétségkívül korunk egyik leginkább jellemző – és talán leginkább visszataszító – ideológiája, amely mindenekelőtt annak a gyakorlati materializmusnak a következménye, amely az ok és cél nélküli fogyasztást teszi meg az élet céljának, miközben az ember legprimitívebb ösztöneit: az anyagi kielégülés és felhalmozás vágyát próbálja kihasználni. „[...] A piac mindenható, egyre inkább mindenütt jelen lévő, mindenestül jó, teremtő Isten. Egy Istennek azonban illenék örökkévalónak is lennie, és ebben a tekintetben a piac mégsem pontos mása a monoteizmusok istenének, hiszen elég jól ismerjük születésének körülményeit."[16]

Érdemes megjegyezni – habár Nyirkos nem tér ki rá –, hogy minden másnál, még az „emberi jogok" vagy a demokrácia „univerzális bálványfogalmánál"[17] is fanatikusabb hittel hisz a többség a „Piac-istenben" (a könyvben is elemzett Harvey Cox amerikai teológus kifejezése). Nevezze magát akár konzervatívnak, liberálisnak vagy szocialistának, az egyetlen, amit biztosan nem kérdőjelez meg, az a piac és a piac által nyújtott materiális jólét mindenek felett álló fontossága, a „fogyasztás" állandó növelése és a technikai civilizáció bonyolultságának a kulturális fejlettséggel való összezavarása és összetévesztése.[18] Emellett fontos gondolat: korunkban voltaképpen a

[13] Uo. 58.

[14] Uo. 75.

[15] „Az egyház az »isten« és a »császár« értelmében mindig is a két hatalom, a két kard, a fizikai és a szellemi elválasztását hirdette, nem a modernség valósította meg az egyház és az állam szétválasztását, ennek éppen az ellenkezője igaz: a középkor valósította meg (ha nem is teljesen és tökéletesen) és a modernség számolta fel." (Uo. 94.)

[16] Uo. 111.

[17] Erich Küchenhoff kifejezését idézi Nyirkos: I.m. 11.

[18] „Amikor a gazdaságtan az embert racionális, egocentrikus és haszonmaximalizáló lényként írja le,

gazdasági szféra valóságos zsarnoksága valósul meg az élet minden más dimenziója, de különösen a politikai felett.

„A választott képviselők és kormányok semmi olyat nem tehetnek, ami a pénzügyi rendszer logikájával ellentétes, és megítélésük még a választók szemében is legtöbbször attól függ, milyen gazdasági-pénzügyi teljesítményt tudnak felmutatni."[19] Ez a fejezet talán az egész könyv legsikerültebb elemzése, ugyanakkor keserű látlelet korunk „ökonómusainak" mérhetetlen cinizmusáról és önteltségéről: „[...] az igazság az, hogy aki a piac igényeiről szónokol, a legtöbbször csak arra akar rávenni minket, hogy azt tegyük, amit ő akar"[20]– írja a szerző, miközben Harvey Cox nyomán hozzáteszi: „[...] a piac ellenálhatatlan tendenciája a homogenizáció: minden különbséget eltüntet emberek és társadalmak között, ami saját működését gátolja [...], a szegénység felszámolásának programjával igazolja a hagyományos kultúrák letarolását."[21]

Az utolsó fejezet a piaci logikával elvileg szembenálló „mélyökológia" világába nyújt betekintést: a környezetvédő mozgalmak Nyirkos szerint nem abban tévednek, hogy a környezeti-természeti világ súlyos válságban van, hanem a válság megoldásának módjában.

A modernitás általános logikájának értelmében abszolutizálják és bálvánnyá alakítják át a természet fogalmát („Anyatermészet"): „a környezetvédelem teológiájában az eredendő bűn épp a természet leigázása, a megváltás pedig a természetnek való alárendelődés."[22] Nyirkos szerint a mélyökológia egyenesen a puritán hagyomány szekulárissá és panteistává lett folytatójának nevezhető: egy olyan irreális természetfogalmat abszolutizál, amelynek nevében a legsúlyosabb morális fenyegetések is megengedhetők: mindez azonban elsősorban azért abszurd és irracionális, mert a mélyökológusok többsége az embert magát is pusztán természeti produktumnak, egy vak és anyagi evolúció véletlenszerű „eredményének" tartja.

Talán az eddigiek fényében nem meglepő, hogy a könyv végkövetkeztetése meglehetősen pesszimista. Nyirkos szerint: „A racionális érvelés eltűnése a kortárs vitákból általános jelenség [...] egyre dogmatikusabb világban élünk, ahol a kötelező tanokat már óvódától kezdve vésik be a gyermekek elméjébe, legyen szó akár a környezetről, akár a szabad piacról, akár a demokráciáról. Az eretnekeket persze nem vetik máglyára, viszont ma már közel sem számít olyan botrányosnak kizárásuk bizonyos fórumokról és intézményekből, mint a klasszikus liberalizmus korszakában.[23]

E pesszimistának tűnő konklúzió mögött azonban rejtőzik egy másik konklúzió is, amely inkább csak implicit formában sejthető a szövegből, de talán mégis valamiféle fogódzót jelenthet azok számára, akik szeretnék megőrizni a politikai fogalmakról való gondolkodás racionalitását. Ez a végkövetkeztetés, vagy ha tetszik, tanulság azonban csak azok számára jelenthet valamit, akik, az „úgynevezett felvilágosodással" (a szerző

akkor valójában létre szeretné hozni ezt az embertípust mint a szabadpiaci gazdaság számára legmegfelelőbbet." (I.m. 119.)

[19] 118.

[20] Uo. 110.

[21] Uo.

[22] Uo. 129.

[23] Uo. 132.

kifejezése) szemben elfogadják, hogy több figyelmet érdemel az eredeti, nem politikai, hanem teológiai teológia – Nyirkos ez alatt leginkább az érett középkor skolasztikáját, és főként Tamás keresztény arisztoteliánus filozófiáját-teológiáját érti. A könyv egy lehetséges értelmezése szerint valamikor a protestáns reformáció és a francia felvilágosodás közötti időszakban intellektuális hanyatlás következett be: fokozatosan feladták a transzcendens istenfogalom filozófiai megközelítését, így annak értelmezési nívója annyira alacsonnyá vált, hogy szinte kihívta maga ellen e bálványszerű „új isteneket."

Habár kétséges, hogy a jelenkori tudományosság analitikus-pozitivista szelleme összeegyeztethető-e az istenérvekkel, a könyv szerzőjének sugallata szerint azért mégis érdemes volna a poszt-teológiai eszmék teológiai eredetével is foglalkozni: azt legalábbis néhányaknak fontolóra kellene venni, hogy az eredeti teológia posztulált egy olyan *Prima Causa*-t, amely nem a világ valamely immanens tartalmának abszolutizálását jelentette.

Azt, hogy egy ilyen transzcendens magyarázó elv elfogadásához való visszatérés mennyiben jelentheti a politikai jelenségekhez való racionálisabb viszonyt, ma még nehéz lenne megmondani. De talán éppen az, ha egyesek nem vallási alapon, hanem a filozófiai logika szemszögéből közelítenek az Abszolútum teológiai problémájához, érdekes fordulatokat hozhat még a politikai gondolkodásban.

(Nyirkos Tamás: *Politikai teológiák. A demokráciától az ökológiáig*. 2018, Typotex/Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 160 oldal)

SUBA ZOLTÁN

A SZÜRREALISTA MOZGALOM DALÍTÓL MAGRITTE-IG

Válság és újjászületés 1929-ben

A szürrealista mozgalom történetének egy rövid, ám eseménydús korszakát bemutató kiállítás nyílt a párizsi Pompidou Központ és a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria szervezésében, melyet a kiállítás kurátora, Didier Ottinger, a Centre national d'art et de culture Georges Pompidou, Musée national d'art moderne igazgatóhelyettese, illetve a kiállítás társkurátora, Kovács Anna Zsófia, a Szépművészeti Múzeum 1800 utáni Nemzetközi Gyűjteményének vezetője nyitottak meg.

A fotókat, grafikákat, festményeket, valamint szobrokat és filmeket felvonultató, korabeli dokumentumokkal megtámogatott – nyugodtan mondhatjuk: összművészeti – tárlat az 1929-es év történéseire, a szürrealista mozgalom krízisére és megújulására fókuszál. Ekkor jelent meg Salvador Dalí a párizsi művészeti életben, és ez évben készült el a Luis Buñuellel közösen készített első szürrealista film, az *Andalúziai kutya (Un chien andalou)*. A katalán művész feltűnésére építeni egy kiállítást már önmagában sikerrel kecsegtet (még ha kiállított műveinek száma csekélynek is mondható), azonban a szürrealista mozgalomra gyakorolt hatása és művészettörténeti jelentősége feltétlenül indokolttá teszi a „Dalí-brand" kiaknázását.

Francis Picabia: A maszk és a tükör, 1930–1945 körül. Olaj, farost lemez, 25,3 × 20,3 cm. (Párizs, Centre Pompidou, Musée national d'art moderne – Centre de création industrielle. Centre Pompidou, MNAM-CCI/Georges Meguerditchian/Dist. RMN-GP)

A kiállítás hét szekciója közül az első terem az 1929-es év történéseibe enged betekintést, amit a Nemzeti Galéria korábbi tárlataiból jól ismert kronologikus kísérőszöveg tesz érthetővé. A második szekció az új mozgalom előfutárait mutatja be: a dadaizmus képviseletében Francis Picabia és Man Ray töltenek be kiemelkedő szerepet. Szintén ebben a részben kapott helyet Giorgio de Chirico, akit metafizikus festészete és véletlenszerű tárgyasszociációi miatt a szürrealisták deklaráltan mesterüknek te-

kintettek (más kérdés, hogy 1929-re Chirico már klasszicizáló képeket festett, amivel kivívta a szürrealisták megvetését). A „Kihívás a festészethez" című egységben Max Ernst szürrealizmusra gyakorolt hatásából kaphatunk ízelítőt: kollázsai – szemben a kubizmus analitikus és a dada sokszor groteszk, véletlenszerű megközelítésével – a festészethez való viszonyt feszegették. Ennek a hozzáállásnak egy másik aspektusát képviseli a szintén katalán Joan Miró, akinek gyermekrajz szerű munkája (*Festmény*, 1930) egyenesen a festészet elpusztítására tör.

Érdemes megemlíteni ennek a szekciónak egy amerikai szereplőjét, aki 1926-ban költözött Párizsba. Alexander Calder *Maszk* című drótfejei további példát szolgáltatnak a szürrealista mozgalom technikai újításaira, melyek Calder esetében a műfajok közti határokat is elmosni látszanak: a felfüggesztett drótszobrok véletlenszerű mozgásaiknak és a rájuk vetülő fénynek köszönhetően más és más szögből mutatnak egy arcot, így a falra vetülő árnyékok kvázi-rajzokká válnak szemünk előtt.

A negyedik szekció a szürrealisták sztárját, Salvador Dalít állítja a középpontba. A „delíriumos asszociációk és interpretációk" mestere hatására Yves Tanguy egy álomszerű környezetbe komponált, biomorfikus alakokkal benépesített világ felé fordult művein. A tárlat következő részében a négy gimnazista által alapított *Grand Jeu*, elsősorban irodalmi orientációjú kollektíva történetébe nyerhetünk betekintést, melynek a cseh származású festő, Josef Šima is tagja volt. Látogatóbarát koncepcióra vall, hogy ezt követően Buñuel *Aranykor* című filmjéből láthatunk részleteket egy vetítőteremben, ahol nemcsak megpihenhet a látogató, hanem a film melletti falon rövid, képes életrajzokon keresztül olvashatjuk az egyes szürrealista alkotókról szóló alapvető tudnivalókat. A hatodik szekcióban a belga szürrealizmus Párizshoz való közeledését állították középpontba René Magritte munkásságával és a *Variétés* folyóirat körüli történésekkel. A belga festő talán az egyik legnépszerűbb szürrealista alkotó, aki a kortárs popkultúrában is tovább érzékelteti hatását. A kiállítást lezáró nagy egység az André Bretonnal és kommunista elköteleződésével szemben álló, Georges Battaile köré szerveződő *Documents* folyóirat művészeit mutatja be, akik a mindennapi valóság élményeit dolgozták fel, olykor nyers és borzalmas, vagy éppen pornográf módon.

A kiállítási katalógus[1] a kultúrturisztikai szempontból örökzöldnek számító szürrealista mozgalom 1929. évi történéseit bemutató tárlat kísérő kiadványa, ám a kiállított művek elegáns lajstromba vételénél mégis többet nyújt az olvasónak. Az angol és magyar nyelven megjelent katalógus tartalmának szellemi gerincét külföldi szerzők adják, magyar részről a kiállítás társkurátora, Kovács Anna Zsófia írt kísérőszövegeket. A kötet végleges formájáért a Magyar Nemzeti Galéria és a Szépművészeti Múzeum kollégáit illeti dicséret.

Serge Lasvignes, a Centre Pompidou elnökének rövid előszava akár a kiállítás-megnyitó szövege is lehetne, melyben az intézet – és annak szürrealista gyűjteménye – jelentőségét, valamint a kiállítás tárgyának fontosságát hangsúlyozza. Baán László, a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria főigazgatójának köszöntője már

[1] *A szürrealista mozgalom Dalitól Magritte-ig. Válság és újjászületés 1929-ben*. A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2019/3.

személyesebb hangvételű, melyben a szürrealizmus zavarbaejtő tetszetőssége és történeti súlya került kiemelésre, kedvet csinálva ezzel a hazai laikus műkedvelőknek.

A kiállításhoz képest a katalógus más sorrendet követ, de az első két egység és a nyitó tanulmány mégis logikusan felvezeti a további fejezeteket. *A szürrealizmus rövid kronológiája* a tárlat kezdő falához hasonlóan a szürrealista mozgalom fontosabb momentumait emeli ki röviden, egy-egy illusztrációval enyhítve az adatok halmazát. A *Dadaisták és előfutárok* fejezettel kezdődik meg a virtuális tárlatvezetés. Giorgio de Chirico *Délutáni melankólia* című 1913-as festménye joggal tekinthető szürrealista-prototípusnak, melynek értelméhez (már ha ez megengedhető szóhasználat egyáltalán az ésszerűséggel szemben kritikus mozgalmat illetően) Kovács Anna Zsófia lényegre törő gondolatai adnak támaszt. De Chirico álomszerű tájaiba komponált indokolatlan és sejtelmes képtársításai bő tíz évvel megelőzték a szürrealisták szabad asszociációs törekvéseit, s ha közvetlen hatást kéne megjelölni, úgy Salvador Dalí munkásságát említhetjük: míg az olasz művész illuzórikus tájaiban rendre visszatérő motívum az articsóka, katalán követőjének szuggesztív képein is többször találkozhatunk például mankókkal. A dadaistáktól érkezett Francis Picabia *Salicis* képéhez írt rövid szöveg Sara Cochran egy korábbi kiállítási katalógusban közölt ismertetőjének részlete,[2] s ugyanez igaz a fejezet harmadik kísérőszövegére is, melyet Christian Derouet írt Jean Arp (Hans Arp) *Bajusz-fej és üvegek* című domborművéről.[3]

Az *1929: egy „robbanó-állandó" év. A folyóiratok áttekintése* címet viselő első tanulmánnyal Jacqueline Chénieux-Gendron és Myriam Blœdé nem csak megérteni segítenek a mozgalomban bekövetkező változásokat a folyóiratokon keresztül, hanem a szürrealisták alkotómódszereinek egymásnak ellentmondó vagy éppen egymással párhuzamos jellemzőinek tárgyalásával a heuréka-élményhez közelítik a szürrealizmushoz gyanakvóan közelítő olvasót. A megjelenésében konzervatívnak mondható *La Révolution surréaliste* tartalmilag még a korabeli tudományos-ismeretterjesztő folyóiratok sorát erősíti. A *Documents* és a *Le Surréalisme au service de la Revolution* megközelítésükben eltérő, de erőszakos közlésmóddal operáló folyóiratok összevetésével a szerzőpáros szilárd alapokat fektet le a sokszor zavart keltő műalkotások befogadásához, és – ami ennél is fontosabb – megelőlegezi a szürrealista mozgalmon belüli feszültség okait.

David Liot tanulmánya *(A Grand Jeu csoport és a szürrealizmus: A fej fonákja)* a négy reimsi gimnazista – René Daumal, Roger Lecomte, Robert Meyrat és Roger Vailland – által alapított *Grand Jeu* (nagy játék) csoportot tárgyalja, mely a világháború borzalmaitól sújtott, valóságból kiábrándult és a köztes lét állapotát kutató kollektíva volt. A Breton-féle kör szempontjából bár nem tekinthetők jelentősnek (noha 1926-tól már kapcsolatba léptek), a szürrealisták potenciális utódaiként, és valódi egységként működő társaságként megkerülhetetlen szereplői az 1929 körüli időszaknak. A kiállításon is szereplő Josef Šima festőt a spirituális útkeresés kötötte össze az egyébként irodalmi orientációjú fiatalokkal, akik szintén összművészeti egységben gondolkodtak a szürrealistákhoz hasonlóan.

[2] *Francis Picabia. Collection Centre Pompidou / Museé national d'art moderne.* Szerk. Didier Ottinger. 2003, Centre Pompidou, Paris, 69–79.

[3] *La Collection du Museé national d'art moderne.* Szerk. Agnès de la Beaumelle – Nadine Pouillon. 1987, Centre Pompidou, Paris, 49–50.

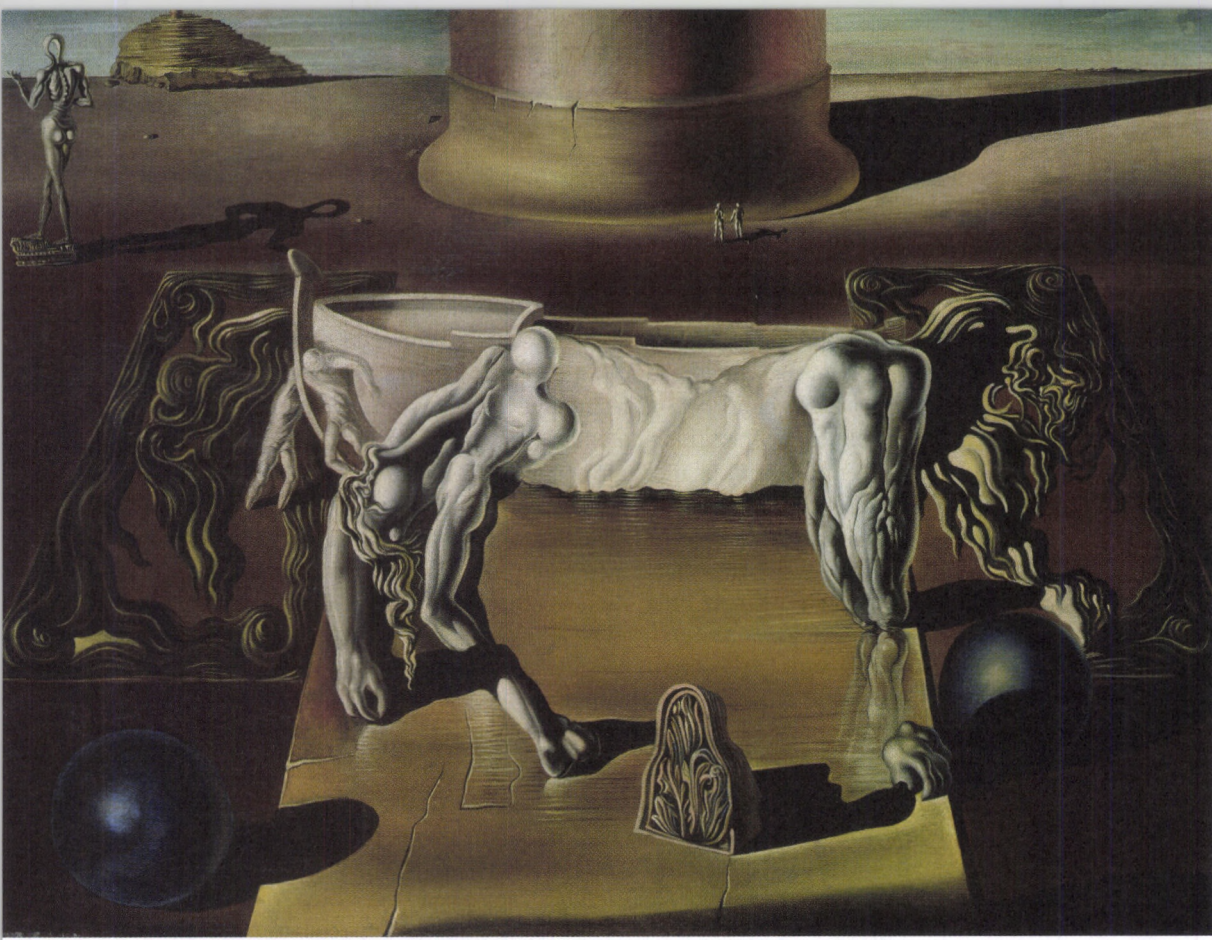

Salvador Dalí: Láthatatlan alvó nő, ló, oroszlán, 1930. Olaj, vászon, 50,2 × 65,2 cm.
(Párizs, Centre Pompidou, Musée national d'art moderne – Centre de création industrielle. Centre Pompidou, MNAM-CCI/Philippe Migeat/Dist. RMN-GP © Salvador Dalí, Fundació Gala-Salvador Dalí)

William Jeffett *Dalí: 1929* című tanulmányának ennél lényegre törőbb címe nem is lehetne. Naplószerű következetességgel, a kronológiát szigorúan betartva ismerteti a katalán művész Párizsba érkezésének körülményeit, a szürrealistákkal való kapcsolatfelvételt és a körben betöltött szerepét. Noha Dalí egyértelműen a kiállítás kulcsembere (ezt a katalógus borítójának választott *Láthatatlan alvó nő, ló, oroszlán* című festménye csak megerősíti), a tanulmány nagy erénye, hogy végig szem előtt tartja a művész tárgyalt időszakra eső fontosabb állomásait, nem kalandozik el további – talán izgalmasabb, látványosabb – életszakaszok és művek irányába. Azonban a hangsúlyt az is jelzi, hogy a tanulmányt követően öt műtárgyleírás következik Didier Ottinger, Kovács Anna Zsófia, Paloma Alarcó tollából, majd Agnès de la Beaumelle zárja a fejezetet Yves Tanguy *Négy órakor nyáron, a remény…* című festményéhez írt kísérőszövegével.[4]

[4] Didier Ottinger és Agnès de la Beaumelle szintén egy korábbi katalógusból kölcsönzött leírásairól van szó. *Collection Art moderne. La Collection du Centre Pompidou, Museé national d'art moderne*, 2006, Centre Pompidou, Paris, 152–153., 154., 157., 588.

A következő két fejezet kitekintés a szürrealistákhoz csatlakozó belga és német értelmiségi körökről. Xavier Canonne tanulmánya a *Variétés* folyóirat elődjének tekinthető *Sélection* dadaista és Breton-ellenes pozíciójából indít, és végigkísér az enyhülésen át a megbékélésig. A fejezethez tartozó kísérőszövegeket Didier Ottinger és Angela Lampe írta René Magritte és Pierre Roy képeihez (ugyancsak a már idézett katalógusokból kölcsönözve). Az *„Utolsó pillanatfelvétel": 1929 a weimari* köztársaságban és a szürrealizmus fogadtatása című írásában Annabelle Görgen a szürrealisták németországi recepcióját tárgyalja a változásokkal teli időszakban. A társadalmi, gazdasági és politikai krízistől sújtott weimari Németország művészei egyre inkább a párizsi szürrealistákban látták a folytatás lehetőségét, melyet talán a Bauhaus fotóműhelyének egyes törekvései mutatnak érzékletesen.

Max Ernst *A száz fej nélküli nő (La Femme 100 têtes)* című kollázsregénye a szürrealista (anti)irodalom nagy sikerű alkotása. Marie Sarré tanulmánya a minden tekintetben egyedülálló mű keletkezésének körülményeit és fogadtatását tárja elénk, melynek talán nagyobb hatása volt a mozgalomra – legalábbis a katalógusból kiolvashatóan – mint Salvador Dalí berobbanásának. A 19. századi bűnügyi regényekből (Alexis Bouvier: *La Femme du mort*), verseskötetekből, folytatásos regényekből (Jules Mary: *Les Damnés de Paris*) és tudományos ismeretterjesztő folyóiratokból (*La Nature, Le magasin pittoresque*) építkező kollázsregény az erotika, a hisztéria és a vallásellenesség – egyszerűen szólva a 1929-es év sláger témáinak – szolgálatában állt, s hatását jól mutatja, hogy Luis Buñuel 1930-as *Aranykor* című filmje is átvett belőle motívumokat. Ennél fontosabb, hogy Ernst műve akaratlanul is a „második" szürrealizmus fordulatának előmozdítója: „Az a szenvedélyesség és az a módszer, ahogyan Max Ernst megalkotta első kollázsregényét, megfelel annak a gondolkodást előtérbe helyező fordulatnak, amelyet André Breton a „második" szürrealizmus számára biztosítani szeretett volna. Tudatos és szigorú szürrealizmus ez, amely a művészeket arra ösztönzi, hogy az alkotás türelmes játékát játsszák."

Didier Ottinger *1929: breviárium a bal kéz számára* című összefoglalója a Louis Aragon és Benjamin Péret szövegeit és verseit tartalmazó, Man Ray képeivel illusztrált könyvecskét tárgyalja, mely a szürrealisták erotikához – bár nyugodtan beszélhetünk pornográfiáról az illusztrációkat és leírtakat tekintve – fűződő viszonyát vizsgálja. A Sade márki kultusz – s így a szexualitás – különböző értelmezéseit André Breton és Georges Bataille közti nézeteltérés közvetítésén keresztül láttatja a szerző.

Philippe-Alain Michaud az *Andalúziai kutya* filmtörténeti klasszikus értelmezési lehetőségeit taglalja, természetesen a korabeli fogadtatás tükrében. Nyilvánvaló, hogy Buñuel és Dalí, formai szempontból konvencionális, de képi világát tekintve határokat átlépő alkotása micsoda ösztönző erővel hatott a szürrealistákra, ám kevésbé gondolnánk, hogy Szergej Eisenstein *Patyomkin páncélos* és *Október* filmje oda-vissza hatott egymásra Buñuel műveivel.

Henri Béhar *A szürrealizmus második kiáltványának paradoxonjai* című szövege előtt – be kell valljam – kissé értetlenül állok. Egyrészt mert utolsó előtti fejezetként szerepel a katalógusban, holott a megelőző tanulmányokban több tucatszor hivatkoznak a második kiáltványra a szerzők, és az amúgyis szövevényes eseményeket csak bonyolítja ez a logikátlan felosztás. Másrészt André Breton folyamatos ellentmondásai sem könnyítik meg mondandójának megértését, noha ez talán nem is volt célja. Mindez

persze nem Henri Béhar hibája, André Breton megalomániás ámokfutását remekül érzékelteti így is ebben a rövid összefoglalóban, de sokat lendített volna a befogadáson, ha már a katalógus elején tisztába kerülünk a szürrealisták vezérének elképzeléseivel.

Damarice Amao *A szürrealista fotóművészet 1929-ben: a pólusok és kritikai megközelítésmódok átrendeződése felé* című zárófejezete a kiállítás első szekciójának kísérője, mely ugyancsak furcsa megoldás: a korábbi tanulmányok szintén hivatkoznak a fotóművészekre, bár ez a sorrend kevésbé zavaró, mint Breton kiáltványa esetében.

A kötetet – mintegy keretbe foglalva – a nyitányban szereplő kronológia kibővített, részletes verziója zárja le, és nagyban segíti a tanulmányokban foglalt adatok áttekinthetőségét. Ennek ellenére néhol következetlenség üti fel a fejét. A datálás tekintetében például: Marie Sarré írásában Buñuel *Aranykor* című filmjéből vett részlet 1930-ra van datálva (124. oldal), majd Didier Ottinger tanulmányában már azt írja: „1929-ben a párizsi szürrealisták Buñuel *Aranykor* filmjét ünnepelték" (147. oldal). Mindez nem volna zavaró, ha a kiállítás nem szorítkozna egy konkrét évre, melynek napi vagy heti történései és sorrendjei kulcsfontosságúak a szálak felfejtéséhez, ez esetben viszont hanyagságra utaló kellemetlenségnek tűnik. Ez talán azzal is magyarázható, hogy – bár csak a képek kommentárjainál tüntettek fel erre vonatkozó jegyzeteket – talán a tanulmányok egy része is korábbi katalógusokból vett töredékek vagy azok aktuálisan rövidített verziói, s egyszerűen nem egyeztették az adatokat. Némely szövegben előfordulnak elütések, központozási hibák, ám ezek elenyésző számúak, és nem befolyásolják jelentősen az olvasás élményét.

Dicséretes azonban, hogy a *Kronológia* után és a műtárgyjegyzék előtt, az *Antológiá*ban elolvashatjuk Walter Benjamin *A szürrealizmus. Az európai értelmiség utolsó pillanatfelvétele*, André Breton *A szürrealizmus második kiáltványa* és Klaus Mann *A szürrealisták* című írásait, melyek teljes közlése kétségtelenül megakasztották volna a kötetben foglalt írások egyébként gördülékeny stílusát.

Néhány logikai bukfenctől eltekintve a kötet azt nyújtja, amit egy kiállítási katalógusnak kell, s amit megszokhattunk a Magyar Nemzeti Galéria kiadványaitól: igényes és színes kiadvány, minőségi reprodukciókkal, informatív tartalommal. Ez nem egy tudományos szakirodalom, viszont egyszerű ismeretterjesztésnél mégiscsak több; „szürrealista gyorstalpaló", ha szabad így fogalmaznunk. Valószínűleg azok a művészettörténész kollégák is olvashatnak benne újdonságokat, akiknek a tárgyalt korszak nem szakterületük, és további érdeklődés esetén a megfelelő szakirodalmak felé nyúlhatnak. A kíváncsi laikus számára viszont mindenképpen telitalálat: nem tömény, szakzsargonnal terhelt írásokat kap, hanem lényegre törő összefoglalókat, melyek valóban az adott kérdéskörre koncentrálnak és bevégezhetik pedagógiai küldetésüket. Egyedül a katalógus 7800 forintos ára lehet visszatartó erő, de itt érdemes felhívni valamire a figyelmet, amit a múzeumban vásárlók sokszor elfelejtenek: egy részben vászonborítású, kemény fedéllel, színes és nagy illusztrációkkal útnak indított katalógus előállítása meglehetősen sokba kerül, és – lássuk be – ha nem ilyen lenne, meg sem állna rajta a tekintetünk a kiadványok böngészése közben. A téma iránt érdeklődőknek jó hír, hogy – feltehetően a Pompidou Központnak köszönhetően – jelentős mennyiségű vonatkozó szakirodalom, forráskiadvány és ismeretterjesztő könyv került a múzeumi bolt polcaira: Breton *Nadja*, Max Ernst *A száz fej nélküli nő*, Bataille *A szem*

története című művei, illetve az *Andalúziai kutya* kommentárral ellátott forgatókönyve, hogy csak néhányat említsünk.

(A szürrealista mozgalom Dalítól Magritte-ig. Válság és újjászületés 1929-ben. Magyar Nemzeti Galéria „C" épület, földszint – 2019. június 28. – október 20.)

LUDMANN MIHÁLY

MUNKÁCSY MIHÁLY KÉPEI PÉCSETT

Szolnok után Pécsett láthatjuk 2019. november 10-ig Munkácsy Mihály közel hatvan művét a Zsolnay Kulturális Negyed galériájában. A kiállított képek döntő része Pákh Imre magángyűjteményéből származik, néhány pedig a békéscsabai Munkácsy Emlékházból került a tárlatra.

Amikor 1900. május elsején a Bonn melletti Endenichben Munkácsy Mihály meghalt, az egész nemzet gyászolta. Mélyen és őszintén hitték, hogy a magyar festészet legnagyobb és nyugodtan mondhatjuk, hogy az egyetemes képzőművészet egyik legnagyobb mestere távozott. Olyan festő halt meg, aki világhírnévre tett szert, és ez kevés magyar művésznek jutott osztályrészül. Ezt fejezte ki a nagyszabású temetése, és a nemzet azon óhajtása is, hogy méltó síremléket és szobrot állítsanak neki. Mindkettőre pályázatot írtak ki, amelyen igazi kiválóságok vettek részt. A Kerepesi úton felállított síremléket, melyet Telcs Ede faragott ki, 1911-ben avatták fel. Sok szoborterv készült, ezek között az egyik legkarakteresebb Pásztor János alkotása, amelyet láthatunk a kiállításon.

Szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen a festőről számos hiteles arckép maradt fenn. Ezek között vannak önarcképek, de más művészek ábrázolásai is – ezen a kiállításon láthatjuk Hans Temple német festő 1887-ben festett Munkácsy-portréját. Művészportré, a festő festménye előtt ül, divatos ezüstszürke öltönyben, nyakkendővel. Kezében festői attribútumok, paletta és ecset. Mögötte jól kivehető a *Krisztus Pilátus előtt* című festmény, de nem a nagy kép, hanem egy kisebb méretű változata, az, amit ezen a kiállításon is láthatunk. Túl idilli kép, egy jómódú polgár szeretné így látni magát, de egy festő a munkához nem így öltözik. Rippl-Rónai József, aki segédje volt Munkácsynak, egy zaklatott rajzon szintén megörökítette a mestert, jóval őszintébben és hitelesebben.

Ami a portrék hitelességét illeti, ezt könnyen ellenőrizhetjük, mert ebben a korban már szép számmal készültek fényképek a nagy emberekről. Ez az új és érdekes képrögzítési technika a 19. század közepén kezdett divatba jönni és elterjedni. Mechanikus és pontos új képi rögzítést jelentett, amelyet szívesen használtak portrékészítésre. Nem véletlen, hogy több festő kitanulta és alkalmazta, többek között Borsos József, akinek fényképészműterme volt Pesten. Az ő híres, Munkácsyt és feleségét megörökítő fotója a házasságkötésük alkalmából 1874-ben hazalátogató pár pesti tartózkodása idején készült. Jól olvasható felirata szerint Borsos J. Magyar Királyi Udvari Fényképész készítette Pesten.

Munkácsy azonban másként tekintett a fotóra. Ő nem helyettesítette a festett portrét fényképpel, mint Borsos József tette. Amikor ez a képrögzítés már olcsóbb volt, mint a modellek óradíját megfizetni, a festő beállította és lefényképeztette őket, majd később ezeket a fotókat használta a modellek helyett. Ezen képek közül néhány megmaradt, a látogatónak pedig lehetősége van megszemlélni, hogy miben változtatott a fotón levő képhez képest a festő a végső kompozíción.

A romantikától az akadémizmusig

Munkácsy festői világa sokszínű és változó. Fritz Erpel is észrevette ezt, s az NDK-ban 1961-ben kiadott albumában az európai festészet történetét követi végig. A 133 bemutatott mű és alkotó között Munkácsy egyedüli magyar festőként szerepel a *Köpülő asszony* című képével. „Festői stílusa még egészen az akadémikus felfogás határain belül marad [...], ám e festészet lényege nagyon távol áll minden akadémizmustól." Furcsa és ellentmondásos értelmezés és bemutatás. Kétségtelen, hogy Munkácsy Mihály, mint minden igazi tehetség, annál gazdagabb világot teremtett, mint hogy egy kategóriával leírható lenne. Korai művei, a *Dűlő szénásszekér*, betyárábrázolásai akkor születtek, amikor a magyar festészetet még a nemzeti romantika világa jellemezte. A pályakezdő fiatal festő alapvetően romantikus attitűddel fordult a világhoz. A változást 1867-ben Courbet műveinek megismerése jelentette, és hogy jobban megismerje ezt a festői felfogást, Münchenből életében először elutazott Párizsba. Ez a rákösönő realizmus fordíthatta Ludwig Knaus felé is, aki miatt Düsseldorfba költözött, maga mögött hagyva a művészet egyik európai fővárosát, Münchent. Ezekben az időkben Európában két meghatározó művészeti akadémia működött, az egyik a francia fővárosban, a másik pedig a bajor fővárosban. Ez a hivatalos akadémikus irányzat – amely uralta a két város hivatalos művészeti életét – vált terhessé, így Düsseldorf menekülést jelentett a festő számára. Itt vált Munkácsy realistává. Erre jó példa az *Ásító inas*, amelynek egészalakos változatát láthatjuk a kiállításon. Az itt festett *Siralomház* című képe hozta meg az áttörést, amit a párizsi Salonban aranyéremmel tüntettek ki, s egy amerikai gyűjtő még a műtermében megvásárolt.

A siker, illetve sikeresnek lenni minden ember számára fontos, mert azt igazolja, hogy van értelme annak, amit csinál. A siker az addigi alkotói utat is igazolja. Mindenki erre vágyik, természetesen Munkácsy is erre törekedett. És a siker megérkezett. Olyan erővel és váratlanul, hogy Munkácsy nehezen tudta feldolgozni, még öngyilkosságot is megkísérelt. Az elismerés jó, de arra biztat, hogy azt kell folytatni, ami elvezetett idáig. Számtalan példát látunk arra a képzőművészet világában, hogy ez önismétléshez vezet. Azonban a művészet egyben a világ reflexiója is, amelynek a művész is része. A világ és az ember is változik, és akkor hiteles, ha ezt a változást alkotásaiban megjeleníti. Munkácsy realista korszaka, amelynek olyan festményeit ismerjük, mint a *Tépéscsinálók, Köpülő asszony, Búcsúzkodás* és az *Éjszakai csavargók*, ennek a kiteljesedése. Ez a korszak 1874 után végleg átadta a helyét egy másik világnak. Munkácsy párizsi műtermébe beköltözött az akadémikus művészet. Az a világ, amelytől irtózott, és ami miatt menekült Bécsből és Münchenből. És amitől menekült, abban fedezte fel új, megvalósítható festői világát. Ennek az egyik oka az volt, hogy

a francia művészeti életet uralta a Salon, és a mögötte levő akadémikus mesterek tekintélye. Munkácsy elkötelezett figurális festő volt. Ezt tartotta a legfontosabb festői kihívásnak és a szakmaiság legmagasabb szintjének. Nem véletlen, hogy az impresszionizmus a tájat tette fő témájává, mert erre nem voltak olyan szigorú szabályok, mint a monumentális történeti kompozíciókra. Munkácsy életművében nagyméretű, kosztümös képek szereplői váltották fel a magyar Alföldről ismert figurákat, ahogyan az akkor ünnepelt, divatos francia festők képein is láthatjuk. Ez volt Munkácsy számára a siker megtartásának a kulcsa.

A *Milton* című képe (1878) már ezt a világot képviselte, és amikor bemutatta, ünnepelték. A hivatalos kritika új Rembrandtról beszélt. A következő kosztümös alkotása, a *Mozart halála* bukást hozott, és valószínűleg ezért javasolta a műkereskedője, hogy olyan témákat válasszon, ami a szélesebb közönség számára is érthető, amelyet már sokan és sokszor megfestettek. És Munkácsy nekifogott a legnagyobb festményének: a *Krisztus Pilátus előtt* című alkotását 1881-ben fejezte be. Ennek sikerét látva tovább haladt ezen az úton, és 1884-ben elkészült a még nagyobb méretű *Golgota*. A képeket Európa-szerte bemutatták, több százezer ember nézte meg. Később ezek a képek is Amerikában kötöttek ki, mint a *Siralomház* és a *Milton*.

Munkácsy a kor embere volt, a kor pedig monumentális, jól megszerkesztett színpadias és drámai történelmi kompozíciókat igényelt, Párizsban ugyanúgy, mint Münchenben, Bécsben és Budapesten. A festő nem tett mást, mint megpróbált megfelelni ennek az igénynek. A mostani kiállításon érthető okok miatt nem látunk nagyméretű, történelmi festményeket. Azonban Munkácsy tehetsége, festői alkata elsősorban nem ezekben nyilvánult meg, és mi sem erre figyelünk, amikor ezeket a képeket nézzük. A nagy képekben lenyűgöz minket a monumentalitás, a színpadias tér és a benne nyüzsgő figurák ruházata, arcuk és érzelmeik megjelenítése. Munkácsy régi akadémikus hagyományt követve külön megfestette minden fontos szereplő arcát, és ezekben festői vénája sokkal jobban megjelenik és tanulmányozható, mint a végleges, nagyméretű műveken. A kisméretű előtanulmányokon csak egy arc szerepel, semleges háttérrel, mint Krisztus arca, akihez modellt keresett, és korhű ruhában örökítette meg. A *Krisztus Pilátus előtt* című kép egyik tanulmányán vörös színű a ruha, a végső kompozíción pedig fehér. Ezek a résztanulmányok önálló és teljes értékű, festői bravúrokat is megcsillantó művek, a kiállítás igazi gyöngyei.

Ez a módszer egy jól rögzült festői megoldás volt, amelyet az úgynevezett szalonképeiben is alkalmazott a művész, melyeknek egy-egy motívuma többször feltűnik. Lehet az a legyezőpálma, rendezetlen virágok vázában, kicsit meggyűrődő szőnyeg, de akár gyermekek, pihenő, beszélgető, álmodozó hölgyek. Érdekes, hogy ezek a képek, amelyeket a festő életében olyan nagy örömmel vásároltak, később a festői életmű legelutasítottabb műveivé váltak, holott visszatérést jelentenek a realista művészet világához. A leglényegesebb különbség az, hogy a korai képek még az alföldi paraszti világból merítettek, gondoljunk a *Siralomház* vagy *az Éjszakai csavargók* című festményének karakteres népi figuráira, míg a szalonképeken szép nők készülődnek a papa születésnapjára vagy babalátogatáson vesznek részt. De ez is létező valóság, alapja ugyanúgy a közvetlen megtapasztalás, hiszen Munkácsy is párizsi jómódú polgárok közé tartozott: felesége De Marches báró özvegye volt, akinek köszönhetően a festő részesévé vált ennek a világnak.

Munkácsy Mihály: Ásító inas, 1868-69. Olaj, fa, 31×24 cm
(Pákh Imre gyűjteménye)

A szalonképek alkotják a kiállítás gerincét, amelyek azért is fontosak, mert ezeknek az alapozásánál a festő már nem használta a bitument, így közel olyannak láthatjuk őket, ahogyan a festő megfestette. A bitumenes technikát a korai hatvanas évek végén, hetvenes évek elején festett képeinél alkalmazta, amelynek a legfontosabb következménye, hogy szinte eltűnik a festett kép, az aszfaltos alapozás be-

kebelezi a ráfestett színeket – a kiállított művek között is láthatunk erre példákat. Szerencsére hamar kiderült, hogy ez a technika milyen következményekkel jár, így a festő lemondott róla.

Munkácsy festői érzékenységét mutatja, hogy amikor a tájképek egyre jobban divatba jöttek, kivitte a szalonképek figuráit a természetbe. Külön fejezetet alkotnak az életműben a tájképek. A romantika világában ezeknek természetesen fontos helyük volt, mert kifejezték az ember alárendeltségét a természet erőivel szemben, ahogyan ezt Munkácsy *Vihar a pusztán* című képén is láthatjuk. Később, különösen Paál László halála után tájképei megfogyatkoztak, leginkább csak azért festett tájakat, hogy valóságos alapja legyen a nagy történelmi képek háttereinek.

Munkácsyt az 1880-as évek vége felé Párizsban már elfelejtették, ekkor már népszerűek voltak az impresszionista festők. Munkácsy azonban megőrizte sikerességét. Bécsben és hazájában ünnepelték, kitüntették és megbízásokkal látták el. Ezek között volt a bécsi újonnan épített Kunsthistorisches Museum lépcsőháza fölé festett nagy mű, *A reneszánsz apotheózisa*. A magyar kormány megbízásából festette meg az ekkor már épülő új parlament épületébe a *Honfoglalás*t.

Élete utolsó három évét alkotóerejét elveszítve élte meg, majd 1900. május elsején, 56 évesen távozott ebből a világból, amelyre számos remekművet hagyott. A mostani kiállítás, amely a festő születésének 175. évfordulóján hazánk két városában is bemutatja műveit, s amelyek között kevésbé ismert alkotások is szerepelnek, tiszteletadás a nagy festő emléke előtt. Ugyanakkor, mint minden figyelemre méltó művészpálya és alkotásai, újra és újra elbűvölhet és rácsodálkozásra késztethet bennünket, tágíthatja vagy megerősítheti a hozzá kapcsolódó sablonokat és értékítéleteket, és mindenkit meggyőzhet az életmű gazdagságáról és festői értékéről.

(A pécsi Zsolnay Kulturális Negyed m21 Galériájában 2019. május 17.–november 10. között tekinthető meg a Munkácsy a Zsolnay Negyedben *című kiállítás.)*

PÁPAI GÁBOR

ERDŐRŐL, ERDÉSZEKRŐL

Emberré válásunk legfőbb színtere az erdő volt. Ez a misztikumokkal, legendákkal, mesével átszőtt fás életközösség évezredekig élelmet, védelmet nyújtott a benne élő embereknek. A vad húsa nélkülözhetetlen tápláléka, bőre védelme volt a barlanglakóknak. Az erdőt csak a természet okozta tűz fenyegette. A vulkánkitörések, villámcsapások olykor megyényi erdőket égettek fel.

Amikor az ember kimerészkedett a barlangból, építkezni kezdett. Meg hajózni. Mindkét tevékenységéhez a fát használta, egyre nagyobb mennyiségben. Anglia, és a Földközi-tenger medencéje szép lassan lekopaszodott. Nem csoda, hiszen egy hadihajó építésének faszükséglete hozzávetőleg egy hektár erdő kitermelését igényelte.

Az első erdőóvók kezdetben nem az erdőt, hanem a vadállományt óvták. A vad elejtése idővel úri kiváltság lett, a vadászat harci játék, amiben a köznép nem vehetett részt. „Szép földjeinkből vadászni berkeket csinálnak, hová nekünk belépni nem szabad."

A faállomány díszletként szerepelt. Hazánkban bizonyos erdőóvó utasításokat Zsigmond király 1426-ban hozott. Először elrendelte ugyanis, hogy minden évben más és más helyen végezzék a fakitermelést. Ezzel megakadályozták, hogy összefüggő „irtványterületek" jöjjenek létre.

Azután Mária Terézia megelégelte a mérhetetlen fakitermelést, és 1769-ben „Erdőrendtartási rendelkezés"-t adott ki („a fáknak és erdőknek neveléséről és megtartásáról való rendelés"), majd egy évvel később a Selmecbányai Bányászati Tanintézetben elrendelte az erdészeti oktatás tanrendbe való felvételét. Ezzel elkezdődött az erdők tudatos, szakszerű kezelése.

Az erdőhasználatról az első magyar nyelvű írásos kiadvány 1578-ban jelent meg: Meliusz Juhász Péter *Herbarium az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól* című munkája. A kötet tartalmazza az ismertebb gyógynövények, erdei fák és cserjék, dísznövények és más, vadon termő és termesztett növények leírását. Az 1595-ben megjelent *Füves könyv*ben Beythe András úgyszintén a füvek, fák természetét és hasznát tárgyalja.

Oroszhegyi Mihály 1656-ban kiadott verses műve *Az Fenyőfának hasznos voltáról és az Sendely tsenálóknak kellemetes és hasznos munkájokról való História. Mely szereztetett és mostan kibocsátatott Oroszhegyi Mihály Deák által. An. 1655. Nyomtatott az 1656. Esztendőben.* Igaz, ez a verses mű inkább a fa feldolgozásával foglalkozik, mint az erdőben való tevékenységekkel.

Mágocsy-Dietz Sándor a műről 1882-ben készített részletes leírásában a következőket írja: „Ki kell emelnem, különösen azt, hogy a fenyőfa akkori alkalmazásáról teljes tájékozással bír, továbbá, hogy a zsindelykészítés módjával is tisztában volt, s csak sajnálnunk lehet, hogy azt részletesebben nem írja le [...] Különösen műkifejezéseire kívánom felhívni erdészeti közönségünk figyelmét, mert azok tényleg oly magyarosak, hogy most is alig alkothatnánk azoknál jobbakat." Idézzünk egy versszakot a műből:

„Titulusát azért ím ezt adom annak,
Mivel malommester átsoknak hadnagyok,
szárnyas madaraknak az sólyom az urok,
az fene vadaknak Oroszlány királyok,
az fáknak Fenyő fa legyen a Tsászárok."

E néhány sorból is kitetszik, hogy Oroszhegyi – székelyföldi lévén – a térségükben honos lucfenyő csúcsára tett „tsászári" koronát. Feltételezhetjük, nem tudta, hogy a magyarság ősi fája a kocsányos tölgy. Ez a fafaj az alföldi vidékeken honos, ahogy a magyar is a sík vidéket kedvelte. Azt, ahol szabadon tudott nyargalászni, harcolni. Az 1871-ben életbe lépett II. József-féle *Erdőrendtartás Erdély számára* bizonyítja az uralkodók erdő iránti figyelmét.

Kádár Zsombor, marosvásárhelyi erdész-kutató így méltatja a fordítást: „Dicséretes munka, érthető, latinosságoktól mentes. Apáczai Csere János óta – vagyis 1653-tól – elvétve olvashatunk ennyire magyaros nyelvezetű erdészeti szöveget, mely meggyőz arról, hogy mindig is volt egy idegen kifejezésektől majdnem mentes magyar

erdészeti szaknyelv, és ha ezt egyesek nem alkalmazták, az elsősorban kényelmességből történt".

A vélemény bizonyítja, hogy voltak, akik „látták a fától az erdőt", de azt is, hogy nem volt kialakult erdészeti szaknyelv.

A Selmecbányán megalakult akadémián kezdetben németül, majd magyarul oktattak. Téglási Ertsei József 1827-ből származó tanulmánya, *Az Erdősz Tudományi Mester-Szók* nem jelent meg nyomtatásban, annak ellenére, hogy cenzori engedéllyel szabad utat kapott.

Szakmatörténeti kuriózum, hogy a nagy matematikus, Bolyai Farkas 1820-ban megpályázott egy erdőfelügyelői állást. Sajnos a pályamű eleje és a vége hiányzik, így, a szerző „erdészeti csonka munkája"-ként vált ismertté. A műben olvashatjuk a fák koráról: „...egyik fő dolog megtudni a meglévő fák korát, azzal együtt, hogy azon fanemek azon helyen mikor érik azon kort el, mikor legjobban használhatók, s meddig élnek? A tölgy jó helyen 200 év múlva éri el teljes korát, a bükk 150 év múlva, amaz elél 800 évig, sőt tovább is. Van olyan fa, melynek idejét ezredekkel számolják: olyan az Adansonia digitata, melynek koronája egy nagy udvart beárnyékozna, odvában szerecsen háznép lakik, amely azon fáról táplálódik is. S élhet most is egy, a hegyen mondott prédikációkori Cédrus."

A mérhetetlen erdőkitermelés okaként megalakult Bányászati és Erdészeti Akadémia oktatni kezdte az erdőkben való munkálkodáshoz, a kitermeléshez és az újratelepítéshez szükséges tennivalókat. Az útépítéshez komoly geodéziai, a híd-, a gátépítéshez, a facsúszdák készítéséhez szükséges komoly műszaki tárgyakat hallgattak a diákok.

Fuchs Frigyes 1861-ben jelentette meg *Magyarország őserdői* című művét, természetesen németül. Ekkor, a forradalom után elindulhatott egy „erdészeti műszótár" összeállítása, melyet mellékeltek Fuchs könyvéhez. Azután, 1862-ben – már magyarul – megjelent az *Erdészeti Lapok* szakfolyóirat. Nem fogadta ezt mindenki lelkesen. Ne felejtsük, öt évvel a kiegyezés előtt vagyunk. A „magyarítás" már akkor nem tetszett egyeseknek. „A magyarizmus – a mitül már régen féltünk – az erdőszetben is kezd garázdálkodni. Mi a magyarizmustól a jogosultság bizonyos mértékét nem akarjuk megtagadni, sőt, teljes szívünkből óhajtjuk, hogy oly nemzetiség, mely annyi lovagiasságot, oly férfias kitartást, oly nemes, haza- és szabadságszeretetet tudott nagyra nevelni, mint a magyar, gyöngitlenül tartsa fel magát, virágozzék és gyarapodjék. De csak idáig, és ne tovább! A magyarizmus azonban e határon már túlment. [...] És ki tagadhatná, hogy a magyarizmus a többi nemzetiségek irányába hébe, korba ne fajult volna keménységgé, fejszecsapásokká a tudomány és művészet ellen?!" – írja a névtelen szerző.

Farbaky István, az akadémia professzora a „magyarításra", a megjelent *Erdészeti Lapok* hivatalos fogadtatására így emlékezik vissza: „De a bécsi minisztériumnak az egész dolog nem tetszett, és csakhamar szétrobbantotta a kis társaságot. Dívald Adolf, a vukovári uradalomba lett vezető erdőmester, Wágner Károly pedig az erdészet tanára lett a keszthelyi Gazdasági Intézetben." De hamar helyreállt a rend: „Wágner Károly 1867-ben ismét Selmecbányára került, ahol a nagyon elhanyagolt erdészeti szakoktatásra nézve javaslatot dolgoztunk ki, amelynek eredményeképpen az erdészet magyar nyelvű előadása már 1867 októberében életbe is lépett. Az erdészeti akadémia tehát megmagyarosodott, a bányászati akadémián azonban az előadások továbbra is német nyelven folytak."

Pályázatot írtak ki az erdészeti szakszavak addig használt formájának „magyarítására". Néhány példát említek: huporcs=göröngy, lappancs=csapóajtó, binyó=bogyó, surján=sűrű fiatalos, ültönc=csemete.

Engedtessék meg, hogy egy mai példát is felhozzak. Erdélyben járva hallottam az ott használatos sajátos kifejezést egy erdésztől. Döntéskor ugyanis a törzset a kívánt döntési irányban, ék alakban fejszével bevágjuk. A bevágást *hajk*nak, a műveletet *hajkolás*nak nevezzük. Az erdélyi erdővidéken ezt a mozzanatot *féligelés*nek mondják. Nagyon szép.

Az erdészek életében a kiegyezés után meglehetősen nyugodt évek következtek. 1879-ben megjelent az „igazi" erdőtörvény. Ez szabályozta az erdőben, erdővel való munkálkodást: a tervezést, a kihágásokat (lopás), a szállítást (tutajozást), az országos erdei alapot.

A kopárfásításról, és a futóhomok megkötéséről is rendelkezik (morbus hungaricus): „A beerdősítendő területeket a kir. erdőfelügyelő előmunkálatai alapján az érdekelt földbirtokosok, községek, és törvényhatóságok, valamint az illetékes közigazgatási bizottság meghallhatása után a földmívelés-, ipar és kereskedelmügyi minister határozza meg, s azok beerdősítését, ha azt az érdekelt vagy érdekeltek önként nem akarnák, esetről-esetre a törvényhatóság útján a 177.§ értelmében elrendelheti, még pedig ha több törvényhatóság területén fekszik a birtok, akkor a szükséges intézkedések megtételével, valamint a további felügyelettel ezek egyikét megbízza és a többit erről értesíti".

Kálnoki Bedő Albert erdőmérnök 1882-ben *A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása* címen 1882-ben kiadott művében olvashatjuk (mely franciául és németül is megjelenik) a kor valamennyi településének erdőterületét és állományalkotó fafaját.

1898-ban napvilágot lát a szakmai körökben híressé vált B1-es méretű, a történelmi Magyarország erdeit ábrázoló térkép. Trianon után a magyar „erdőpolitika" alapjaiban megváltozott: az erdők java része az új határokon kívül maradt.

1935-ben Kaán Károly erdőmérnök már nem csak a gazdasági szempontokat vette figyelembe. Hathatós közreműködésével megszületett az erdőkről és a természetvédelemről szóló törvénycikk. Mondhatni az elsők között ismerte fel, hogy az erdőknek „a gazdasági haszonvételen kívül közjóléti, túrisztikai és egészségügyi hasznuk is van." Ma úgy mondjuk, k ö z j ó l é t i.

Megváltozott az erdészek munkája is, sokan úgy gondolják, hogy az erdész a vállán puskával járja az erdőt, s ha kell, használja is. Ebben nem tévednek sokat, mert olykor valóban szükség van a fegyverre. A dúvadak elejtésére, az oly gyakori falopások megakadályozásakor a tekintély nyomatékosítására.

Másként kell gondolni a fával való gazdálkodásra is. A sokak által kifogásolt tarvágáskor a vágásra érett korú erdőállományt döntik le. Ilyenkor sem irtják, hanem tarra vágják az erdőt, a kivágott fák helyén pedig törvényileg kötelező erdőt nevelni. Irtást ott láthatunk, ahol az erdők helyén autópályák, házak, városok épülnek.

A természetes felújítás már évekkel a tarvágás előtt kezdődik. Az öreg fák az évek során magjaikkal több éves periódusban bőségesen teleszórják a területet. A magvakból – ha nem eszi fel a vadállomány – csemete, majd erdő lesz. Ha nem nő csemete, az erdész csemetekertben gondoskodik a hektáronként 5-10 ezer darab szükséges utódról.

A felújításkor nem éppen szép látvány tárul az erdőt járó elé. Ami az állatoknál pici, aranyos utódot jelent, az az erdőnél a kezdeti években gaztenger. Néhány éves korban az erdész megtisztítja az erdőt a nemkívánatos fafajoktól is, melyek többnyire konkurenciát okoznak az ott tenyésző, erdőt alkotó fafajoknak.

Amikor az állomány 10-15 méter magasra és kocsirúd-vastagságúra növekedett, már motorfűrész hangja veri fel az erdő csendjét. Ritkítani kell az állományt. Kiemelni a betegeket, a villás alkatúakat és a „tolakodókat", amelyek elnyomják a körülöttük növőket. Az állomány életének nagyjából kétharmadánál ismét a fűrészek hangja hallatszik. Az úgynevezett növedékfokozó gyérítéssel több fényt kapnak a meghagyott fák. Híznak is, mint a bőségesen etetett jószág. De az erdész feladata manapság elsősorban a minél több faanyag neveléséről eltolódott a közjóléti igény felé. Ez a cél egyben az ökológiai sokféleségnek is eleget tesz.

Különösen a nagyvárosok közelében van igény a zöld „tüdőre". De szükség van tanösvényekre, kilátókra, erdei szálláshelyekre, a virtuális valóságban felnövő nemzedékek természetközelbe csalogatására és az erdő életközösségeinek, sokszínűségének védelmére.

A ma erdészének azon is el kell gondolkoznia, hogy mennyi és milyen minőségű faanyagot ad át az energiatermelő kazánoknak. Az olykor száz évig gondozott erdő faanyaga sokszor nem bútorban, parkettában tárolja évtizedekig a beépült szenet: a fa elégetése ezért a legkevésbé sem környezetkímélő energianyerés.

Meg kell találni a vadállomány nagyságának optimális mértékét. A ragadozók hiánya, az egyre gyakoribb enyhe telek, a hatalmas mezőgazdasági táblák fokozzák a nemkívánatos szaporodást. Fokozza a vadkárt a nem éppen olcsó vadvédelmi kerítések hossza is, a kerítésen kívül tartott vadállomány megnövekedett koncentrációja csak nehezíti az erdőnevelést.

Minőségi erdők területnövelésére nemigen számíthatunk, de fát kell ültetnünk minden lehetséges területre. A futóhomok helyén már lényegében középkorú, vágásérett erdők vannak. De a magán földtulajdonosok felajánlásával – és ha a mezőgazdaság növényvédelme engedi – erdősávok létesítésével is növelhetjük hazánk faborítását.

JESZENSZKY GÉZA

KINEK A BŰNE A ROSSZ BÉKE?

Az esszé, mint műfaj, francia találmány, egy eredeti gondolat irodalmilag igényes kifejtése. Éric Zemmour az 1919-es párizsi békekonferencia káros döntéseiről és azok következményeiről írta meg az általánosan elfogadott tézisekkel sok tekintetben eltérő véleményét. Érvelése meggyőzően hat, de vitára is késztet, engem a NATO-val is szakító de Gaulle felfogására emlékeztet.

A francia jobboldali véleményvezér nem a túlzott keménységet, hanem a túlzott engedékenységet veti az I. világháború győztesei szemére. Ezzel szembemegy a békekonferenciát kiábrándultan otthagyó és *A béke gazdasági következményei* címen még

1919-ben nagy hatású könyvet megjelentető John Maynard Keynes felfogásával, aki óvta a világot a „karthagói" békétől, amire Clemenceau francia miniszterelnök törekedett. A később világhírűvé vált közgazdász szerint egyedül a Tigrisnek becézett politikusnak voltak határozott elképzelései, mit akar elérni a békekonferencián: újra nagygyá tenni Franciaországot és elhárítani a német revans lehetőségét. „Egyetlen illúziója volt: Franciaország", megvetette a „hóbortos" amerikaiak idealizmusát és a „képmutató" angolok álszentségét. A Népszövetséget ostoba ötletnek tartotta. Zemmour viszont a Magyarországot is alaposan elintéző békekonferencia házigazdája, a francia miniszterelnök nagy hibájának nem a vesztes Németországra kényszerített büntető békét tartja, hanem azt, hogy – Wilson elnök és az angolok nyomására – nem verte szét az 1871-ben létrejött német egységet, nem választotta le a porosz Németországról minimálisan a Rajna-vidéket és Bajorországot. Tartva a royalista és buzgó katolikus Franchet d'Espèrey politikai ambícióitól nem engedélyezte, hogy a balkáni antanthaderő magyarokat lekezelő parancsnoka az 1918. november 3-án Ausztria-Magyarországgal megkötött fegyverszünetet kihasználva 22 hadosztályával Magyarországon és Bécsen át Berlin ellen vonuljon, majd a november 11-én a nyugati fronton megkötött fegyverszünet alapján lefújta a november 13-ra tervezett nagy offenzívát, ami Németország megszállásához vezetett volna.

Zemmour lebecsüli az 1918 tavaszán Európába érkező amerikai hadsereg szerepét abban, hogy a márciusi breszti békét kihasználva a németek a keleti fronton felszabaduló erőikkel – kezdeti sikerek után – Párizs elfoglalásával és Franciaország kiütésével nem tudták kicsikarni a győzelmet. Márpedig aligha cáfolható, hogy a súlyos angol és francia emberveszteségeket csak az amerikai csapatok pótolhatták, és növekvő részvételük ítélte kudarcra a német tervet. Egyértelműen téves, hogy "A döntő segítség nem Amerikából jött, hanem az olaszoktól, akik a caporettói megalázásért visszavágtak a Vittorio Veneto-i csatában, és 1918. november 3-án békekötésre kényszerítették az osztrák-magyar hadsereget." A '18. júniusi piave-i offenzíva kudarca után az osztrák-magyar haderő lerongyolódva éhezett, a hátország lázongott, így nem volt nehéz október végén fegyverszünetre kényszeríteni a már felbomlóban lévő Monarchiát.

Ugyancsak vitatható, amit Wilson amerikai elnök szerepéről olvashatunk. Osztom John Maynard Keynes jellemzését presbiteriánus elhivatottságáról, hiúságáról, kompromisszumképtelen doktrinerségéről, és hogy „tűrte, hogy napról-napra együvé zárják, tanácsadók nélkül, nála sokkalta élesebb eszű emberekkel." Zemmour ezen túllép és olyan cinikus hipokritának tekinti az elnököt, aki az idealista frázisok máza mögött és a Nemzetek Szövetsége utópisztikus céljaival az Egyesült Államok világuralmát akarta kiépíteni. Szerintem Wilson egyszerűen hitt az amerikai mitológia egyik alaptételében, hogy az Államok a Krisztus Hegyi beszédében megfogalmazott „city upon the Hill", az isteni tanításokat követő ország, „a hegyen épült város" evilági megvalósulása. Az általa, majd F. D. Roosevelt által elképzelt és 1990-ben egy rövid időre létre is jött új világrend, a liberális demokrácia világméretű elterjedése ugyan utópiának bizonyult, de én nem tagadnám, hogy a szabadságra és az emberi jogokra épülő politikai rendszer nemcsak a diktatúráknál jobb, de az egymással a „nemzeti érdek" jegyében vetélkedő nagy- és kishatalmak előbb-utóbb háborúkhoz vezető vetélkedésénél is jobban biztosítja a békét és a jólétet. Azzal végképp nem értek egyet, hogy a Szovjetunió felbomlásával csupán „a nyugatiak pénztárcája gyarapodott," s

hogy Putyin Grúzia, majd Ukrajna elleni háborúja mögött „a telhetetlen Amerika" szerzésvágya áll.

Kevés történész osztaná a francia publicista véleményét, hogy az amerikai Dél rasszizmusát osztó Wilson – tudatosan vagy tudat alatt – elégtételt akart venni azért, amiért az amerikai polgárháborúban a franciák támogatták (vagy nem kellő erővel segítették) a Dél szeparatizmusát, és hogy az 1919-es békekonferencián brit és amerikai részről Németországgal szemben tanúsított (csak relatív! – JG) mérséklet „ördögi paktum" volt, egyben "halálos csapda" Franciaország számára, mert lehetővé tette Németország későbbi megerősödését és Hitler hatalomra kerülését. Az igaz, hogy a Németországra kirótt 132 milliárd aranymárkás jóvátételnek csak kisebb része (Zemmour szerint 20 milliárd) került kifizetésre 1933-ig, de az eredeti összeg és az ahhoz fűzött indokolás, hogy Németországot és szövetségeseit kizárólagos felelősség terheli a Nagy Háborúért, a német közvéleményt érthetően sokkolta és fölháborította. Egyébként a II. világháború után az NSZK folytatta a jóvátétel törlesztését, az utolsó részletet – tudomásom szerint – 2010-ben utalta át.

Zemmour írása alapján nehéz eldönteni, hogy Clemenceau Franciaország becsapott bajnoka, vagy a „grandeur", a francia nagyhatalom helyreállítását elmulasztó politikus, így a II. világháborúhoz vezető út bűnbakja volt. Márpedig nem Briand és Stresemann megbékülése, „a béke illúziója" és az 1920-as években Németországba áramló dollárok vezettek Hitler hatalomátvételéhez, hanem a weimari demokrácia által elkövetett súlyos hibák és még inkább a gazdasági világválság. „A nemzetiségek elve alapján kis nemzetállamokra felaprított Európa csábító zsákmány lett Németországnak," ez igaz, de Európa „balkanizálását" nem a győztesek puhasága okozta, hanem éppen Clemenceau és politikus-társai, és brit kollégáik rövidlátása és az általuk részlehajlóan meghúzott határok. Nem az önrendelkezés Wilson által történt meghirdetése, hanem annak szelektív és részrehajló megvalósítása tette könnyűvé két totális diktatúra számára Közép-Európa felosztását és bekebelezését. Nem 1919-ben kellett volna az angoloknak és a franciáknak keményebbeknek lenni Németországgal szemben, hanem 1936-ban a Rajna-vidék német remilitarizálásakor, az Anschluss és München idején. A megbékítés politikája rosszul volt időzítve, nem az agresszív Németországgal szemben kellett volna követni. És az 1940-es francia összeomlás oka sem az volt, hogy az angolok cserbenhagyták. Éppen fordítva történt: De Gaulle a Normandiában partraszálló angol és amerikai katonáknak köszönhette, hogy győztesként térhetett vissza Párizsba. Igaza van Zemmournak, hogy ismerni kell a történelmet, nem kiiktatni az iskolából és köztudatból, de ne prekoncepciókat próbáljunk igazolni a múlt önkényes értelmezésével.

(Az írás vitairat, Éric Zemmour: *Clemenceau, avagy bűn és bűnhődés* című, a *Magyar Szemle* a 2019. május–júniusi (Új folyam, XXVIII. 5-6.) számában megjelent esszéjére.)

SZERZŐINK

Arday Géza (1973, Budapest) irodalomtörténész, író, tanár. 14 önálló kötete látott napvilágot, legutóbb Cs. Szabó László pályaképéről jelent meg monográfiája. Fő kutatási területe a 20. századi határontúli és 1945 utáni nyugati (emigrációs) magyar irodalom.

Ayuso Torres, Miguel (1961, Madrid) spanyol katolikus jogfilozófus, a politikatudomány és az alkotmányjog professzora a jezsuita Pontificia Comillas egyetemen, a Nemzetközi Katolikus Jogászok Szövetségének az elnöke, a *Verbo* folyóirat főszerkesztője.

Entz Géza (1949, Kolozsvár) művészettörténész, az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport munkatársa (1973–1990). 1990–1994 között az Antall- és Boross-kormány államtitkáraként a határokon túli magyarsággal kapcsolatos kormányzati tevékenység irányítója, az Orbán-kormány idején a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elnöke, majd a külföldi magyar intézetek főigazgatója, a határon túli magyarságot segítő Pro Professione Alapítvány elnöke. Szakterülete Erdély középkori építészete és a műemléki topográfia.

Falusi Márton (1983, Budapest) költő, esszéista. Jogi tanulmányait (ELTE ÁJK) az irodalom és a jogbölcselet összekapcsolása jegyében született írásaiban hasznosítja. A Magyar Művészeti Akadémia Irodalmi Tagozatának nem akadémikus köztestületi tagjainak közgyűlési képviselője, az MMA MMKI tudományos munkatársa. 2016 óta a NKA Szépirodalmi Kollégiumának MMA által delegált tagja. Egyetemista kora óta a *Hitel* folyóirat versrovatának szerkesztője.

Gróh Gáspár (Budapest, 1953) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a *Magyar Szemle* főszerkesztője.

Guitman Barnabás (1977, Szombathely) történelem-latin szakos bölcsész (PPKE BTK). PhD disszertációját a PPKE BTK-n védte meg reformációtörténeti témakörben 2009-ben. 2002-től oktat a PPKE BTK Történettudományi Intézetében. Főbb kutatási témái a kora újkori Habsburg Monarchia és a konfesszionalizáció történetére fókuszálnak.

Hajdú András (1989) politológus, kutatási területe a radikális jobboldal és a politikai vezetés. A Budapesti Corvinus Egyetemen szerzett politikatudományi BA (2010) és MA (2012) diplomát. A Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Doktori Iskolájának doktorjelöltje.

Jeszenszky Géza (1941, Budapest) történész, egyetemi magántanár (Budapesti Corvinus Egyetem). 1976 óta hazai és külföldi egyetemeken tanított a nemzetközi kapcsolatok és a külpolitika témakörében. A rendszerváltozás után külügyminiszter (1990–1994), országgyűlési képviselő (1994–1996 MDF, 1996–1998 MDNP). Magyarország nagykövete az Egyesült Államokban (1998–2002), a Norvég Királyságban és az Izlandi Köztársaságban (2011–2014).

Ludmann Mihály (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve

foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

Pápai Gábor (1944, Budapest) erdőmérnök, szakújságíró. 1969-ben végzett a Soproni Erdőmérnöki és Faipari Egyetemen. Termelőszövetkezeti ágazatvezetőként ezer hektár új erdő születésénél bábáskodott, majd az Országos Szaporítóanyag Felügyelőségnél technológiai fejlesztésekkel foglalkozott. Több gyakorlati kézikönyv szerkesztője. 1990–2012 között az *Erdészeti Lapok* főszerkesztője, írásaiban a szakmaiságban is a közérthetőséget, az erdő iránti tiszteletre nevelést vallja. Negyed századon át, mintegy 150 értékmentő interjúban, 12 kötetben örökítette meg a határon innen és túl élő erdészek, erdőmérnökök, tudományos kutatók szakmai és magántörténeteit *Gyökerek és lombok – Erdészportrék* címmel.

Petrik Béla (1965, Budapest) ügyvéd, jogász. A népi mozgalommal, nemzeti demokratikus ellenzékkel foglalkozó írásai, kritikái az *Új Látóhatár*ban, a *Hitel*ben, a *Kortárs*ban, a *Székelyföld*ben, az *Életünk*ben, a *Bárká*ban, az *Új Forrás*ban és a *Magyar Szemlé*ben jelentek meg.

Pető Zoltán (1986) az ELTE BTK-n államvizsgázott 2012-ben, történelem és esztétika szakpáron. 2014-től a Molnár Tamás Kutató Központ ösztöndíjas, majd megbízott kutatója. 2015 szeptemberétől a PPKE BTK politikaelméleti doktori iskolájának ösztöndíjas hallgatója. Kutatási területe a konzervatív politikai gondolkodás története.

Réti László (1957, Budapest) könyv- és műgyűjtő, ügyvéd. Az ELTE Jogi Karán végzett 1982-ben. A Magyar Jogász Egylet elnökségének tagja (2010-től), főtitkára (2018-tól), a Budapesti Ügyvédi Kamara elnöke (2006–2018), A Magyar Ügyvédi Kamara elnökhelyettese 2010–2018-ig, elnökségi tagja 2006–2018-ig, a törvény-előkészítő bizottság elnöke (2006-tól), a küldöttgyűlés tagja. Az Európai Ügyvédi Kamarák Tanácsa (CCBE) PECO bizottság, a Magyar Jog Szerkesztő Bizottság, kodifikációs testületek és egyetemi vizsgabizottságok eseti tagja. Számos kiadványban jelent meg jogi, jogtörténeti és ügyvédi tárgyú írása.

Suba Zoltán (Budapest, 1986), művészettörténész. A Magyar Nemzeti Galéria Szobor Osztály és Éremtárának muzeológusa. Kutatási területei: politikai reprezentáció a két világháború között, a „római iskola" szobrászata és alkotóinak „átzsilipelése" a szocialista realizmusba.

Szatmári Mária (1972, Szatmárnémeti) doktorandusz, ELTE BTK.

ÚJ MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

2900 Ft

MAGYAR SZEMLE FÜZETEK SOROZAT
ELSŐ KIADVÁNYA

MISKOLCZY AMBRUS

Román nemzetgyűlés Gyulafehérvárott

1918. december 1.

MAGYAR SZEMLE FÜZETEK

1800 Ft

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
Kodolányi Gyula (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

NYOMDA:
SÉD KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.
Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu webshop-ban (https://eshop.posta.hu/storefront/), emailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu/storefront/, 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4980 Ft
A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033
Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu
Külföldön a befizetés időpontjában érvényes árfolyamon ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrássy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,

Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra megpróbálunk válaszolni, és igyekszünk azokat megőrizni. Ha nem sikerülne, szíves elnézésüket kérjük.
A szerk.

VOLUME X, NO. 4 BUDAPEST JULY 2019

HUNGARIAN REVIEW

A Bimonthly Journal from Central Europe

VIKTOR ORBÁN The Day of Independent Hungary • JOHN O'SULLIVAN Europe Pauses for Reflection after the EU Elections • DANIEL J. MAHONEY on Cardinal József Mindszenty • NORMAN STONE on Vladimir Bukovsky • JÁNOS MARTONYI Geopolitics and World Trade • MIKLÓS KÁSLER Hungary and England in the Time of Thomas Becket • MIKLÓS BAKK The 100-year-old Romanian Nation-state • MIKLÓS BÁNFFY The Phoenix Land, Part II • MARCEL FERENCZ on his Best of the Best design for the Budapest Museum of Ethnography

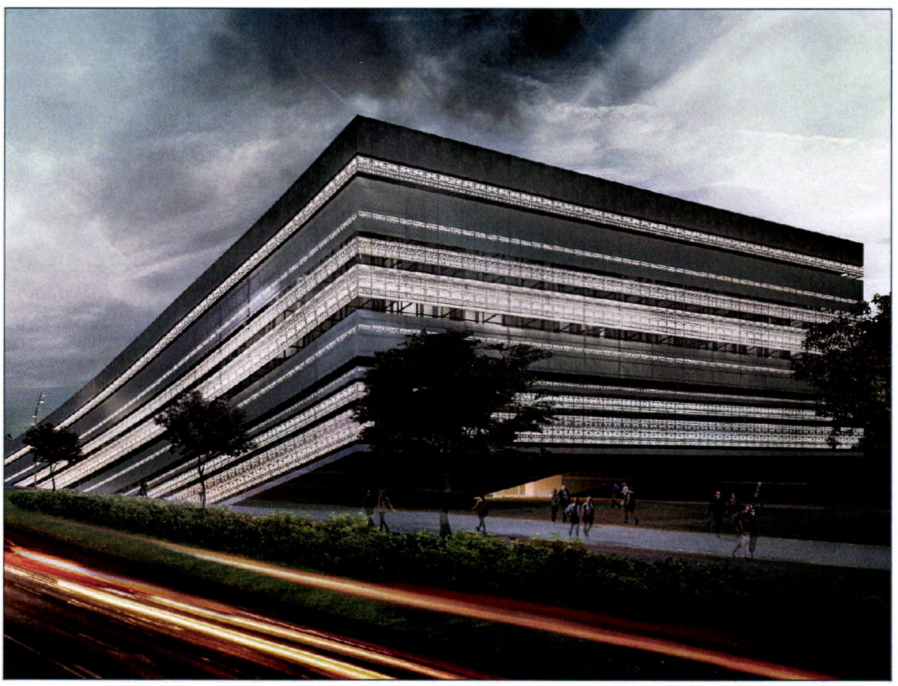

A szabadság gyümölcseihez belsőleg szabad emberek kellenek, a négy évtizedes szovjet világ ebben végezte a legnagyobb pusztítást. Olyannyira, hogy harminc év után bizony azt látjuk, hogy az ezt tükröző mentalitás nemigen terjedt el honunkban, legfőbbképp azok körében nem, akik az igát itthon húzzák.

Entz Géza

Kelet-Európában a hagyományosan keresztény népeknek a szovjet hadsereg barbár elnyomását kellett elszenvedniük. Ehhez hasonló nyugaton nem történt, habár a győztesek ideológiája, a liberalizmus „made in USA", itt is érvényesült. Egyik modell sem felel meg ugyanakkor a kimagasló európai tehetségnek és hagyományoknak; a keleti rendszer további sorvadása mellett sem lehet más, mint terméketlen vállalkozás saját identitásunk felszámolása és a második Egyesült Államok létrehozásának terve, valójában imitálása.

Miguel Ayuso

A korszak egyik legtöbbet taglalt társadalompolitikai témája a magyar középosztály átalakítása, reformja volt. Szekfűnek is állandó gondja ez, ő hosszú időn át azt vallja, hogy a középosztályt a parasztság legjobb elemeivel kell felfrissíteni, mintegy beemelni őket eme legfontosabb, „nemzetfenntartó" osztályba. Németh viszont azt hirdeti, hogy merőben új középosztály kialakítása szükséges.

Monostori Imre

Borbándi Gyula többdimenziós életművét számos szempontból tekinthetjük páratlannak és pótolhatatlannak. Nincs még egy hozzá mérhető alakja a menekült magyarságnak, aki olyan alázattal és pontossággal mérte volna fel, segítette nyilvánosságra, alakította, szervezte és dokumentálta a magyar emigráció szellemi életét, mint ő.

Petrik Béla

Nem lehet félreértenünk a helyzetet: ez esetben egy keresztény templom szentélye szolgál a zen buddhizmus üresség fogalmának térbeli leképezésére. Következésképpen adódik a kérdés: milyen funkciót hivatott betölteni egy buddhista fogalom imaginációja a pannonhalmi bazilika szentélyének esztétikájában?

Szatmári Mária

830 Ft

9 771216 623000 01908